V. RIIS

KOLMANDAT TEED EI OLE

A-23213 III

VASSILI RIIS

Kolmandat teed ei ole

TALLINN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
46737

Autorilt

Ühel varakevadisel hommikul hilinesin kooli. Õpetaja oli kaasõpilastele jõudnud juba teatada mingi erutava uudise. Lugesin seda nende nägudelt.

«Noh, mis nüüd sinu isa ütleb?» pöördus kooliõpetaja minu poole.

Ta ei rutanud uudisega, millega oli jõudnud juba klassi kostitada.

Aga siis ta nagu raius sõnad, mis jäidki kustumatult mällu: «Viktor Kingissepp lasti maha!»

See oli 1922. aasta maikuu algul. Õppisin tol ajal algkooli 3. klassis.

Mida siis ütlesid töölisliikumise aktivistid ja reavõitlejad suure proletariaadiväe ühtsest rivist järjekordse raske kaotuse puhul?

Sellest tahaksingi jutustada käesolevas raamatus.

Saaremaa töötaval rahval oli juba seljataga nurjunud, verine ja ohvriterikas lahing kodanlusega 1919. aasta veebruaris. Ees ootas rida uusi ja ränki katsumusi. 1924. aasta jaanuaris tuli otse halvavalt masendav teade: suur Lenin on surnud. Nägin tugevaid, karastatud inimesi istumas pea käte vahele surutud. Neid oli tabanud raske valu. Lapsemällu sööbisid need momendid kustumatutena... Järgnes 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu verre uputamine kodanluse poolt, rääkimata alalistest töölisorganisatsioonide rüüstamistest, pidevatest areteerimistest, surmaotsuste langetamistest ja lugematutest tapmistest ilma mingite kohtuotsusteta, mis järgnesid üksteisele ja röövisid arvukalt juhtivaid parteitöötajaid.

Palju tuli neil aegadel üle elada. Ei masendanud ainult paremate seltsimeeste kaotus, kes rahvale lõpuni ustavaks jäädes langesid oma võitluspostil. Tuli sedagi ette, et nähti teisi nõrkemas, kolmandaid deserteerimas, neljandaid muutumas oma klassi ja seltsimeeste reeturiteks. Muidugi olid need armetud laastukesed hiigelpuust — töö-

tavast rahvast, kes kõhklematult jätkas oma suure ajaloolise missiooni täitmist, võitlust nõukogude korra taaskehtestamise eest.

Just niisugustel rasketel ja otsustavatel momentidel ilmnes kõige selgemini partei tohutu jõud, arukus, autoriteet. Alati, kui hetkelised löögid kippusid töörahva võitlusrivi segi paiskama, pöördus partei töötavate rahvahulkade poole kaotuse suurust ja sellest põhjustatud valu varjamata. Andes momendile õige hinnangu, juhtis ta tähelepanu sellest tulenevatele lähematele ülesannetele. Ja juhtus ikka ning alati nii, et iga löök koondas partei ümber üha uusi, üha otsustavamaid, sihikindlamaid inimesi. Purustamise asemel hoobid karastasid, raputasid maha selle, mis oli pudedaks muutunud, teise osa aga liitsid tihedamalt kokku.

Ustava sõbra ja abimehena aitas partei raskemadki kaotused nii üle elada, et nendest said uute pealetungide ja võitude lähtealad.

Eestimaa Kommunistlik Partei, kelle ühe võitlussalga tööst jutustab episoode ka käesolev raamat, tegi läbi raske, kuid kuulsusrikka lahingutee. Ta julgustas, õpetas, juhtis ennastsalgavalt töörahva hulki, üle paari aastakümne illegaalses olukorras olles, võitluses kodanlusega. Tahaksin, et siintoodu aitaks mõningal määral paremini mõista, kuidas see võitlus toimus.

Mälestuste kirjapanekul tekkis küsimus, millist teed minna: rääkida kõigest kui pealtvaataja, tuginedes säilinud dokumentide tsiteerimisele, või kirjeldada sündmusi nendest vahetu osavõtjana?

Valik viimasele langes kaalutlusel, et nii osutub otstarbekamaks. Dokumentide keelel lähevad partei kuulsusrikka võitlustee valgustamisele ajaloolased. Nii peab see olemagi. See, mis järgneb aga selles raamatus, kujutab endast vaid memuaaride killukestest ääremärkusi ajaloolistele sündmustele, aidates neid lugejale lähemale tuua.

Siinjuures tekkis mõistetavalt oht enda «mina» liigse esiletikkumise näol. Olgu sel puhul märgitud järgmist.

Käesoleva autor on üks neist paljudest tuhandetest, kes võtsid osa töölisliikumisest kodanlikus Eestis. Järelikult on see, millest räägib käesolev memuaarteos, vaid murdosake kõigest, mida tehti partei juhtimisel ja juhendamisel võitluses töörahva parema tuleviku nimel. Kui Saaremaa parteiorganisatsioon suutis oma illegaalse töö perioodil

midagi korda saata, siis eeskätt tänu Aleksander ja Johan Ellamile, Aleksander Kuulile, Johannes Metsale ja teistele ennastsalgavatele võitlejatele, kelle isiklikud mälestused pakuksid kahtlemata palju huvitavat ning elamuslikku, kui need vaid oleksid meile jäädvustatud.

Vaieldamatult räägin ma oma võitlusseltsimeestest tagasihoidlikult. Kuid see on tingitud olukorra spetsiifikast, milles toimus põrandaalune töö. Valdav osa sellest, mis tehti, jäi tegija enda teada. Parim konspiraator oli see, kes mõistis rohkem vaikida, parim töömees oli see, kes osutus suuremaks konspiraatoriks. Mida riskantsem ja ohtlikum oli ettevõte, seda vähem oli sellest teadjaid, seda enam pidi oskama saladust hoida. Kui ma aga siin võisin oma võitluskaaslastest siiski mõndagi jutustada, siis tänu sellele, et puutusin rea aastate jooksul kõige lähemalt kokku seltsimeestega Saaremaal, kes vahetult võtsid osa parteitöö juhtimisest kohapeal.

Tänapäeva töökangelaste teod saavad üleöö teatavaks kogu meie suurel kodumaal, samuti selle piiride taga. Need on meie kõigi uhkuseks ja innustajaks. Nende sooritajaid austame ja imetleme. Revolutsioonilise liikumise kangelaste teod aga pidid jääma rangeima saladuskatte alla. Oma postil langedes viisid nad need endaga kaasa... Alles selles valguses mõistame, milline õnn kätkeb lihtsas ja endastmõistetavas asjaolus, et pole vaja varjata oma töö vilja, sellega seotud raskusi ning riske. Seda õnne saavad maitsta kaasaja noored. Iga järjekordse töövõidu puhul võivad nad pidutseda oma sõprade ringis, teades, et nendega on kogu meie kodumaa. Kas selleski meile nii loomulikuna ja endastmõistetavana paistvas asjaolus ei ilmne ajastu suurus, milles elame?

Kahtlemata ilmneb.

Ja kangelasvaim elab kustumatult edasi. Tolle on uus vahetus võtnud nagu teatejooksupulga oma julgetelt, kartmatutelt eelkäijatelt, et seda töövõitudega ehitult kunagi oma järeltulijaile ulatada.

*

Mälestuste esimeses osas on ära toodud minu varem ilmunud teos «Lindpriiuse paradiisis». See on vajalik sündmustest tervikliku ülevaate saamiseks, kuna mälestuste teine osa — «Kolmandat teed ei ole» — on eelmise otsene järg.

Lindpriiuse paradiisis

See juhtus 1924. aasta lõpul . . .

Võtsime parajasti kitsa lauakese juures õhtusööki, kui väljast kostsid tugevad sammud ja uks avati koputamata, maal üldiselt valitseva kombe kohaselt.

Siseneja oli minu onu Arseeni Riis.

Ema ja isa teretasid teda rõõmsalt, kuid onu näis kuidagi lööduna ja väga tõsisena. Ema ei läbenud seepärast oodata:

«Ega sul ometi õnnetust pole juhtunud?» küsis ta kuidagi hädaldades, aimates midagi paha ja ähvardavat.

«Käivad areteerimised. Ellamid, Kummits, Mölder viidi ära!» Tundsin, kuidas meile kõigile mõjusid need sõnad raske löögina.

«Peitke kirjandus ära, seadke kõik valmis . . . Võimalik, et nüüd on ka sinu käes kord,» lisas onu minu isa poole pöörates. «Mina olen juba ootel.»

Isal oli tõesti põhjust suurimaks ettevaatuseks. Ta oli kandideerinud Töörahva Ühise Väerinna nimekirjas Riigikogusse ja maakonnanõukogusse. Viimases nimekirjas figureeris ta nimi Aleksander Mui, Johan Ellami ja August Hanseni järel neljandal kohal, temale järgnesid Joosep Saat ja teised, kelledest paljudega kodanlus oli jõudnud juba arveid õiendada.

Sel ajal, kui käisid kiired askeldused kõige vajaliku sissepakkimiseks, et seda elumajast kusagile võimalikult kaugemale peita, hakkas isa muretsema:

«Kohe tuleks teatada ka Kogulasse, Maria Ansonile! Katsuksime, ehk saaksime päästa ta salajase raamatukogu!»

«Hilja!» heitis onu käega. «Räägiti, et ka Anson on juba areteeritud. Nüüd aga peame kohe aru, kellele veel sõna viia. Sul endal pole hea ringi joosta,» märkis ta.

Teate viimine langes minule ja emale . . .

Areteerimised leidsid aset 1924. aasta lõpul, pärast 1. detsembri ülestõusu nurjumist. Muide, nagu hiljem sel-

gus, oli Anson sel ajal veel areteerimata ja teda siiski hoiatati, sest läbiotsimisel leidsid nuhid tema juurest «keelatud» kirjandust vähe.

Samal ajal, kui teade areteerimisest jõudis nähtamatute käskjalgade kaudu üle Saaremaa, sinna, kuhu oli just vaja, liikus Laimjala vallamaja poole salk areteerituid, konvoi saatel. Kirjanik Vassili Mölder, vennad Aleksander ja Johan Ellam, Kirill Kummits. Kõik nad olid Saaremaa töölisliikumise tegelased. Vangistatud paigutati vallamajja ühte selleks kohandatud ruumi.

Saabus öö. Valmistuti puhkuseks, kes kuidas. Äkki müksas Aleksander Ellam Kirill Kummitsale külge:

«On sul head tugevat nööri kaasas?»

«On!» Kummitsale oli tõesti jäänud tasku tugevaid nöörijuppe.

«Anna siis juba mulle!» sirutas Aleksander käe.

Tal olid jalas sokkide otsas ainult kalossid. Saanud nööri, sidus ta kalossid tugevasti kinni ja tõusis siis rahulikult, küsides luba väljas asuvasse klosetti minekuks.

Vahimees ei läinud viisakuse pärast ukse peale seisma. Ta ootas veidi kaugemal, ootas, ootas, kuid viimaks läks aeg igavaks.

«Kuule, sina, ehk hakkad nüüd juba ära tulema?» hõikas ta mõõdukast kaugusest. Vastust ei järgnenud. Ja ennäe, lähemale minnes hakkas silma lahtine uks, siis ka tühi ruum, kuhu vahialuse jalg polnud astunudki.

Vahimees ruttas sisse ja viis vallaisad kohe paanikasse. Helistati Kuressaarde kaitsepolitseisse.

Samal ajal hakkasid telefonid huugama üle kogu Saaremaa.

Kuivastusse, Taalikule, Triiki, kõikidesse suurematesse ja vähematesse sadamapaikadesse tekkisid Kaitseliidu valvepostid, et takistada Ellami põgenemist Saaremaalt. Külades, liiklusteedel patrulliti, kontrolliti teekäijaid, vähegi kahtlasemates kohtades pandi toime läbiotsimisi. Kuid Ellam kadus nagu tina tuhka.

Võimumehed blokeerisid sadamaid asjatult. Aleksander Ellam ei mõtelnudki Saaremaalt põgeneda. Kodanlus ei tundnud tol ajal veel ta võitlejaloomust, murdumatut revolutsioonilist vaimu, alistumatust. Hiljem vabastasid nad vanglast ta venna Johani ennetähtaegselt, keelitades teda Aleksandriga kohtuma ja rääkima, et võtku aru pähe, lahkugu Saaremaalt, Eestist!

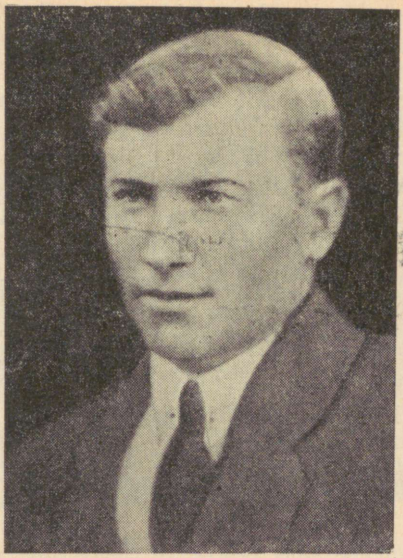

Aleksander Ellam

Aleksander Ellam asus tööle põranda all, koondama ja täiendama segipaisatud partei ridu.

Pärast 1. detsembri ülestõusu nurjumist saabus jälitatuna ja tagaaetuna Saaremaale oma kodukohta ka Aleksander Mui. Ülestõusust osavõtmise eest ootas teda mahalaskmine või eluaegne sunnitöö. Mui lõi sidemed Aleksander Ellamiga ja nad hakkasid koos 1925. aastal looma konspiratiivkorterite võrku kõige kindlamate, usaldatavamate seltsimeeste juurde. Sellest peale külastasid nad ka minu isakodu.

Mui sai põranda all olla väga lühikest aega.

Samal, 1925. aastal tekkisid tal sidemed Ottomar Nauga, Kuressaare Ühisgümnaasiumi õpilasega. Ühel kohtumisel Nauga osutus kohtumispaik sissepiiratuks. Mui püüdis põgeneda, kuna see aga osutus võimatuks, viskus ta tiheda tulistamise all maha. Nii ta tabatigi. Kaitse- ja kriminaalpolitsei agendid ning kohaletoodud välipolitseinikud tulistasid nii agaralt ja ähmi täis olles, et Ottomar Nau sai haavata.

Nau oli provokaator. Tema onu oli Laimjalas politsei-

konstaabliks, selle kaudu tal kujunesidki head sidemed kaitsepolitseiga. Pärast paljastumist Mui areteerimisel esines ta avalikult, väljamõeldud provokatsiooniliste tunnistustega kirjanik Vassili Möldri, Maria Ansoni ja Johan Velsveebli kohtuprotsessil kui «tunnistaja».

Mui areteerimisele järgnes taas rida vangistamisi. Eeluurimise all viibisid Anton Saar ja Vassili Oll Uuemõisa ja minu onu Arseeni Riis Maasi vallast. Kuid kaitsepolitseil ei läinud korda nende kohta küllaldast süüdistusmaterjali kokku keerutada ja nad vabanesid ilma kohtu alla minemata.

Aleksander Ellam aga jätkas tööd. Teadsin, et isal on temaga side, ja sellepärast ootasin ma meie kohtumist, kuna olin kindel, et see ükskord ikkagi tulema peab. Ootasin seda isegi väga.

Esimesed ülesanded

Hämardus. Vanas, väikeses nõgises rehetoas oli juba päris pime. Kaks vaevalist akent, tahma, tolmu ja ämblikuvõrkudega koormatud, täitsid oma ülesannet kuidagi vägisi, vastutahtmist. Pealegi olid mõlemad üle elanud avariisid, kummagi neljast ruudust sulgesid räbalapuntrad pooled.

Vana kolu losutas hooletusse jäetult savipõrandal, nurgas küürutas ahi, mille turja koormas pliit, postide tahmunud, punaste telliste vahelt tungis esile tumedaid savijoomi. Siit viis uks otse rehealusesse, kus krõmpsutas heinu vana Valge, juba kolmekümnele liginev setukas, ja kaks armetut lehmakuju, keda kondinõrkus oli koolutanud küüru ning rangjalgseks. Teine uks võimaldas ahju ja seina vahelisest kitsast käigust elutuppa pääseda. Siit juhtis isa mind läbi, olles enne napisõnaliselt öelnud, et mind ootab rehetoas «Poiss» (üks Aleksander Ellami hüüdnimesid).

Kui rehetuppa astusin, ei tabanud silm algul midagi, kuid kodunes harjumuslikult kiiresti.

Seisin äkki vastamisi pisut alla keskmist kasvu, tugeva, sportlasliku välimusega mehega. Tema valget, ovaalset

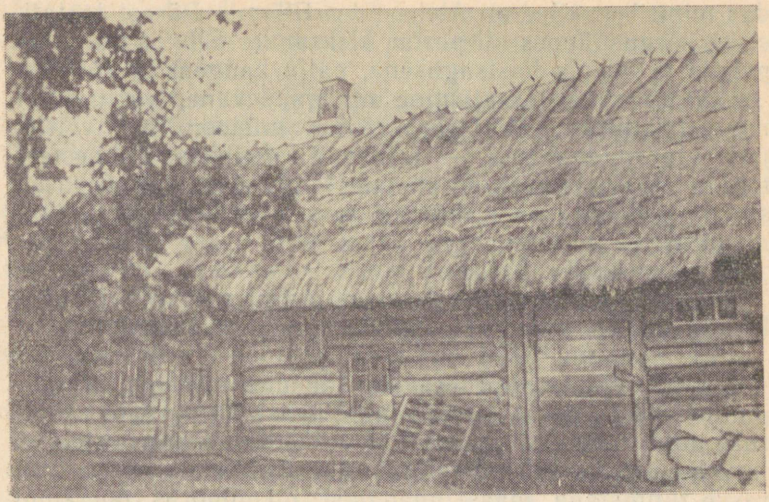

V. Riisi kodukoht. Keskel vana rehetuba

nägu, mis polnud ammu päikest näinud, ümbritses tume, pikk juus. See meenutas pisut kunstniku soengut.

Kogelesin tere, tundsin oma sõrmi pigistavat pehmet, kuid tugevat kätt, nägin väga sõbralikku ja sooja naeratust, mis vaigistas minu tunduvat erutust. Või ma ei näinudki seda naeratust, ainult tajusin? Ei või vanduda, sest mulle on ikka tundunud, nagu oleks see kohtumine toimunud kõige päikesepaistelisemal päeval, kusagil muinasjutuliselt ilusas paigas.

Kõik minus hõiskas, uhkutses! Mind usaldati, lubati võtta endale suur vastutus, kuigi ma vaevalt olin astunud üle oma kuueteistkümnenda eluaasta künnise!

Aleksander Ellam, kelle tabamiseks oli käiku lastud kogu kodanlik võimuaparatuur kohapeal, kellest jutustati imelugusid, kuidas ta on ninapidi vedanud politseid, seisis minu ees. Lihtne, juba esimesest pilgust väga kodune, lähedane.

Olin teda esmakordselt näinud umbes kolm või neli aastat tagasi. Kogula Maatööliste Ühisus korraldas peoõhtu sportlike võistlustega. Viimastel esines Põide Spordiselts, kelle kodanlus oli ristinud «kommunistide löögiosaks». Jooksuvõistlustel esimesena finiši saabunu kohta tähen-

das minu isa: «See on Aleksander Ellam!» Pärast teatati, et ka kõrgushüppes oli parim Aleksander Ellam. Kuid siis paistis ta hoopis teistsugusena, palju kaugem ja võõram.

Meie esimene jutuajamine oli igapäevane, vastu kõiki mu ettekujutusi. Mõtlesin, et revolutsioonilised võitlejad — põrandaalused — erinevad tavalistest inimestest tohutu eksaltatsiooniga, et nad tõlgitsevad igapäevased sündmused kohe abstraktsesse teooriakeelde. Aga midagi niisugust ei juhtunud.

«Kuidas koolis läheb?»

Rääkisin, ise samas kartes, et järgnevalt võib ta äkki küsida midagi niisugust, millele ma ei oska vastata.

«Kas majanduslikud raskused õppetööd ei takista?»

Küsimus riivas mind teravalt. Tähendab, juba on ta märganud kõike, kodust vaesust ja kitsikust, küllap läbi hämaruse minu kulunud ja lapitud riideidki, kõhnust, mis ei jutusta just korralikust toitumusest. Kuid enda vaesust oli raske tunnistada, maast madalast oli ümbrus õpetanud seda häbenema, salgama.

Külas oli kombeks mitte einestada võõra juuresolekul, sest tihti polnud ei seda, kust süüa, ega seda, mida süüa. Tangupuder hapu taari (kalja) kastega, mis ringiliikuvatelt kaltsukorjajatelt saadud sahariiniga magusaks tehtud, runntuhlis (koorega keedetud kartul) silgusoolveega, kartuliga pooleks tehtud rukkileib, see oli peatoiduseks.

Muidugi, mitte kõik ei leppinud külas niisuguse menüüga. Seal, kus veristati paar siga aastas, aurasid laual vaagnas lihakamakad. See kontrast sundiski häbenema.

Ma ei rääkinud loomulikult, et kooli internaadis olles lõppes mul tihti leib, et ma salaja pööningule pugedes paikasin juhuslikult leitud riideräbalatega oma katkisi pättisid (Saaremaal riidest valmistatud, nõelutud taldadega tuhvlid, mida kasutati tavaliste jalavarjudena), kõigist neist uskumatult paljudest õppimise kõrvalmuredest. Hea oli, et pimedus varjas minu rumala punastamise, sest samas meenus mulle äärmiselt piinlik lugu sahariiniga.

Olin juba pikka aega joonud suvel korjatud maarohtudest valmistatud teed ilma magusata. Kuid soov juua kas või korragi jälle sahariiniga magustatud teed kiusas liiga tugevasti ja ma müüsin oma taskunoa mõnekümne penni eest, saaks vaid grammigi sahariini!

Kaali kaupluses teenindas ostjaid noor, iseteadev ja

väga puuderdatud näitsik. Pelgasin teda, ja mitte just vähe, kuid kogusin julgust ja palusin noa müügist saadud raha eest sahariini.

«Mis, kas te ei kordaks palun, kuuekümne penni eest sahariini?! Missuguse mõõdupuuga seda teile mõõta?» Näitsik naeris kõlavalt.

Kaupluses olijad pöördusid mind tunnistama. Naerdi kaasa, minu arvel heideti nalja. Oleksin maa alla vajunud. Kuid juba torkas näitsik mulle paar paberisse mässitud terakest pihku ja kahmas pennid. Jooksin kauplusest välja. Hea, et olin koolimütsi asendanud soniga. Vähemalt kooli ei ulatu kõmu sellest kuuekümnepennilisest sahariini-ostust.

Kõigest sellest käis mõte välkkiirelt peast läbi ja vastasin, et pole viga, ega need raskused nii suured olegi.

«Aga millega veedate õppetööst vaba aega?»

Jällegi hoopis mitte see, mida ma kartsin ja nagu ebalevalt ootasin. Nüüd ma aga juba jutustasin, et meil on päevas kuus teoreetilist tundi ja neli praktilist, et vaba aega ei jäägi üle, kuid et siiski tegutseb õpilaste omaalgatusel loodud kirjandusring, ilmuvad klassiajakirjad.

Selle nii igapäevase ja loomuliku jutuajamise kestel hakkas mul kujunema pilt Aleksander Ellamist kui väga lihtsa, tugeva loogilise mõtlemisjõuga inimesest.

«Aga mida nüüd tegema hakata?» ei mallanud ma oodata mulle kõige pakilisemaga.

Mind mõõdeti pisut lõbusa, hindava, kuid mulle tundus, et ka heakskiitva pilguga.

«Mis siis, arutame sellegi läbi. Ega siin muud enam üle jäägi, isa on jõudnud su juba välja koolitada,» märkis ta siis naljatades ja ma taipasin, et enne, kui mulle võimaldati see kohtumine, oli minu üle olnud põhjalikum jutuajamine.

«Vaat mida oleks vaja, ühte korralikku artiklit Saaremaa maanoorte elust «Noore Proletaarlase» jaoks. Pane see kohe hakkama. Ja siis on tarvis koolis õpilaste hulgas asuda poliitilist selgitustööd tegema. Seda päris laias ulatuses, kuid muidugi väga ettevaatlikult. Kergesti võib sisse kukkuda, seda tuleb alati silmas pidada. Kuidas midagi läbi viia, on aga raske ette kindlaks määrata. See oleneb kohapealsetest tingimustest ja võimalustest.»

Niisugune siis ongi see esimene, põrandaaluselt saadud ülesanne! Oleksin jällegi oodanud midagi hoopis suuremat

ja vastutusrikkamat. Kuid minu hetkelisest pettumusest vallapäästetud mõttekatkendeid segati samas.

«Noortega on meil üldse vaja tööd tugevdada. See ülesanne jääbki edaspidiseks sinule. Pane asjale koolis algus, pärast kooli vaatame kohe kaugemalt ringi.»

See hakkas juba istuma!

Ma ei kujutlenudki, et niisugune töö on kerge. Töölisorganisatsioonide alalised rüüstamised, kommunistide areteerimised, silmapaistvate parteijuhtide mõrvamised, minu isa ähvardav alaline areteerimisoht, kõik see oli igasugused roosilised väljavaated põrandaaluse töö kergusest kus seda ja teist ajanud.

Minu isa seisis samas, toetudes pliidi äärele. Ta oli vahepeal mingi vana riideräbalaga hoolikalt katnud aknad ja nurgas süüdanud «tattnina», mis tavaliselt põles laupäeva ja pühapäeva õhtuti, asendades peerulõmmu. Punane, vaevaline valgus hingitses hämaras ruumis. Nägin selle paistel mõtlikkust isa silmis, tundsin Aleksander Ellami pilkudes mingit takseerivat teravust vaheldumas rahulolu pehmusega.

«Noh, nimekaim,» pöördus Ellam siis isa poole. «Ega meie valik pole vale, kui jätame noored Vassili hooleks? Oled ise aastaid töölisliikumisest osa võtnud, küllap siis oskasid vahetuse eestki hoolitseda.»

Isa vaikis nõusolevalt ja ma mõistsin teda. Küllap ta mõtlikult kuulatas endas toimuvat vaidlust mõistuse ja vanema tunnete vahel. Võitjaks pidi jääma mõistus. Ta oli ise endale valinud selle tormise teeraja juba 1905. aasta keerises. Ta käis seda mööda Veebruarirevolutsiooni päevil 1917. aastal ja kaks aastat hiljem, kui saarlased selga sirutasid.

Saaremaa ülestõusu karmidel päevadel sain ma isalt esimese poliitilise õppetunni.

... Valged karistussalklased märatsesid külas, korraldati läbiotsimisi, toimusid areteerimised. Jooksime ratsapatrulli eest peitu naabri tallu. Meile olid rinnale kinnitatud erepunased revolutsioonilindid. Peremees hindas meid kuidagi pahura pilguga. Temale oli ükskõik, missuguseid linte kantakse, peaasi, et poleks karta «pahandusi». Punast kanda oli aga ohtlik.

«Noh, nüüd nendest punastest aitab, nendega tõmmatakse teid oksa või pannakse seina äärde, nüüd tuleb hoopis niisuguseid kandma hakata,» ja võttis ei tea kust saa-

dud sini-must-valged lindid. Peagi olime nagu ümber sündinud. Kuid mina ei saanud oma elus kuigi pikalt nende värvidega sobingus olla.

Samal külmal veebruariõhtul saabus isa koju. Päevad metsas heinaküünides, poolsöömata ja külmununa, tuli ta toidutagavara täiendama, et kohe tagasi minna, sest kodus olla tähendas nendel päevadel surma oodata.

Ema kattis vana rehetoa aknad riidega ja tegi ahju tule, et isa selle paistel võiks end soojendada. Mind lubati tema juurde. Läksin ja ei saanud kohe näitamata jätta oma sini-must-valget pintsaku rinnal.

«Vahtra Juhan pani ja võttis punase ära,» seletasin ma süütult. «Nüüd meid enam oksa ei tõmmata ega seina äärde ei panda!»

Isa vaatas mind, ja ta naeratuses oli üheaegselt nii mõistvat lõbusust lapse lihtsameelsusest kui ka kibedust ja pahameelt. Midagi ütlemata võttis siis lindi ja heitis ahju. Siinsamas isa põlvel istudes, kaheksa-aastase põngerjana saingi oma esimese poliitilise õppetunni, mis anti sosinal rääkides. Tõe eest tuli karta toa seinugi. See anti eluga riskeerides, sest väljast võis oodata iga hetk läbiotsijaid. See surma ähvardavalt lähedane õudus, mida tundsin sellel karmil õhtul, vajutas kogu jutuajamisele oma pitseri ja jättis selle kustumatult meelde kogu eluajaks. Suuremat kasvatuslikku eeskuju vist vaevalt saab ollagi.

Juhtum meenus ja kustus taas samas. Sellest oli möödunud üle seitsme aasta, nüüd tundsin end juba täiskasvanuna. Ees ootas töö, mitte enam lapseaskeldused.

Mis siis, tuli pihta hakata.

„Kurat, kommunistide lendlehed!"

Õppisin sel ajal Kõljala Põllumajanduskooli teises klassis. Elasime kooli juures internaadis.

Ühel jaanuarikuu päeval saabus mulle postilt kaart. Tavaline pildike, salmikuga aadressi poolel ja selle all: «Sind tervitab Olga!»

Ma ei tundnud ühtegi Olgat, kes mind oleks võinud tervitada, kuid rõõmu saadetise üle oli raske varjata.

Õpetajale, kes jagas välja posti, hakkas see silma.

«Näe, juba käib kuramaaž, kuigi sa just kavalerina välja ei paista!» naljatas ta, mõõtes mind poolpilkavalt.

Mina aga kiirustasin juba teisele korrusele, magamistuppa. Istusin voodiäärele ja märkasin erutusest kätt värisevat. Surusin selle koos kaardiga padjasse. Silmad naelutusid kaardi äärele märgitud kuupäeva ja juba arvutasin sellele juurde viis. Niisiis, nädala lõpul on kohtumine! Kell üksteist, Masa teel, nii leppisime kokku.

Määratud õhtu juhtus eredalt kuuvalge olema, teadsin, et see pole Ellamile liikumiseks soodus. Külm näpistas aiateibaid. Jalutasin, ootasin. Kauaks ei tohtinud ära jääda, küsisin direktsioonilt loa kirja posti viimiseks, kuid Masasse oli Kõljalast ainult kolm kilomeetrit.

Ellam saabus jalgrattal, käed pooleldi kangestunud külmast. Sain pärast teada, et ta sõitis sellel ööl edasi-tagasi maha üle 70 kilomeetri. Temale omase täpsusega ei jätnud ta ühtegi kohtumist vahele, vaatamata ilmale ja teeoludele, kui selleks ei olnud eriti tungivaid ja ootamatuid põhjusi.

Andsin lubatud artikli üle «Noore Proletaarlase» jaoks. Seejuures erutas mind üks küsimus.

«Koolis on meil jõukate lapsi, kuid on ka kehvikute noori, kellel pole aineliselt võimalik mujal edasi õppida. Kust otsast hakata siin poliitilise selgitustööga pihta?»

«Aga kes nendest sind paremini mõistaks, kas kehvik või jõukas?» vastas Ellam vastuküsimusega.

«Asi pole selles. Aga elame internaadis, magame koos, kusagil pole kohta, kus saaks omaette juttu ajada. Olen juba proovinud, midagi ei taha välja tulla.»

Kuid see ei viinud Aleksander Ellamit kimbatusse. Ta vastas nii, nagu ma hiljem olen tihti kuulnud vastatavat küsimustele, millistes suurt konkreetsust taga aetakse.

«Kõik oleneb olukorrast. Et ma aga koolitingimusi nii hästi ei tunne kui sina, siis ei saa ega tohi ma ka midagi ette kirjutada. Elu ise peab sulle näitama, mis ette võtta.»

Teisiti siin vastata ei saanudki, kuigi Ellamite tugevamaid külgi oli küsimuste otse hämmastamapanevalt lihtne, loogiline ja selge lahendamine, mis põhines kõige hoolikamal konkreetsete tingimuste arvestamisel.

Sellelt kohtumiselt tõin kaasa pakikese «Kommunisti» ja «Noore Proletaarlase» numbreid levitamiseks.

Põrandaaluse kirjanduse levitamise esimene kogemus pärines mul 1924. aasta novembrist.

Vastates kodanluse terrorile, oli partei võtnud kursi relvastatud ülestõusule. Oma väljaannetes kutsus ta töötavaid rahvahulki valvele, võimu kodanluselt ülevõtmisele. Enne detsembrit tuli isal levitada neid lendlehti. Sain loa sellest osavõtmiseks.

«Paki nad hoolikalt «Meie Maa» (kohalik tööerakonna leheke) sisse, et hommikune kaste ei saaks liiga teha,» sain ma korralduse.

Pakkisin. Kuid samas lõhuti minu esimesed pakikesed koost lahti.

«Vaata, siia «Meie Maa» äärele on midagi kirjutatud. Pakkida tuleb niisugustesse ajalehe numbritesse, kus ühtegi märkust ei leidu!»

Õhtul pandi kõik valmis, öösel rakendati hobune ette ja alustasime Pärsamaalt, Ratlast teekonda Kuressaare «turule». Oli laupäeva öö vastu pühapäeva, pime ja udune. Isa juhtis hobust. Leisi—Kuressaare maanteele jõudes hakkasime arvestama teeäärseid külasid. Jaotasime oma posti niimoodi, et igale pidi sattuma mõni eksemplar. Kinnitasime neid telefonipostidele, asetasime kirjakastidesse, vabadikuperede uksepiitadele. Oli veel päris pime, kui linna jõudsime. Võtsime oma koha sisse «Kopsu» kõrtsi hoovil, nagu see tavaks oli. Teel lasus levitamise ülesanne minul, kuid nüüd ei lasknud isa mind sellest enam juttugi teha. «Tuli minu kord,» muigas ta, «valva sina hobust, ma ruttan kohe linna, enne kui päris liikumine pihta hakkab!» ja kiirustaski minema.

Siin, koolis, oli lugu aga hoopis teistsugune.

Välja pääsed direktsiooni loal lühikeseks ajaks, pikka matka sellega teha ei jõua. Levitad lendlehti kooli vahetus läheduses, oled «omadega sees». Veelgi täbaram lugu oli lendlehtede toomisega kooli. Torgata neid siin kusagile või anda kellelegi osutus rohkem kui ettevaatamatuseks. Ometi tuli lendlehti nii levitada kui ka kooli tuua!

Hoopis hiljem sain teada, et olin juba tol ajal kaitsepolitsei agentide pideva valve all. Siin lähtuti vanasõnast, et ega käbi kännust kaugele kuku, sest isa poliitiline meelsus oli tuntud. Niisiis kulus ettevaatus marjaks ära.

Ülesande lahendamine valmistas mulle tõsist muret, sest paistis, nagu poleks sellest hundi, kitse ja kapsaste loost mingit mõistlikku väljapääsu.

Aga siiski oli. Oli koguni lihtsam kui võis arvatagi.

Üks minu kaasõpilasi, Vladimir Mölder, põlvnes põlisest kogumeeste perekonnast. Ta ise rääkis uhkustavalt: «Minu isa on kogupõllumees, vanemad vennad on kogupõllumehed, ise olen kogupõllumees ja nooremad Möldrid kasvavad ka kogupõllumeesteks!» See vastas, muide, väga täpselt tegelikkusele.

Tema, see kogupõllumees, mind hädast välja aitaski, muidugi niimoodi, et tal endal polnud sellest aimugi.

Oli külm, selge, kuid kuuvalgeta talveõhtu. Saime loa koos Masasse posti vastu minna. Kaaslane võttis pikki samme minu ees, läkiläki kõrvad tugevasti kinni seotud. Ta vilistas käies tavaliselt mingeid šlaagereid, millest oli raske aru saada, kust nad pärinesid, sest laulureeglitest ei mõistnud ta lugu pidada. Niisuguse vaba musitseerimise saatel sammusime nüüdki, kusjuures kaaslane iga uue loo alustamisel hõikas selle nimetuse, et asi selge oleks. Enne suurele maanteele välja jõudmist poetasin ma selle muusika saatel teele pakikese «Kommunisti» ja «Noore Proletaarlase» numbreid, kuid kaunis silmapaistvalt. Kui nüüd keegi neid vahepeal ei leiaks! Niisuguseks kartuseks oli mul põhjust. Kuigi seda teelõiku läbiti nii hilisel ajal harva, oli üks taoline katse mul nurjunud, pakk osutus vahepeal leituks.

Posti võtmine tundus mulle igaviku kestvat. Kaaslane otsis jutuotsa meid teenindava noorikuga. Ta oli juba kahekümnenda eluaastani jõudnud ja pidas end niisugustes asjades täismeheks. Kooliseinte vahelt pääses pealegi välja nädalas kord või paar, väikest, tunni-poolteisest vabadust tuli osata kasutada.

«Mis sa kibeled!» oli ta minuga rahulolematu. «Mine üksi tagasi, mul pole mingit ruttu!»

See aga ei sobinud hoopiski minu plaanidega.

Õnneks tuli uusi inimesi ja noorik hakkas nendega tegelema. Asusime tagasiteele.

Tee pöörakul Kõljalga juhtus seekord kõik nagu ettemääratult. Pakike oli omal kohal ja hakkas kaaslasele kohe silma. Ta toksas seda algul pisut hooletult jalaga, siis aga peatus ja tõstis üles.

«Mis sa leidsid?» pidin ma uudishimutsema.

Juba rebenes katteajaleht, taskulambi kiired tabasid «Kommunisti» kokkusurutud väikesekaustalise esiküljelehe, siis tulid nähtavale «Noore Proletaarlase» numbrid.

«Kurat, kommunistide lendlehed!» vihastas äkki kogupõllumehest kaaslane.

«Ei või olla!»

«Mis ei või olla, aga on ju! Vaata ise!»

Pidin temaga muidugi nõustuma, et küllap ikka on kommunistide lendlehed.

«Viime direktori kätte! Las toimetab kohe, kuhu vaja!» kõlas kaaslase järsk otsus. Kuid niisugune lahendus osutus kõige vähem vastuvõetavaks. Ma tundsin aga noore kogupõllumehe «mikumärdilikult rüütellikke» iseloomujooni ja lähenesin kohe sealtpoolt.

«Muidugi võiks viia, kuid mida see annab? Siis nagu ei tuleks me ise asjaga toime. Peaks läbi uurima ja arutama, mis seal on. Või kardad, et rikud tubli perekonna ära, niipea kui nina sisse pistad, muutud ise ka kommunistiks?»

«Mis, mina kardan ja muutun kommunistiks? Vaatame järele, ma teen nad pihuks ja põrmuks!»

Kui kooli jõudsime, oli meil plaan valmis. Selle kohaselt pidime koguma poisse suurest magamistoast väikesesse, kus oli ainult kuus voodit. Selles ruumis pidid toimuma lugemised ning arutelud. Initsiatiivi võttis kõiges minu kaaslane endale. Poiste valikul lähtuti sellest, et oleksid kindlad mehed, kes ei jookse kusagile kaebama.

Ja koolis läksid lahti kibedad vaidlused, mis algusest peale sugugi ei piirdunud kavandatud väikese magamistoa kitsa ruumiga. Nende kestel ma oma poliitilisi vaateid muidugi varjata ei saanud. Minu ümber grupeerusid need, keda vaidluste teine initsiaator lubas «pihuks ja põrmuks» teha. Mölder ise ei suutnud neid sõnalahinguid kuigi kaua kaasa teha, ta läks kohe üle igasuguste piiride ja tema mõtteosalistel oli temaga igavene häda, rääkis end seda ja teist kanti pidi sisse ning kippus siis rüseldes asja lahendama. Ainult ühest pidas ta kinni, leitud põrandaalust kirjandust välja ei andnud, säilitades seda suure ettevaatusega enda juures, kuigi ta seda tõeliselt vihkas.

Kui mind umbes viis aastat hiljem areteeriti, üllatas asjaolu, et nuhkidel polnud nendest vaidlustest aimugi. Alles minu vanglast vabanemisel hooples poliitilise politsei assistent Käi, et minu agitatsioonitöö Kõljalas olevat neile puha teada.

«Hästi töötate,» andsin oma tunnustuse, «kui niisugusedki andmed jõuavad kohale alles kümne aasta pärast!»

Hoopis avastamata jäi aga lendlehtede levitamine väljaspool kooli. Tavaliseks tööpiirkonnaks kujunes siin Masa teelõik Kuressaare—Kuivastu maanteel.

Kõljalast suunduvad Masasse kaks teed. Õhtusi retki korraldasime nii, et ühte mööda tuldi Masasse, teist mööda mindi aga tagasi. See toimus vahelduse mõttes. Käisin alati koos poistega, kelle poliitilises hoiakus ei olnud mingit kahtlust, ja korraldasin asja nii, et tagapool sammudes poetasin teele oma pakikesi läbitava maanteelõigu ulatuses. Tee oli aga üks Saaremaa peamagistraale, siit sattusid lendlehed igasse maanurka.

Veel muudki moodi avaldus meie poliitiline aktiivsus väljaspool kooli.

Kaali tuli kõnekoosolekut läbi viima Karl Kider, tööerakondlane. Õpilastel oli poliitilistel koosolekutel käimine keelatud. Sellepärast tuli meil koos ühe kaaslasega kasutada koosolekule pääsemiseks ukse asemel sahvri akent, õieti küll tagasitulekul, sest minek toimus ajal, kui internaadi uksed olid veel sulgemata.

Jõudsime kohale parajaks ajaks, millal Kider just alustas oma noodavedamise jutte.

Tema sõnade järgi oli vaieldamatu, et tööerakond kaitseb kogu rahva huve. Alates töölistest ja kõigist, kes põldu harisid, olgu need siis sulased või suurtalunikud, ja lõpetades iga liiki ametnikkudega, äritsejate ning pankiiridega. Nagu pidavat jumala ees kõik võrdsed olema, nii olevat võrdsed kõik ka tööerakonna ees. Umbes niisuguse kokkuvõtte tegin pärast Kiderit tema kõnest.

Härrakese hästitoidetud nägu kattus tusaga. Ta vastas minu sõnavõtule kogumeeste mahamaterdamisega, arvates nähtavasti, et rünnak tuli sealtpoolt. Rääkis potipõllumeeste tuusade mustadest tehingutest riigi arvel, varastamistest, valetamistest, rahva petmistest.

Kui ta lõpetas ja võidurõõmsalt ringi vaatas, palusin taas sõna. Mul polnud põhjust vastu vaielda, kinnitasin, et kõik see on muidugi sula tõsi, mida Kider rääkis kogumeestest, kuid samas hakkasin pajatama mulle teada olevatest tööerakonna tuusade riugastest ja jõudsin selleni, et nad töölisi häbematult petavad.

Härrakene punetas ja vastas omakorda. Seekord asus ta sotside kallale, arvates nähtavasti, et esimene kord läks märgist mööda ja nüüd siis tabab täpselt. Kohe kisti Martna, Rei, Oina ja teiste sulitembud lagedale.

Kui Kider lõpetas, kinnitasin omakorda, et seegi on loomulikult õige, ja viisin taas jutu kangekaelselt tööerakonnale. Rõõmustasin juba ette, et järgmiseks saavad oma sauna asunikud ja riigirentnikud. Kuid siin ma eksisin.

«Kes te olete?» kisas äkki Kider. «Mis riigivastaseid jutte te puhute, noormees?» Kaks tigedat silma pungitsesid mulle ainiti otsa.

Teadsin, et skandaalini ei tohi lasta asja minna, siis on lugu varsti otsaga koolis.

«Kuidas riigivastast?» tegin omakorda imestunud näo. «Mina räägin ainult ühe erakonna viguritest ja rahva petmise katsetest, teie aga puistate kõik järjekorras läbi. Kui juba ühe juures peatumine on riigivastane tegu, kuidas siis teie oma nimetada?»

Kider vist hakkas isegi taipama, et ta käratuses puudus loogiline mõttepide, pealegi tulid nüüd mitmed teisedki vahelehüüete ja märkustega välja, võimaldades meil vaikselt saalist lahkuda.

Koosoleku tulemustega võis rahule jääda, seal kisti kodanluse sulikamba teod kord jälle päevavalgele ja peamiselt ühe poolt nende endi ridadest.

See oli 1927. aasta algul. Pärast 1924. aasta sündmusi oli Saaremaa parteiorganisatsioon raskes olukorras. Rida juhtivaid seltsimehi vaevles vanglates, teised olid pideva valve alla võetud, töölisorganisatsioonid osutusid rüüstatuiks, laialiaetuiks. Parteiorganisatsiooni read olid alles taas koondamisel, võitluskorda seadmisel. Selles tugineti tol ajal peamiselt endistele revolutsioonilisest liikumisest osavõtnud seltsimeestele. Ainult sellega saabki seletada, miks tol korral Kõljalas organisatsiooni loomiseni ei jõutud. Toimunud vaidlusõhtud ei jätnud aga oma mõju avaldamata. Paljudest kooli kasvandikest said teadlikud võitlejad nõukogude korra eest. Nendest üheks silmapaistvamaks oli Robert Benno, minu klassikaaslane, EKP Saaremaa Komitee töötaja 1940.—1941. aastal, kes langes fašistlike okupantide ja eesti kodanlike natsionalistide kuulide all.

«Noori peame rohkem kaasa tõmbama, selles on sul õigus. Kuid meil on olemas reserv ja aastate poolest mitte sugugi vanadest, küll aga kogemuste poolest. Need on seltsimehed, kes võtsid omal ajal osa legaalsest töölisliikumisest, kuid kes nüüd on kuidagi kõrvale jäänud. See võrk tuleb meil läbi sõeluda, vaadata, mis neist kellestki on saanud. Tuleb nendega vestelda, meelsust tähele panna. Mõned on kindlasti meelt heitnud, kes tulid liikumisse selle tõusuaegadel, mitmed hoiavad eemale, kardavad vanglat või veel halvemat. Võib isegi seda juhtuda, et mõne on kaitsepolitsei mehed omaks võtnud. Sellepärast tuleb vestelda suure ettevaatusega. Millegagi ei tohi mõista anda, et sul on sidemeid põrandaalusega. Keda võib usaldada, see tuleb pisihaaval kaasa tõmmata, teised aga kõrvale jätta. Väiksemagi puiklemise korral pole mõtet edasi kobada. Töös saame kasutada kõige otsusekindlamaid ja tublimaid seltsimehi.»

Niimoodi kavandas Aleksander Ellam ühel meie kohtumisel tööplaani järgnevaks.

Kool oli mul seljataga, töötasin isakodus. Kohtumine toimus sedapuhku väljaspool minu kodu. Suveöö oli lühike, Ellamil seisis ees pikem rattasõit, sellepärast kiirustasime. Ma sain mõned nimed ja aadressid, koos ülesandega ka ise endisi kohapealseid aktiviste silmas pidada.

Niisugust tööd võis õigusega nimetada kompamiseks.

Paljud seltsimehed tulid kaasa ilma mingi jututa, teised olid väsinud, ärahirmutatud, lootusetud. Mõnele oli hakanud «vill» peale kasvama, nad nokitsesid oma maalapikesel ja rääkisid pigemini kanamunade ning vasikaliha hindadest kui muust. Oli kõhklejaid, kes olid valmis pisut kaasa aitama, kuid suuremat riski kartsid.

Küsib äkki üks endisi kandidaate Riigikogusse Töörahva Ühise Väerinna nimekirjas: «Aga kas pärast 1. detsembri ülestõusu ikka veel mõeldakse kodanliku korra kukutamisele relvade abil?»

Esitasin vastuküsimuse: «Aga kas kodanliku korra püsimine ei tugine relvajõule?»

«Muidugi tugineb, kuid kõik see on nii kole mõtelda!»

«Tähendab, kodanluse vägivald töörahva üle ei tundu teile enam koledana?»

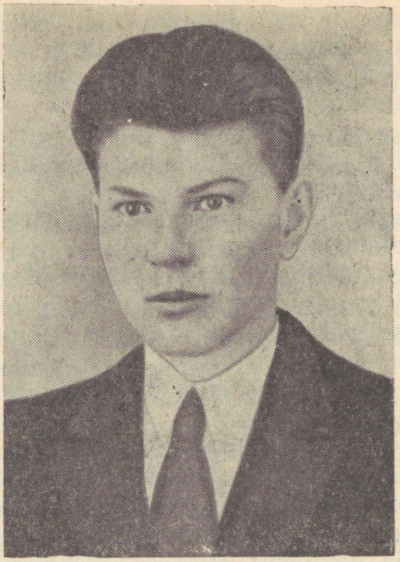

Vassili Riis

«Iga vägivald on kole, tulgu ta kustpoolt tahes. Peaks katsuma kuidagi humaansemalt . . .»

«Sedasama räägib kodanlus töörahvast kägistades kogu aeg oma ohvrile, ole sina «humaanne», ära aja küüsi vastu. Hunt murrab, lambad olgu «humaansed»!»

«Jah, kõik see on õige, kuid . . .» See seltsimees oli vahepeal kuidagi pääsenud mingile ametnikukese redelipulgale. Valik teelahkmel olles langes väikekodanlikele mugavustele.

1941. aastal mõrvati ta eesti kodanlike natsionalistide ja saksa fašistlike timukate poolt metsikul kombel, kuna ta ausa ametnikuna täitis oma kohuseid nõukogude korra ajal. See oli Viktor Alveus, Kuressaare Sidekontori ülem 1940.—1941. aastal. Klassivõitlusel on oma raudne loogika.

Teisal keerutasime ringi nagu kassid palava pudru juures. Mulle tundus, et jutukaaslane on kaval ja tahab minult midagi välja meelitada. Lõpuks küsisin otsekoheselt: «Kas olete jõudnud juba meelt muuta?»

Selgub, et tema polevat kunagi «neid asju» tõsiselt võtnud, olnud mingi lollus ja aitavat sellest. Jätan hüvasti.

Järgmisel kohtumisel päris Ellam minult:

«Kas sa Rauna Juhani juures käisid?»

«Käisin!»

«Seda ma arvasin. Aga kuidas see nii välja kukkus, et ta sind nuhiks pidas?»

Vaat kus lugu! Sellepärast siis kogu see ringikeerutamine! Mina hakkasin temas kahtlema, tema minus, ja me ei saanud enam paigast ära. Pealegi ei ütelnud ma talle, kes olen, kuigi ta minu isa hästi tundis ja ma selle kaudu oleksin kergesti võinud leida kontakti. Selle sissekukkumisega tuli kõrva taha kirjutada, et liigne konspiratiivitsemine alati ka kusagile ei kõlba. Nagu selgus, oli Juhan Ellamiga juba ammu sidemeis.

Raskem oli nende endiste töölisliikumise tegelastega, kes murdusid vanglas ja tulid välja «konte loopides», see on armu paludes. Ümbruskonnas vaadati neile kahtepidi: jõukas ja jõukuse poole püüdev kesktalupoeg ei varjanud oma põlgust ja üleolekut, suur osa kehvikuid võttis neid aga kui oma huvide tõelisi kaitsjaid, seda enam, et nägid võimumeeste ja jõukate ülbet suhtumist neisse. Tegelikult oli aga nende seltsimeeste moraalne selgroog murtud, nad olid alistunud, mingist kehvikute huvide kaitsmisest ei saanud siin enam juttugi olla.

Vanglast enne tähtaega vabastatuid me ei külastanud, ja seda kahel põhjusel. Esiteks võisid nad olla kaitsepolitsei poolt värvatud ja teiseks, kui ei olnud, võis nende järele olla seatud salajane valve, nagu kõigi kodanlikust vanglast vabanenud endiste poliitiliste vangide järele, et avastada võimalikke sidemeid. Kohtumisi korraldasime sellepärast niimoodi, et need kandsid täiesti juhuslikku iseloomu.

Ümbruskonnas Kolde Miia nime all tuntud Maria Ansoniga kohtusin ma ühel peoõhtul. Ta oli alles äsja enne tähtaegselt vanglast vabanenud. Anson tundis mind ajast, mil ma olin kahe- või kolmeteistkümne-aastane poisiklutt. Käisin siis tihti isa ülesandel tema pool ja tõin alati kaasa tööliskirjandust, sest Ansonil oli päris korralik illegaalne raamatukogu, mis teenindas laialdast, kuid usaldusväärset lugejaskonda.

Nüüd oli seda Saaremaa töölisliikumises kord kaunis silmapaistvat inimest raske äragi tunda. Aastad vangis-

tust koos põhjakäinud kriminaalkurjategijatega, administratsiooni pidevad repressioonid koos üleelamistega töölisliikumisele antud raskete hoopide tagajärjel olid oma töö teinud.

Püüdsin jutuajamisel mõista anda, et tal on töölisliikumises suuri kogemusi, mida meie, noored, vajaksime marjaks ära, et ta saaks palju ära teha ümbruskonna noore põlvkonna kasvatamisel kommunismi vaimus. Kuid mind katkestati ootamatult järsult:

«Kõik see on peaga vastu müüri jooksmine. Nii kaua, kui välismaised imperialistlikud jõud on veel väga tugevad, ei tee meie midagi. Praegu võrdub töölisliikumisest osavõtmine endatapmisega.»

Rääkisin tagasihoidlikult: «Üks võib tõesti oma pea purustada, ka kolm, neli. Kui meid on aga sadu ja tuhandeid, siis murrame müüri läbi. Selleks me töötamegi, et meid oleks rohkem. Käputäis välismaiste imperialistide agente ei suuda rahvast aheldada. Kas sa pole ise seda mulle õpetanud, kui käisin sinu pool isale järjekordselt raamatuid toomas?»

Hetkeks näisid temas elustuvat need mälestused, mälestused väikesest blondi peaga poisikesest, kes käis viiskuusteist kilomeetrit edasi-tagasi, raamatukimp ajalehepaberisse mässitult kaenla all, ja iga kord kuulas ahnelt tema vestlusi uuest maailmast, kus valitseb õiglus, kus kõik inimesed on üheväärsed, kus kõigile jätkub tööd, leiba, riiet, kus kõigile noortele on kättesaadavaks tehtud koolid, raamatud.

Aga ainult hetkeks. Leebuse tema näolt peletasid samas teised mõtted ja elamused.

«Sa räägid rahvast! Aga missugune on see «rahvas»? Silmad söövad sul peast, see on see «rahvas»!» Ägestudes tõi ta näiteid kõige tooremast tagakiusamisest kohalikest suurtalunikest naabrite poolt, kes pärast tema areteerimist varastasid ning tassisid laiali isegi tema popsikoha aiateibad.

«Palju teie külas niisuguseid on? Nemad pole veel rahvas,» vaidlesin vastu, kuid kasutult. Taipasin, et kodanlusel oli õnnestunud kõige hirmsam, see ainuke, millega suudetakse surmata revolutsionäär — võtta temalt usk rahvasse.

«Mida sa siis soovitad?» küsisin temalt.

«Oodata. Meie jõupingutustest ei olene praegu midagi.

Las tugevneb Nõukogude Liit, Läänes aga küpseb olukord revolutsiooniks, siis pühitakse meie pursuid siit nagu iseenesest minema!»

«Usun endist Kolde Miiat, mitte praegust. Kas pole Nõukogude Liidu tugevneminegi seotud töölisliikumise kasvuga kogu maailmas? Ja kes on igasugusest ootamisest kõige enam huvitatud, kas mitte just kodanlus? Meie ootame ja loodame Lääne, Läänes aga oodatakse ja loodetakse meie peale. Mida või keda me peame ootama? Kas sa enam ei näe, kuidas meie, Saaremaa noored, hingitseme? Suviti on külad tühjad, umbes kümme tuhat rändab igal aastal mandrile, hallparunite küünte vahele, ehitustellingutele, juhutöödele, kõige odavama tasu eest, et aga kuidagi leiba saada. Enamik nendest ränduritest on noored. Koolid on nende eest suletud, igasugused õppimisvõimalused võetud. Need, kellel puudub aga võimalus kodunt välja tööle minekuks, elavad veelgi viletsamini. Ei jätku kodukootud riiet, jalast lagunevad kodusvalmistatud pätid, pole tihti silku ega leibagi lauale panna. Harva leidub siin majapidamist, kus isa pühapäeviti perekonnaliikmete vahel ei jaga supi sisse pandud killukest liha, mis korraga alla neelatakse ja mida jälle igatsedes nädal aega oodata tuleb. Meie aga oodaku! Nii räägib isegi Kolde Miia, kes areteerituna sülitas teda küsitlema hakanud nuhile vastuseks näkku!»

Olin erutatud ja nägin, et riivasin teda valusalt. Kuid ma ei saanud lisamata jätta: «Meie, noored, sülitame sellele elule näkku, me tahame saada i n i m e s t e k s.»

Maria Anson vaikis. Siis aga ütles mulle täiesti ootamatult, leebelt:

«Minge oma rada. Mina praegu ei suuda, kui hakkan jaksama, astun teile järele. Nüüd on osad vahetatud, sina annad mulle õppetunde!»

Asi oli seegi, milleni jõudsime! Teadsin, et peaga vastu müüri jooksmisest ta enam ei räägi. Niisugune jutt aga oligi kõige halvem, see võis viia noori eksitusse.

Läks pikki aastaid, enne kui Maria Anson toibus ja taas liitus töölisliikumisega, jäädes endale kindlaks nüüd juba viimse hingetõmbeni. Ka tema langes meie kodumaa reeturite ja nende peremeeste kuulide all.

Kõige selle kõrval ei katkenud organisatsiooni tugevdamine noortega, keda tuli alles töö sekka viia. Mõni kohtumine kandis seejuures päris juhuslikku iseloomu.

Johan Kalm oli minu koolivend. Kunagi õppisime koos Roobaka kõrgemas algkoolis. Pärast aastatepikkust vaheaega kohtasin teda äkki Kuressaares, Pikal tänaval. Möödusin rühmast tänavasillutajatest. Parajasti ajas üks turjakas noormees selja sirgu ja meie pilgud kohtusid.

«Oo, Riis, vana koolivend! Pole sind enam hulgal ajal näinud,» hõigati siis äkki ja samas tundsin mina temagi. Vestlesime pisut, mille kestel Kalm jõudis mitu tüsedat lauset heita pursuide ja nende korra aadressil.

«Teenistus on nigel, kuigi tõmbame oma 12 tundi päevas,» rääkis ta. «Kuid kõige tigedamaks teeb see, et sind üldsegi inimeseks ei peeta. Täna sõitis siit läbi tööerakonna kohapealne tuus Kommel oma kimliga. Vaevalt jõudsime kõrvale hüpata, muidu oleks alla ajanud. Kaevata pole kellelegi. Needsamad mehed seda kehva tööotsakest meile annavadki.»

Ütlesin, et jäin maale, kuid pole sealgi midagi kiita. Äkki aga Kalm küsib minult:

«Kas sa «Rünnakut» saad lugeda?»

«Rünnak» oli noorsotside ajakiri, kaunis kollane, kuid mõnel puhul maskeeris end ka pisut punasemate hilpudega, nagu see sotsidel tavaks oli.

«Loen, kuid ma pole tast eriti vaimustatud. Meiesuguste jaoks on parematki olemas,» lisasin samas.

«Missugust paremat?»

Kalm luges suure innuga omaaegset legaalset tööliskirjandust, brošüüre, nagu «Lenin noortele», rida kommunistlike noorte tööd puudutavaid raamatukesi, «Noore Töölise» numbreid, õppis hoolega läbi «Kommunistliku partei manifesti», hiljem tutvus aga ka värske põrandaaluse kirjandusega. Nõukogude korra kehtestamisel sai Kalmust EKP Saaremaa Komitee töötaja.

Teine minu Roobaka koolivendadest, Osvald Aavik, jäi Lõpile, oma kodukülla, talutööle. Pärast kooli hakkas ta silma ägeda protestivaimuga, mis tema juures väljendus vihas kodanluse korravalvurite — «võmmide» vastu, kes kõikjal ringi nuhkisid. Sellepärast ei saanud ta nendega hoopiski läbi ja mõnikord õiendas politseikonstaablitega päris karmilt arveid, mille pärast sai korduvalt karistada. Ühel Pärsamaal korraldatud peoõhtul kohtudes tegime väikese jalutuskäigu vallamaja eest mööda. Siit sai alguse lage põllusiil. Taamal paiskus rahvamaja eredasti valgustatud akendest öösse puhkpilliorkestri mürtsuv tantsumuu-

sika. Meist paremat kätt kõrgus madalast, põua all kannatavast suviviljast hall raudkivi turi.

«Tead, kelle verega seda kivi on kastetud?» küsis äkki Aavik.

Ma muidugi teadsin. 1919. aastal lohistasid valged karistussalklased siia Georg Rahu, kehvikute saadiku vallanõukogus. Rahvasuus oli ta kohanime järgi tuntud Kärbiste Jüri nime all. Sõnakas, julge, otsekohene, ütles Kärbiste Jüri võimumeestele tõtt näkku. Selle eest tuligi tal oma elu anda. Sama mehiselt, nagu ta oli elanud, ta ka suri, langedes halli põllukivi äärde, rind kuulidest läbi puuritud.

Ümbruskonna kehvikud aga teadsid, kelle huvide eest võideldes langes Georg Rahu, ja turjakas raudkivi vallamaja kõrval põllukühmul omandas kahe, igavesti leppimatu maailma piirikivi sümboli.

«Õiget elu elas! Ja väärtuslikku! Aga mis sa arvad, kas me suudaksime tema tööd jätkata?» küsisin samas Aavikult.

«Kui ainult teaks, mis teha tuleb!» raputas Aavik oma võimsat rusikat. ««Võmmisi» olen raputanud ja küllap raputan veelgi, kui süda kipub üle ääre ajama, kuid sellest ei näi suurt abi paistvat. Olen ise mitugi korda mõtelnud, et peaks kusagilt teisest otsast pihta hakkama.»

Küllap Kärbiste Jüri mõrvarite timukahingedes muutus metsik viha endaga rahulolu mõnuks, kui nad nägid oma ohvrit halli kivi ääres verest tühjaks jooksvat. Niimoodi mõtlesid nad tappa idee, mille eest võitles Jüri. Kuid nad eksisid. Kärbiste Jüri ideed nad tappa ei suutnud, see elas edasi.

Osvald Aavik leidis ka selle «teise otsa», kust pihta hakata. Nõukogude korra ajal sai temast Pärsamaa valla täitevkomitee esimees.

Kummastki kohtumisest jutustasin ka Aleksander Ellamile.

«Niisuguseid tõeotsijaid kui Kalm ja Aavik on noorte seas palju. Meil on tarvis neid ainult leida ja nende otsingutes abistada,» rääkis Ellam.

Ja noori leitigi. Juhuslikku laadi vestlustest kasvasid välja pikemad poliitilised arutelud, aruteludele järgnesid väiksemad, väiksematele suuremad ülesanded. Organisatsioon tugevnes, kasvas, koos sellega kasvasid aga ka mured.

«Kirjandust ei jätku!» pidin ma Ellamile kurtma. «Nõutakse «Klassivõitlust», «Kommunisti», «Edasit», kuid meil

on näpud põhjas. «Kommunist» on tavaliselt trükitud õhukesele maisipaberile; enne kui ta jõuab pisut ringi käia, kulub ta lihtsalt narmaskile ja kortsub niivõrd, et teda on võimatu lugeda. Mõned riidele trükitud eksemplarid ainult peavad vastu.»

«Meil on väikene reserv noortele seltsimeestele, paneme selle nüüd käiku. Üks «tagavaraladu» asub sinu onu Arseeni Riisi juures, teine on Aleksander Pitkal. Too need ära ja pane kohe ringi käima.»

Aleksander Pitk, praegune «Sangari» kolhoosi liige Orissaare rajoonis, elas minu naaberkülas, onu aga Kareda asunduses.

Pitkaga õppisime koos Kõljala Põllunduskoolis, tema oli minust ainult ühe klassi võrra ees. Pitk kuulus selle vanema kaadri hulka, kes töölisliikumisest osa võttis kahekümnendate aastate algusest peale. 1923. aastal kandideeris ta Töörahva Ühise Väerinna nimekirjas Riigikogusse, olgugi et oli siis alles komsomoliealine. Minu esimesed mälestused temast saidki alguse nendest aastatest, kuna olin teda näinud kohapealse aktiivi kogunemistel minu onu Anton Riisi juures Väljakülas. Silmapaistvalt hea isetegevuslase-näiteringlasena esines ta Tagavere Maatööraha Ühisuse poolt korraldatud peoõhtutel näidendites.

Et oma käikudele mitte tähelepanu tõmmata, sain Pitkaga kokku küla kiige all, kus puhkepäeva õhtul käis parajasti hoogne jalakeerutus ja ringmäng.

Pärast lõbustuse lõppu suundusime hilisööl Pitka poole koju.

«Mul on kirjandus peidetud põllule, kivi alla. Kodus kartsin «tuliseks minekut» ja tavalises peidupaigas, lakas, võivad ka hiired kallale minna,» rääkis Pitk.

Kaevasime kivi all ja varsti leidsimegi hoolsasti kinnimähitud paki. Kõik oli korras. Tundus ainult, et raamatud olid pisut niiskust saanud.

Kuid onu juures ootas ees ebameeldiv üllatus.

Temale oli korraldatud läbiotsimisi, tükk aega istus ta kinni eeluurimisel ja kartes uusi ebameeldivusi, ei jäänud tal samuti muud üle, kui raamatud peita põllule kivi alla. Seal aga ujutasid äkilised vihmad kõik üle, ja kuigi kirjandus päästeti, oli enamik sellest jõudnud täiesti rikneda. Nägime onuga palju vaeva, unustasime isegi konspiratiivsusenõuded, et päästa lehekülg lehekülje järel läbiligune-

nud raamatuid, kuivatades neid tulepaistel ja asetades lehtede vahele õlekõrsi. Tulemused osutusid nigelaiks.

Nendest kahest «laost» saime siiski mõned Lenini tööd, John Reedi «Kümme päeva, mis vapustasid maailma», V. Kingissepa «Kellele iseseisvus, kellele ike» ning «Iseseisvuse ikke all».

Meie nälga kirjanduse järele ei suutnud see loomulikult rahuldada. Kirjanduse hankimisest tuli ikka ja jälle juttu teha.

Viimaks Aleksander Ellam nähtavasti tüdines nendest hädaldamistest.

«Mine Tallinna, räägi Saaremaa noorte muredest, püüa midagi rohkem välja pressida. Kui noored ise tungivamalt häält tõstavad, ehk siis leiab kuidagi asjale ka lahenduse.»

Mind varustati aadressiga, sideme loomiseks põrandaaluse organisatsiooniga, sain pakikese «posti» üleandmiseks, mis sisaldas Ellami poolt koostatud ülevaate meie töö kohta, ja võisin sõita.

Pärast ligi paarikümne-kilomeetrilist jalgsimatka võtsin Taalikult pileti aurikule «Voldemar».

See oli 1928. aasta suvel, keset heinaaega.

Peatusin Tallinnas Kotzebue tänaval minu ema ühe tädi juures.

Tavaliselt väga külalislahket tädi hämmastas väga asjaolu, et mul puudus pass.

«Kas sa ei tea, et linnas ei tohi ööbida ilma sisse kirjutamata! No jumal, küll need maainimesed on ikka lihtsameelsed! Tulla Saaremaalt Tallinna ilma passita! Kuidas niisugune asi ometi võis juhtuda?» noomis ta mind siira meelepahaga.

Isikut tõendav dokument oli mul muidugi kaasas, kuid mitte selleks, et end Tallinnas sisse registreerida. Minu külaskäigust pealinna ei tohtinud mingit jälge järele jääda. Nii pidin ma vaese tädikese, kellele ma sugugi halba ei soovinud, siiski oma muredega jätma.

Sidepidajaks Tallinna ja Saaremaa põrandaaluse organisatsiooni vahel oli Johannes Leiner, kellest ma teadsin ainult niipalju, et ta oli Aleksander Leineri vend.

Johannes Leineri otsisin üles juba Tallinna saabumise päeval. Ta elas kusagil Õle tänaval.

Koputasin, ja mulle tuldi kohe avama. Uksel seisis pikk, sihvakas noormees, mõni aasta vaid minust vanemana

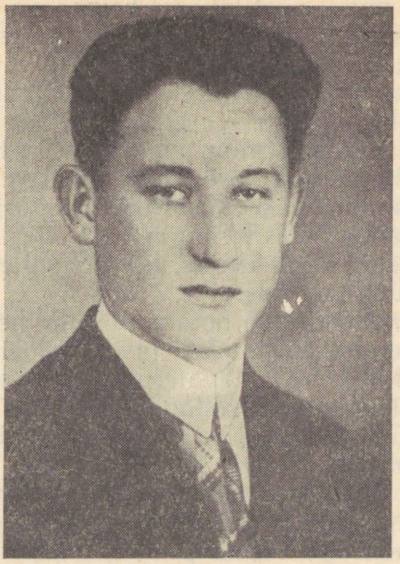

Johannes Leiner

näiv. Silmitsesime teineteist teraselt ja mulle hakkas ta kohe meeldima.

Esitlesime, ütlesin parooli ja sain samas rahuldava vastuse. Kohe muutusime kodusteks, nagu ei kohtuks me esimest korda, vaid juba ei tea mitmendat.

Samas ootasid mind aga just mitte meeldivad üllatused.

Parajasti, kui olin jõudnud «posti» üle anda, koputati kergelt uksele ja vastust ootamata lipsas sisse koduselt rõivastatud tütarlaps.

Tundsin, kuidas veri mulle hämmeldusest näkku lõi. Siseneja ise ei olnud vähem üllatatud.

«Sina siin?!» pöördus ta siis minu poole. «Mis sind keset heinaaega Tallinna tõi?»

Neiu oli pärit samast külast, kust minagi, kuid ta elas juba aastaid Tallinnas. Töötas kusagil vabrikus, poliitiliste küsimuste vastu huvi ei ilmutanud. Ohtlik oli aga tema tihe side kodustega. Vend oli tal agar kaitseliitlane, kes omas mitmesuguseid sidemeid nende ringkondadega, kellega meil tuli päev päeva kõrval võitlust pidada ja seejuures ise tundmatuks jääda.

Jah, mis tõi mind keset kibedat heinaaega Tallinna?

Enne kui midagi vastata jõudsin, segas end jutusse Johannes Leiner.

«Noh, aita ka midagi välja mõelda,» pööras ta ootamatu külastaja poole. «Oleme Vassiliga tuttavad juba saare pealt,» heitis ta peaga minu suunas. «Ta tahaks mingit tööotsa. Minul pole aga praegu midagi täos.»

Selgus, et minu külakaaslane oli kaasüüriliseks Johannes Leineri venna Vassili juures, kes elas tol ajal Tallinnas ja pealegi samas majas, kus Johannes. Sellepärast siis ka niisugune kodusus.

Muidugi ei mõistnud ka ootamatu külaline meid aidata. Linnas tunti teravat tööpuudust ja jutt läks minu Tallinna tuleku põhjustelt kohe tuttavatele, kes kas olid järjekordselt tööta või siis ootasid vallandamist.

Ei läinud päris libedasti ka minu tagasitulek sellelt esimeselt kohtumiselt.

Kuidagi kaotasin õige suuna Kotzebue tänavale ja jäin pisut ringi hulkuma, «Päevalehesse» mässitud pakk põrandaaluse kirjandusega kaenla all. Ühel tänavanurgal märkasin, et mind, eriti aga minu pakikest, silmitses teraselt politseikordnik. Niisuguses tähelepanus polnud midagi meeldivat. Kuid mida teha? Temast lihtsalt mööda minnes võib ta mind peatada, minu isiku ja paki vastu huvi tundes, mööda kiirustades tõmban aga endale samuti tähelepanu, pealegi ei orienteeru ma õigesti tänavates.

Valisin niisuguseks puhuks ainukese õige lahenduse. Astusin politseiniku juurde.

«Härra kordnik, kas te võite mulle juhatada teed Suurtüki tänavale?» küsisin nii viisakalt, kui ma seda oskasin. Suurtüki tänav ei asunud Kotzebuest kaugel, nii võisin kätte leida õige suuna ja samal ajal jäi minu peatuskoht minu enda teada.

Mind silmitseti endiselt teraselt ja pean tunnistama, et sellest jätkuvast tähelepanust tekkis mul väga ebameeldiv tunne, kuigi ma seda millegagi väljendada ei võinud ega väljendanudki. Mõtlesin ise, et vaevalt tuleb küll meiesugustel tihti niisuguse koormaga nii lähedalt politseimeestega tegemist teha. Mulle oli see vähemalt esimeseks korraks.

Tundus, et möödub igavik. Viimaks ... politseikordniku valge kindaga käsi kerkis mütsi äärde ja mulle juhatati teed Suurtüki tänavale.

Pöörasin ümber lähema nurga ja heitsin kohe pilgu oma pakile. Seal ta oligi! Rebenenud «Päevalehe» alt võis vaevata lugeda «Kommuni..», kaetud oli vaid «Kommunisti» peast paar viimast tähte.

Avastanud politseikordniku tõelise uudishimu põhjuse, lipsasin kiiresti lähema maja hoovile. Jõudsingi seda teha viimasel momendil, sest juba samas kiirustas mundrimees mööda praokilolevast hooviväravast suunas, kuhu oli mulle äsja teed juhatanud. Kohendasin oma pakki ja leides, et õhk on puhas, hakkasin hoopis uusi tänavaid otsides ning politseimundreid vältides liikuma korteri suunas, kuhu jõudsin edasiste vahejuhtumisteta.

Järgmisel kohtumisel rääkisin loost Leinerile.

Naersime pika mõtlemisega politseikordnikku, kuid samas arvas Leiner:

«Sul tuleb ettevaatlikum olla, ehk on äkki saba niimoodi järele pandud, et sa ei või aimatagi.»

«Tegin täna siia tulles mitu haaki, luurasin jällegi hoovidel, kuid midagi kahtlast ei märganud,» võisin vastata. «Kuid sinagi peaksid kirjandusega pisut tagasihoidlikumalt ringi käima,» ei saanud ma oma tähelepanekuid märkimata jätta.

Johannes Leiner elas keldrikorteris. Suur ahi võttis selle põrandapinnast peaaegu poole enda alla, pealegi oli see paigutatud keset tuba. Kirjanduse, mille seekord Leinerilt sain, võttis ta ahju pealt, kuhu see oli peidetud vanade ajalehtede ja raamatuvirnade vahele.

«Õigus sul ju on, kuid ma ei hoia seda siin kaua, püüan alati võimalikult kaugemale paigutada. Tõin ta siia sinule üleandmise puhuks. Meil linnas on sellega pisut keerukam kui teil maal. Üldse, kuidas sa säilitad põrandaalust kirjandust ja kuidas loed?»

Tekkis midagi kogemuste vahetamise taolist.

«Säilitada meil teda suuremates kogustes eriti palju ei tule, sest meil teda niipalju pole. Minu isal olid alles hoitud «Tallinna Töölise», «Meie Hääle» ja teiste töölislehtede üksiknumbrid, kuid nüüd on nad kõik käigus. Peitsime väiksemaid pakikesi katusesse, ajalehed olid kotis, millega paigutasime neid suviti heinaküünidesse ja lugesime heinal olles, talvel tõime koju ja hoidsime lakas jällegi heinavirnade sees,» võisin jutustada oma kogemustest.

«No näed, teil on seal ruumi ja kohti kuipalju, kuid

minul ei ole muud kui see toake, mida pealegi pean jagama teise mehega, kellel pole meie asjadega pistmist. Siinsamas tuleb lugeda, siiasamasse ka peita. Mul on õnneks «neutraalseid» sõpru, kes riskeerivad mõnede minu tagavaradega. Loen «keelatud kirjandust» tihti teiste lehtede ja raamatute vahele pistetult, et kaaslane midagi ei märkaks. Mõnikord on see köidetud või lehthaaval kleebitud hoopis «süütute» tiitlitega raamatute kaante või lehtede vahele.»

«Mina aga kannan põllutööde ajal alati midagi taskus ja loen, kui hobused puhkavad. Eriti muretu on kanda endaga kirjandust kaasas kündes. Juhtub midagi, siis saab selle kohe künnivakku lasta ja muld katab juba samas kõik kinni.»

Jah, lugeda polnud kerge, kuid veel raskem oli uut kirjandust juurde saada. Seda kogesin sama Tallinna sõidugagi.

Millegipärast ei õnnestunud Johannes Leineril sidet saada mulle nii vajaliku seltsimehega. Pöördusin tagasi kiirelt kokkukorjatud väikese kirjanduspakiga ja mul oli sellestki äraarvamata hea meel.

Taas «Voldemaril».

Vana veolaev haises heeringatest, petrooleumist, masinaruumist tõusis kitsasse reisijate ruumi kuuma ja rasket määrdeõlide leitsakut. Kõik see segunes samas läbi lahtise ukseava tungiva värske mere hingusega.

Kaasreisijaid ei olnud palju. Paar vanemat Saaremaa meest, mõni eideke ja üks kaunis moodsalt riietatud preilike, silmapaistvalt suure punutud korviga. Laev võttis kursi Kärdlasse, Hiiumaale.

Preili oli millegipärast rahutu ja püüdis juttu sõlmida küll ühe, küll teisega. Viimaks langesin mina tema tähelepanu osaliseks.

Rääkisime ilmast, merest, Hiiu- ja Saaremaast.

«Vabandage, kas teid huvitab kirjandus?» pöörati äkki jututeema teisale.

«Huvitab!» kinnitasin siiralt.

«Aga kas te Tallinnast võtsite kirjandust kaasa?»

Küsimus ei tundunud mulle mitte imelik, vaid kõigepealt kahtlane. Kaalusin kiirelt, kellega võib mul siin korraga pistmist olla, ja kohe tärkas meelde Leineri hoiatus — «äkki on saba niimoodi järele pandud, et sa ei või aima-

tagi». Tõesti, ma polnud pärast enam sellele probleemile tõsiselt mõelnud kogu oma Tallinnas viibimise kestel.

Kuid mind ei lastud kaua niisuguseid mõtteid haududa.

Preilike tõlgitses nähtavasti minu vaikimist omamoodi, sest juba järgnes võidurõõmus sädistamine.

«Aga mina võtsin! Ma sõidan tihti Tallinna ja Hiiumaa vahet, selleks et kirjandust tuua. Palun, ehk huvitab teid, see on väga kasulik ja tarvilik kirjandus, eriti meile, noortele. Ma teen teile kohe meeldiva kingituse.»

Nüüd avanes punutud korvi kaas ja selgus, et valdav osa sellest oli täidetud ajakirjade, brošüüride, raamatutega. Mulle oli see nagu inimene muinasjutumaailmast. Ta käib tihti Tallinnas ainult selleks, et tuua sealt niisugustes kogustes kirjandust ja teha kingitusi! Pealegi täiesti tundmatule inimesele. Mida see peaks tähendama? Kes ta niisugune on?

Mulle ulatati samas peotäis ajakirju, brošüüre ja ... korraga tundsin ennast nagu külma vette kastetuna. Brošüürikeste kaantelt, ajakirjade esikülgedelt ähvardasid lendu tõusta tiivulised inglikujutised, neile oli nagu pitserina trükitud süngeid musti, mitmesuguses suuruses ristikesi, neilt vaatas vastu Kristuse kõigiga leppiv ja kannatustega igavesti soostuv vaga nägu.

«Jaa, see on metodistikoguduse kirjandus,» noogutas preilike tähtsalt. «Viin seda just noortele ja jagan neile meie koosolekutel välja. Kas te ei sooviks Saaremaalegi rohkem kaasa võtta, meil puudust ei ole, saame nii palju, kui just vajame.»

Saaremaalgi polnud ei see ega lugematud teised usulahud tundmatud. Need võistlesid vahelduva eduga rahvasuus nimetatud «luteruse» ja «vene usu» kiriku pastorite ja pappide, köstrite ning vöörmündrite, noortejuhtide ja eestpalvetajatega. Külatubades toimusid tihti iga liiki usulised koosolekud, kus palvetati hiliste öötundideni, hallutsinatsioonideni. Paljud noored langesid neile püstitatud võrkudesse, neid lükkas sinna kodanliku korra poolt tekitatud igapäevase elu talumatu raskus, sihitus, ummik. Tavaliselt just kehvemad rahvakihid toitsid oma piskust arvutut hulka igasuguseid avantüriste, eestlugejaid «vendi» ja «õdesid», kolporiste, nagu seegi siin, kes elasid võrdlemisi priskelt, logelesid ning seiklesid ühest paigast teise.

Ma ei ütelnud ära, kui mulle taas pisteti pihku pundar metodisti kirjandust. Preilikese edasisele misjonitööle vastasin tagasihoidlikult, lubades enne kõigega tutvuda ja siis oma arvamust avaldada. Viimaseks otstarbeks varustati mind lahkesti aadressiga ja ma pidin vastama samaga. Minu aadressis puudus loomulikult täpsus nii nimes kui ka elukohas, kuid antud tingimustes osutus see paratamatuks.

Soovisin väga preilikesele vastata võrdse lahkusega, kuidas seda aga teha? Temakese taga seisab «kord» ja «seaduslikkus», mina tunnen iga hingetõmbega ohte, mis mind ümbritsevad, lindpriiust. Tema otse ujub oma propagandakirjanduses, mina pean iga lehekest oma hingest kallimaks pidama, riskeerima selle hankimisel ja säilitamisel vähemalt pikkade vangla-aastatega. Sama otsekoheselt toimides ei kukuks minu asi kuigi puhtalt välja. Mulle tuli appi aga juhus.

Lämbe õhk ajas kaaslased laevatekile. Preilike vestles minuga veel veidi all laevaruumis, nüüd juba mitte enam metodistlikel teemadel, ja tegi siis ettepaneku ülesminekuks. Vabandasin oma keeldumist sooviga pisut einestada ja lubasin pärast temale järgneda.

«Seniks aga jätan oma korvi teie hoolde!» hõigati mulle juba trepilt ja ma olingi reisijateruumi peremeheks.

Toimisin kiirelt. Kahmasin oma kohvrist ettejuhtuvat põrandaalust kirjandust ja pistsin metodistikoguduse brošüürikeste, ajakirjade ja lehtede vahele preilikese korvis. Miks mitte tasakaalustada pisut seda propagandatööd, mida too inimene teeb ainult oma mugava äraelamise mõttes vaeste, petetud inimeste higi ja vaevaga teenitud sendikeste arvel? Las ta kordki teenib pisut tasa oma võlga rahvale, kelle armust ta logeleb ja seikleb!

Lahkusime Kärdlas teineteisega võrdlemisi rahul olles. Ainult rõõmustavat sõnumit oma misjonitöö tulemuste kohta pidi preilike asjatult ootama jääma, selles valmistasin talle kindlasti pettumuse.

Minu toodud kirjandus hajus kiiresti. Levitada seda õieti ei saanudki, noored aga nõudsid endiselt midagi uut. Selles kitsikuses pöördusingi Ellami poole ei tea mitmendat korda juba, nüüd aga omapoolse kindla ettepanekuga — meil tuleks hakata välja andma oma häälekandjat, põrandaalust lehte.

«Mõte on hea, aga kuidas seda läbi viia?» kahtles Ellam.

«Olen sellele isegi korduvalt mõtelnud, kuid meil puudub trükikoda, kas või kõige algelisem.»

«Koolis me ühe kaasõpilasega valmistasime mingit pilkelehte niinimetatud kummitrükikoja abil. Paneme oma lehe samade vahenditega ilmuma!» ei andnud ma järele.

Mõningate kaalutluste järel Aleksander Ellam nõustus. Ma mõistsin tema muresid: tiraaž ei saa olla suur, ajaleht ilmub väga primitiivsetel vahenditel paljundatuna, mis teatud määral meie organisatsioonile varju heidab, ulatuslikke materjale ei ole võimalik sel viisil avaldada. Kuid vanasõna ütleb, et parem pool muna kui tühi koor! Oma ajalehte välja andes saaksime kuidagi leevendada igavest kirjandusepuudust, mis kasvab koos meie organisatsiooniga, ja mis veelgi tähtsam — me tuleksime nii-öelda põranda alt välja, võiksime oma töö muuta massilisemaks, organisatsiooni liikmeid saaksime aga samal ajal aktiviseerida, rakendades neid meie väljaannete levitamisele. Järelikult plussid on miinustest suuremad, kaalukamad. Need otsustasidki küsimuse lahendamise ajalehe väljaandmise kasuks.

Kommunistide „jõulukink"

Kõigepealt tuli niisiis korda seada trükitehniline baas.

Võtsin Aleksander Ellami jalgratta, kui ta ühel novembrikuu lõpupäeval peatus minu kodus, ja sõitsin Kuressaarde.

Oskar Liivi raamatukaupluses pandi minu ette kummitähestikke mitmes valikus, suuremaid ja väiksemaid. Jäin nendest peatuma kahele, üks oli kõlblik pealkirjade, teine teksti ladumiseks. Varustusin veel paberiga ja palusin igasuguste arusaamatuste vältimiseks arvet, et näidata, nagu läheksid need ostud mingile maanoorteringile, mis asus minu kodukohast muidugi soliidses kauguses. Kaitsepolitsei võis ju kergesti pärast meie ajalehe ilmumist hakata kummitrükikodade ostukohta ja lähetuspaika taga ajama, mistõttu tuli jäljed kaotada.

Millist rõõmu valmistas see primitiivne «trükikoda»! Putla männikus ei suutnud ma kiusatusele vastu panna, tüürisin jalgrattaga metsa ja tuhnisin kogu seade hoolega

läbi. Kõik näis siin parimas korras olevat, matriitsid ladumiseks, tangid tähtede asetamiseks matriitsidesse, värvipadjad. Selles vaimustuses ei suutnud ma ainult kujutleda, missugust tõsist tööd need trükikojad annavad, enne kui võib ajalehe üle rõõmustada.

Edasised eeltööd läksid kiiresti. Arutelu tekkis meil Ellamiga ainult lehe nimetuse ümber. Kaalusime, kas ristida teda «Saare Kommunistiks» või «Saare Tööliseks». Lõpuks jäime peatuma viimase, minu poolt ettepandud nime juurde. Lehe «pea» — nimeinitsiaalid lõikasime puust. Detsembri alguseks olime ka käsikirjadega niikaugele jõudnud, et võis trükkimisele asuda. Ajaleht ilmus Eestimaa Kommunistliku Partei ja Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu Saaremaa organisatsiooni häälekandjana.

Päeval polnud loomulikult aega lehetööks, selleks kulusid ööd. Sama hämar rehetuba, kus toimus minu esimene kohtumine Aleksander Ellamiga, muutus nüüd toimetuse ja trükikoja ruumiks.

Akna hoolega kinni katnud (teise lõime koguni laudadega kinni), süütasin seks puhuks soetatud kupliga viieteistliinise lambi väikesel, nurka surutud lauakesel. Must ja nõgine ruum neelas aga kogu valguse nii, et isegi lambi vahetus läheduses tundus pime olevat. Kummitähti tuli matriitsi asetada kõige suurema ettevaatusega, sest need hüppasid kergesti välja ja siis oli tähekese ülesleidmisega suur tegu. Tähti aga ei tohtinud lasta kaduma minna, niigi oli neid napilt, mille tõttu näiteks k-d tuli tihti asendada x-iga; juhtus sedagi, et matriitsi ei saanud tähtede vähesuse pärast täis laduda.

Umbes iga viierealise lao järel järgnes selle trükkimine. Esimese numbri tiraaž oli meil kindlaks määratud 200 eksemplarile, samapalju kordi tuli vajutada matriitsitäis lehekülgedele, siis järgnes matriitsi tühjendamine ja tähtede hoolikas paigutamine vastavasse sahtlisse karbis, taas uus ladumine, taas «trükkimine». Polnud midagi ütelda, trükkimine ei erinenud vist palju Gutenbergi omast. Asi nihkus edasi muidugi päris tigusammul.

Aleksander Ellam ei mallanud tööst eemal olla. Ta külastas minu kodu sellel paarinädalasel perioodil korda kolm, peatudes kas päeva või kaks.

«Kuidas on? Üle jõu kipub minema? Kas pead vastu?» puistas ta mind igakord küsimustega üle.

Vastasin, et mul on koostatud kindel plaan, palju pean

KÕIGE MAADE PRALETAARLASED ÜHINEGE!

SAARE TÖÖLINE

SAARE TÖÖRAHVA
(E.K.P.S.O. ja E.K.NÜ.S.O.) HÄÄLEKANDJA

№ 1 /2/ 16. dal veebruaril 1929 a. II aastakäik.

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLES-TÕUSU 10-da AASTAPÄEVA PUHUL

KOGU SAAREMAA TÖÖTAVALE RAHVALE!

KLASSIVENNAD, JA ÕED!

TÄNA SAAB SELLEST 10 A. TÄIS MIL ALGASID SAAREMAAL SUURED AJALOOLISED SÜNDMUSED, MIL SAARE TÖÖRAHVAS ALGAS OMA AJALOOLIST PARATAMATU KOHUSTUST TÄITMA, KUS KOGU SAARE JA MUHUMAA TÖÖTAVRAHVAS TÕUSIS VÕÕRA JA OMASOOST KURNAJATE KLASSI VAHELDUSE AJAL ÜKSMEELSELT SÕJARÜSTUS ÜLES. SEE ÜLESTÕUS SÜNDIS MEIL SAMALAJAL MIL KOGU ILMA TÖÖTAVRAHVASKI PIDAS KIBEDAT VÕITLUST OMA KURNAJATE KLASSIGA, ET VERISTE VÕITLUSTE LÄBI SAADA ENDALE VABADUST, – MIDA TA KOHATI NÄIT. NÕUK. VENEMAAL SAAVUTASKI – OLLA ISEOMA VARANDUSE ÜLETÄIELIK PEREMEES. SIIS – NSVL – KANGELASLIKU VÕITLUSE AJAL, SUNNITI KA MEID – SAARE TÖÖRAHVAST – NEILT SEDA VABADUST KOGU ILMA KURNAJATE KLASSI KASUKS RÖÖVIMA JA KOGU SEDA KANGELAS-NING OHVRIMEELSET TÖÖRAHVAST (MEIE KLASSIVENDI JA ÕDESI) VERSOJADESSE UPUTAMA MINEMAA [illegible] SAARE TÖÖRAHVAS TEADIS SIIS, ET SARNASE VERISE RÖÖVSÕJA TAGAJÄRJEL, SELLE KORDAMINEKUL, MUUTUKS KA MEIEGI ELU ENDISEST VEEL VERISEMAKS JA NÄRUSEMAKS, ET VENE TÖÖRAHVA UUESTI ALLARÕHUMINE OLEKS KA MEILE ENDILE SUUREKS HOOBIKS JA ET NENDE VABADUSEST OLENEB KA KORD MEIEGI VABAKSAAMINE ÄRA. NEED TEISTE RAHVASTE VABADUSVÕITLUSE HÄÄDED MIS MEILEGI KOSTSID JA OMA MAJANDUSLIK KUI POLIITILNE SURVE KODUSAAREL SÜTITASID MEIEGI VABADUSE PÜÜET JA VÕITLUSTAHET. SEE VÕITLUSTAHE JA KURNAJATE VALITSUSE VASTANE RAHUTU MEELEOLU KASVAS KODANLASTE ENDI POOLT MAKSMAJANDUD SÄÄDUSTE JA MÄÄRUSTE MÕJUL PÄEV-PÄEVALT IKKA SUUREMAKS JA MOBILISATSIOONIKASK (VALITSUSE TAHE SAARE TÖÖRAHVAST N. VENEMAA VASTASESSE SÕTTA SUNDIDA) SEE

«Saare Tööline»

laduma ja trükkima iga öö jooksul. Kasutada oli aga neliteistkümmend ööd, sest leht piḍi valmima 15. detsembriks. Valmiski.

Reede öösel vastu laupäeva lõpetasin viimase matriitsitäie vajutamise «Saare Tööline» esimesele numbrile. Kesknädala öösel pidi ajaleht «ilmuma». Selleni jäänud mõned päevad kulusid lehe ekspedeerimiseks levitajate kätte. Konspiratiivsuse mõttes oli kokku lepitud isegi täpne tunniaeg levitamisega alustamiseks.

Esimene niisugune proov näitas, et meie põrandaalune aparaat töötab laitmatult. 19. detsembril 1928 ilmus esimene «Saare Töölise» number.

Kohalik tööerakondlaste ajaleht «Meie Maa» märkis selle sündmuse ära karjuva artikliga: «Kommunistide jõulukink Kuressaarele! Levitati kümmekond lendlehte.» Edasi öeldi artiklis: «Neljapäeva hommikul leiti Kuressaares mitmes kohas kommunistlikke lendlehti, mis olid trükitud kummitähtedega ja šapirograafil paljundatud. Sisaldasid peamiselt kulunud, ammukuuldud lööklauseid. Neid leiti pargis, Lossi, Kubermangu, Pruuli tänavas, kuhu nad olid kinnitatud puude ja postide külge. Lendlehtedes öeldi, et need olevat kommunistliku noorsooühingu Kuressaare osakonna poolt. Arvult oli lendlehti kümme. Lähemad andmed levitajate kohta puuduvad.» («Meie Maa» nr. 145, 22. detsembril 1928.)

Artiklis leidus muidugi palju ebatäpsusi. Kõigepealt ei levitatud lendlehti mitte ainult mainitud tänavatel ja mitte ainult kümme eksemplari, vaid viiskümmend. Vale oli ka see, nagu oleks «Saare Tööline» ilmunud kommunistliku noorsooühingu Kuressaare osakonna poolt, sest niisugust osakonda polnud meil olemaski.

«Saare Töölist» ei levitatud samuti mitte ainult Kuressaares, vaid ka paljudes teistes kohtades üle Saaremaa. Minu onu ja nimekaim Vassili Riis toppis neid sokisäärde ja viis kaasa Tallinna oma tutvusringkonna jaoks.

«Kingituseks» selle esimese numbri eest saime Tallinna organisatsioonilt šapirograafi, mille osas «Meie Maa» oma sõnumiga samuti oli esimese numbri ilmumise puhul märgist mööda lasknud.

Jaanuaris alustasime ettevalmistusega teise numbri väljalaskmiseks Saaremaa töörahva 1919. aasta revolutsioonilise ülestõusu 10. aastapäeva puhuks.

Vahepeal leidis aset aga ootamatu juhtum.

Aleksander Ellamil oli määratud kohtumine Reina asunduses. Pilves ja külmavõitu jaanuarikuu õhtu hilistel tundidel jõudis ta pärale. Oli lumeta, kuid maa osutus läbikülmanuks, astumine kostis sellepärast kaugele.

Ellam lähenes majale tavalise ettevaatlikkusega, peatus, kuulatas ja liikus jälle pikkamööda edasi. Kõik oli hiirvaikne, midagi pahaendelist polnud märgata. Ta asetas jalgratta pisut kaugemale, varjulisse kohta ja läks siis otse üle õue, esiku suunas.

Esiku uks oli veidi avali, kuid maja näis endiselt nagu elaniketa.

Aleksander kuulatas veel kord, seisatas esiku nurgal ja sirutus siis ukse avamiseks.

Samal momendil vilksatas midagi esikus, kohe tekkis uksele mingi tume kogu ja kajas erutatud karje: «Käed üles!»

Kõik see leidis aset sekundi murdosa vältel.

Ellam sööstis tagasi, käsi kobas mantli taskusse nagaani järele, samas aga lajatasid lasud. Tulistas esiku uksele ilmunud mees, ja nii lähedalt, et kuulide vingumine summutas laskude kaja.

Mööda ... Veel kord lasud ... Jälle mööda ...

Nüüd vastas Aleksander Ellam. Ta tulistas kord, teine kord.

Ei, ta käsi ei vääratanud, nagu sellel seal. Ohumomentidel haaras teda alati mingi külm, kaalutlev rahu ja imelik selgus, täpsus liigutustes.

Kogu uksel järsku nagu haihtus, tulistamine lakkas.

Aleksander heitis jooksul mantli maha ja, et mitte reeta oma jooksu suunda, siis ka saapad.

Nüüd aga, pärast mõnda aega kestnud vaikust, kõlasid lasud korraga kusagilt kõrvalt, siis eest. Keegi karjus midagi, paar meest pistsid tema ees meeleheitlikult jooksma, heites püssid samasse, kusagilt kostis erutatud hüüe «ahelikku, ahelikku!»

Väljas oli terve Kaitseliidu kompanii, kogu ümbrus oli poste täis asetatud. Kuid juba esimesed lasud ajasid varitsejad paanikasse. Nüüd aga läksid nad korratust oma meeste tulistamisest, mis oli mõeldud endajulgustamiseks, veelgi enam segi.

Ümbrus oli Aleksander Ellamile tuttav. Tal ei tarvitsenud otsida teid, vaid lähenes eesmärgile otsesuunas. Varsti jõudis ta Koigi asundusse. Siin oli paar konspiratiivkorte-

rit lähestikku, kuid kumbki ei olnud päris kindel, mõlema suhtes võis kaitsepolitseil ka hais ninas olla. Siiski, valikut ei jäänud.

Koputas Mihkel Riisi asunikumaja aknale. Sees ärgati. Hetkeks kattis akna suur mehekogu ja kadus siis samas, kohe avati uks haagist ja teda kutsuti surutud häälel sisse.

Ellam ei jõudnud veel öeldagi, milles asi seisab, kui ta kuulis juba maantee suunast erutatud hääli. Tähendab, vahemaa tema ja tagaajajate vahel võis olla umbes kolmveerand kilomeetrit! Siiajäämine tähendaks liiga julget riskeerimist.

«Teile ja minule on parem, kui ma aega ei viida, küllap kuuled pärast, kuidas lood on,» naeratas Ellam kuidagi nagu vabandades öise tülitamise pärast ja jättes hüvasti, lahkus kiirustades.

Ei läinud palju aega, kui juba jõuk kaitseliitlasi kohale ilmus. Nendega oli koos erariides nuhk.

«Kas teil kommuniste on?» käratati juba ukselt.

Mihkel Riis oli kogult suur, iseloomult kaunis järsk ja sirgjooneline. Tema noorpõlve vägimehevempudest räägiti päris imelugusid. Kuid nüüdki, jõudnud üle oma poolesaja künnise, ei tahtnud ta noorematele kusagil järele anda. Eesti kodanliku korraga oli ta vahekord selge juba selle võimuletuleku päevadest peale. Kui ta 1919. aastal Uuemõisa vallamajja kutsuti ja klassisõtta taheti mobiliseerida, püüdis ta kõigepealt vallakirjutajale ja talitajale selgeks teha, et tööline töölist ei tapa, et töölistel on arveid õiendada ainult pursuidega. Loomulikult ei andnud see tulemusi ja vallaisad ruttasid teatavaks tegema, et tema, Mihkel Riis, on kui kommunist areteeritud. Tigedana läks Mihkel siis meestega kuni vahiputkani kaasa, seal aga taris kummalgi turjast kinni, toppis vahiputkasse, ise põgenes. Ta tuli minu isa juurde ja varjas end senikaua, kui amnestia tõttu enam areteerimist karta ei olnud.

Ei suutnud ta ennast nüüdki hoida.

«Mina ise olengi kommunist!» viskas ta oma bassihäälel.

«Sina ise?» venitas nuhk virila, tigeda muigega. «Mis häda siis sind sunnib kommunist olema?»

«Iga klassiteadlik tööline on kommunist!» anti talle vastuseks.

Mihkel oli pikka aega viibinud Peterburis vabrikutöölisena, elanud seal läbi revolutsioonipäevad ega suutnud

neid aegu unustada. Ta pidas end ikka tööliseks, kes ainult ajutiselt, olude sunnil, peab tegelema maaga.

«Aitab! Ava oma keldri luuk ja roni ees keldrisse! Teeme teil korraliku järelevaatuse ja küllap siis selgub, mis sinust veel saab!» röögatas nuhk.

Mihkel istus suurima rahuga laua taha.

«Minu elu pole odavam kui teie oma. Tahate otsida, otsige!»

Kõik see polnud lihtne kemplemine. Kuigi Mihkel Riis ei teadnud veel midagi lähemat, taipas ta ometi kohe, et Ellamil ollakse jälil. Nuhke ja kaitseliitlasi tuli iga hinna eest kinni pidada, et Aleksander Ellamile aega anda nendest lahti rebimiseks. Kinni pidada võis seda jõuku aga ainult äärmiselt väljakutsuva käitumisega, nende provotseerimisega iseenda vastu.

Selle eesmärgi Mihkel saavutaski. Areldes ja kirudes keerutasid nuhid ja kaitseliitlased määratu aja ringi, näidates, et nende elu neile tõesti väga kallis oli.

Üle Koigi raba jõudis Aleksander Ellam minu vanemate koju. Sokid olid lagunenud, jalad verised, kuid tuju hea nagu ikka. Minu ema meisterdas talle kohe ehtsad, nõelutud taldadega Saaremaa pätid.

Nüüd aga löödi kogu Saaremaa nuhkide, politsei ja Kaitseliidu aparatuur kohevile. Kaheksa valla Kaitseliit oli alalises häireseisukorras. Magati külades koos, vahtkonnad ja «piilurid» liikusid kõikjal ringi, korraldati haaranguid, läbiotsimisi.

Tulevahetus Reina asunduses lõppes nimelt sellega, et konstaabel Kaasik sai surmavalt haavata. Haarangust osavõtnud kaitseliitlased pugesid aga paugutamise ajal peitu, kuhu keegi sai, julgedes endid liigutama hakata alles pärast laskude vaikimist. Toas varitsejatest ronisid kaks kaitseliitlast peadpidi ahju ja rahva suus liikus kaua veel laulusalmike:

«Kaitseliit see kuulis pauku,
puges peitu kolde auku.»

Niisuguse tralli keskel asusimegi valmistama «Saare Töölise» teist numbrit, nüüd juba šapirograafil paljundatuna. Me ei tahtnud ega võinudki vaikides mööda minna niisugusest tähtpäevast, nagu seda oli saarlaste 1919. aasta revolutsioonilise ülestõusu 10. aastapäev.

Töö raskuspunkt langes jaanuarikuu teisele poolele ja veebruari algusele. Nii oli varem plaanitud. Nüüd aga tõmbasid niisugused ootamatud sündmused sellest kriipsu läbi, sundisid mõningale viivitamisele, mille tõttu hiljem tuli jälle kiirustada, rutata.

Magasime Ellamiga koos vanas rehetoas lahtiriietumatult, kitsas voodikeses, kui väsimus kippus liiga võimust võtma. Šapirograaf võimaldas teha ühest kirjutatud leheküljest umbes paarkümmend loetavat tõmmist, siis tuli uuesti kirjutada, uuesti tõmmiseid teha. Tõmmiste tegemine ei läinud samuti just libedasti, vähemalt esialgu tekkis palju makulatuuri. Lehe valmistasime nüüd juba palju suuremas formaadis, kuueküljelisena.

Keset seda kibedat lehetegemist lipsas ühel päeval meile kaitseliitlasest naabrimees. Ta oli järjekordselt tulnud koju leivakotti täiendama ja kiirustas taas laagripaika.

«Olge ettevaatlikud, teie maja valvatakse igal öösel,» teatas ta. «Oodatakse, et ehk tuleb Ellam siia. Võimalik, et tehakse ka läbiotsimine.»

Vastasime muretult, et tulgu kunas tahes, kui läbiotsimine neile peaks lõbu pakkuma. Kuid Ellamiga asja arutades leidsime, et talle on hädapärast ja kiiresti teist konspiratiivkorterit vaja. Olime pealegi ise samuti märganud kahtlasi jälgi maja ümbruses.

Kaalutlus uue konspiratiivkorteri suhtes langes minu kodust umbes kilomeetri kaugusel asuvale üksikule metsamajale. Seal elasid ema ja tütar. Maja peremees oli omal ajal olnud töölisliikumise aktiviste. Ta oli juba rea aastate eest surnud.

Kuidas aga korterit «vormistada»? Pererahva nõustumise puhul võiksin minna mina või isa, kuid keeldumise korral muutuks Ellami edasine siinolek täielikult võimatuks. Pealegi on ootamatuste vältimiseks ja konspiratsiooni mõttes hädasti tarvis varjata meie sidemeid Ellamiga.

«Lähen ise ja proovin, nii on kõige kindlam. Sina aga tule ja saada mind kohale,» pöördus Ellam minu poole. «Juhul, kui mind keeldutakse vastu võtmast, tulen sinuga koos tagasi ja püüame kuidagi siia sisse hiilida, kui mitte enne, siis homme hommikul, kui päev on peale hakanud ja valvepostid kõrvaldatud. Kui mind aga tunni või poole jooksul pole tagasi tulemas, võid rahulikult koju tulla ja tööd jätkata.»

Kohe tekkis aga uus probleem, kuidas majast välja pääseda? Kergesti võidi märgata jälgi ja neid mööda meid jälitama hakata, pealegi võis pimedas sattuda ka salajastele valvepostidele.

Ainuke võimalus oli majast juba hämarikus lahkuda ja jääda karjamaale pimenemist ootama. Tegime isaga marsruudi lähemasse ümbrusesse, et veenduda, kas «õhk on puhas». Leidsime, et momendil mingit ohtu karta ei ole.

Koos Ellamiga lipsasime siis meie maja juurest algavale karjamaale.

Vahepeal oli sadanud paksu lund, nüüd tuiskas kergelt, mis kattis meie jäljed. Tegime endile pesa kadakapõõsastesse ja jäime pimenemist ootama. Minu kodust lahutas meid karjamaariba madalate ja hõredate kadakapõõsastega. Ja ennäe! Enne kui jõudiski päris pimeneda, hakkas keegi pikas ringis põõsastiku veert mööda hiilima minu kodu suunas. Varsti järgnes sellele teine. Nähtavasti liikusid karjamaapoolsed valvepostid kohtadele. Niisiis olime väljumiseks õige momendi valinud!

Oli juba päris pime, kui läbi üle põlve ulatuvate lumehangede hakkasime edasi liikuma. Meie ei olnud päris kindlad, kas kaitseliitlastest valvepostid ei ulatu välja koguni selle metsaaluse majakeseni. Sellepärast liikusime suure ettevaatusega, püüdsime silmata jälgi. Kuid siin paistis kõik rahulik olevat.

Umbes viiekümne-kuuekümne meetri kaugusele metsamajast jäin Ellamit lahkudes ootele. Nüüd pidi selguma ka see, kas valiepeal ei ole keegi meie jälgedele sattunud.

Niisugustel ootemomentidel näib aeg tigusammul venivat. Ma pidasin pinguldatult silmas majakest, mida pimedus ja tuisuloor mõnikord täielikult katsid. Ainult majakese valgustatud aknad paistsid endiselt läbi öö, paistsid ikka veel! Kuidas ma ootasin, millal see tuli kustuks juba ükskord! Ja siis, südamelt langes nagu mingi raske koorem — tuli kustus, tähendab, pererahvas võttis külalise saabumise puhul tarvitusele kaitsevahendid, viis läbi pimendamise! See oli heaendeline tundemärk. Ootasin veel võib-olla rohkem kui tunni, sest kattusin juba poolest saadik hangega, kuid minu juurde ei tulnud keegi. Tähendab, kõik oli korras! Südamerahuga pöördusin, suuri haake tehes, kodule hoopis teisest suunast lähenedes tagasi.

Teadsin, et seda minu kojutulekut fikseeriti varjatud peidupaikadest.

Nüüd tuli ühtlasi muidugi valmistuda läbiotsimiseks. Kõik meie varud leidsid peidupaiga selleks korstnajalga tehtud õõnes, mida sai kinni müürida. Niipea kui väsimus sundis tööd lõpetama, koristasin kogu toimetuse ja trükikoja seaded ning asetasin need peidikusse, mille isa hoolikalt ja maskeeritult sulges. Muidugi ei olnud see kuigi kindel garantii ohu vastu. Läbiotsimisel oleks võidud meie peidupaika kergesti avastada. Tööperioodidel polnud aga võimalust «toimetuse ja trükikoja» seadeid põhjalikumalt kusagile peita.

Ellami uude konspiratiivkorterisse üleviimisel sain ma korralduse sideme loomiseks Tallinna organisatsiooniga. See osutus vajalikuks seoses Ellami avastamisega Reina asunduses ja tuli korda seada viivitamatult.

«Sinul pole praegu ei aega ega ole ka konspiratiivsuse mõttes sünnis Tallinna minna,» arutas Ellam. «Saadame Vassili Leineri. Käi tema juures ja las ta sõidab jalamaid.»

«Aga kas ta usaldab mind niisama lihtsalt?»

Ellam hakkas lõbusalt naerma, ta mõistis minu kahtluse põhjust, mille kutsus esile teatud sissekukkumine Rauna Juhaniga.

«Katsu kuidagi teistmoodi kui Rauna Juhaniga. Räägi nii, et usaldaks. Mingit paberit me praegu tarvitada ei tohi.»

Nii ma läksingi.

Vassili Leiner pidas rendilepingu alusel tol korral Leisis teemaja. Sooritasin oma matka jala ja jõudsin kohale kaunis väsinuna ning külmununa. Sellepärast soojendasin end kohe klaasi kuuma teega.

Mina Leinerit tundsin, tema mind aga mitte. Selles häda seisiski. Räägi siis niimoodi, et sind hakkaks paugupealt uskuma inimene, kes näeb sind esmakordselt! Kui kergesti ei või tal tekkida mõte, et siin on tegemist kaitsepolitsei agendiga ja provokatsiooniga ning ta võib toimida vastavalt, teatada, et olge lahked, koristage ise oma mees siit ära! Viimasel korral oleks otseses ohus ka meie uus «Saare Töölise» number. Mõista siis, kust otsast on vaja siin pihta hakata ja millega usaldust teenida.

Niimoodi ma kaalusin teeklaasi juures istudes ja lasksin juba paar korda Leinerit ruumi läbida, ilma et oleksin

tihanud teda kõnetada. Kolmandal korral aga tõusin ja läksin talle vastu, ehkki ma ei olnud jõudnud midagi head välja nuputada.

«Härra Leiner, teie vist olete Leisi haridusseltsi juhatuse liige?» kõnetasin teda.

Leiner peatus, mõõtis mind läbi oma tumedate prilliklaaside ja jaatas.

«Mul oleks teiega vaja rääkida näidendite asjas ja paluda pisut abi,» jätkasin ma ja märkasin oma kurvastuseks samas, et külastajaskond meid maainimeste varjamatu uudishimuga jälgima hakkas.

«Kes te...» alustas Leiner, kuid lõi minu energiliste grimasside peale kõhklema ja, lõpetamata alustatud lauset, jätkas nagu järele kaaludes ning ikka veel kõheldes: «Palun, astuge siia!» Ta osutas oma toa ukselе.

Astusin üle läve nagu vihma käest pääsenu. Ükskõik kuidas, kuid kahekesi jäädes lootsin talle suutvat asja selgeks rääkida.

Kuid minu heameel niisama üürike oligi.

Juba uksel astus meile vastu ei keegi muu kui seesama tütarlaps, keda kohtasin Vassili Leineri venna Johannese juures Tallinnas, minu külakaaslane. Selgus, et ta oli Leineri perekonnaga koos kolinud Tallinnast Leisi, kus elas nendega ühes, tehes kudumistööd.

«Näe kus jälle näeme!» tervitati mind.

Minu hämmeldus oli aga niivõrd üürike selle ettenägematuse üle, et vaevalt seda keegi jõudis märgata. Välkkiirelt tekkis mul mõte kasutada just seda kohtamist Leineri usalduse võitmiseks.

Jätsin peremehe hetkeks kõrvale ja hakkasin tütarlapselt pärima meie ühise tuttava Johannes Leineri kohta üht-teist. Sellest minu poolt pisut rõhutatud vestlusest hakkas Vassili Leiner juba midagi taipama. Ta tegi ise mulle ettepaneku minna koos haridusseltsi juhatuse ruumidesse, et küllap sealt juba näidendeid leiab.

Väljas rääkisin kohe, milles asi. Leiner ei avaldanud vähimatki umbusalduse märki, jutuajamine tema vennast oli selle hajutanud.

Nädala aja pärast oli vastus Tallinnast kohal. Meil kästi nendel tuustimispäevadel kõigile ettevaatusabinõudele lisaks tagasihoidlikud olla, äärmist konspiratiivsust pidada, et vältida kahjustusi organisatsioonile, Ellamile soovitati mõnda aega puhata.

Ole sa aga «tagasihoidlik», kui lehe ilmumise graafikust tuli täpselt kinni pidada. Ja nii jätkasime tööd alalises sissekukkumise ohus, pideva valve all olles.

Olukorrast tingitult ei võinud «Saare Töölist» suuremates kogustes enam «toimetuse» ruumidesse jätta. Võimaliku läbiotsimise korral oleks kogu meie töö asjatuks osutunud, lehe ilmumine nurjunud.

Asusime ajalehte kohe 50—100 eksemplari kaupa seltsimeeste kätte toimetama. Minu isa tegi seda tööd väga kogenult, kuidagi nagu möödaminnes, et ei taibanudki, kuidas pakk paki järel kadus ja määratud kohta jõudis.

Kuid ühel niisugusel reisil, veebruari tähtpäeva eel, isa külmetas ja haigestus grippi. Nii raskesti, et jäi lamama. Ekspedeerimine jäi selle tõttu samuti minu hooleks.

Järjekordselt tuli umbes sadakond eksemplari toimetada Põidesse, Mihkel Riisi kätte. Tundsin ennastki väga halvasti, pea valutas, küllap oli palavikkugi, sest tihti hakkasid kiusama külmavärinad. Ülesannet aga täitmata jätta ei võinud. Läksingi. Mööda taliteed, üle Koigi raba ja järve. Tuiskas. Tige, lõikav tuul tungis läbi õhukese sonimütsi, mille tõmbasin nii sügavalt üle kõrvade kui andis. Pea ümber tekkis nagu mingi jäine rõngas. Kui kohale jõudsin, olin vist küll päris otsas, sest onu ja onunaine hakkasid mind keelitama: «Kuhu sa lähed, sa oled ju puruhaige! Jää siia, vaatame, mis sinust saab.»

Seletasin onule, et see on praegu võimatu. Saaremaa ülestõusu tähtpäev läheneb, meil on aga ettevalmistustööd alles pooleli. Sõna lausumata rakendas ta hobuse ree ette ja küüditas mind kodu lähedale. Vaevalt oleksingi jala tagasi jõudnud, sest vahepeal olid tuisk ja hanged kasvanud, minna tuli aga mituteistkümmend kilomeetrit ja ma olin juba kaunis otsas.

Võimalik, et see oli tugev gripp, võimalik aga ka, et kopsupõletik, mille läbi põdesin. Polnud tol ajal ei kraadiklaasi, arste ega arstimeid saadaval. Tean, et koju jõudes vajusin nagu unne, millest ärkasin alles teisel või kolmandal päeval. Esimene, mida märkasin, oli see, et isa voodi seisis tühjana.

Ema viitas minu küsimusele vastuseks peaga rehetoa suunas. Mõistsin. Isa leidis, et minust pole töö jätkajat, ja sundis end tõusma, et asja lõpule viia.

Seegi number ilmus ettenähtud eksemplaride arvus, täpselt määratud ajal.

Millest kirjutas «Saare Tööline»?

«Saare Tööline» paljastas tõusikkodanluse müüdavust, ta valmisolekut sõjalisteks avantüürideks ja provokatsioonideks Nõukogude Liidu vastu oma peremeeste, välismaiste imperialistide käsul, kutsus töötavaid rahvahulki ühinema võitluseks võimu pärast. Veebruarikuu numbri juhtkirjas käsitleti Saaremaa töötava rahva veebruarikuu revolutsioonilise ülestõusu põhjusi ja selle käiku. Seal märgiti, et ülestõus toimus ajal, millal kogu maailma töörahvas pidas endale vabaduse võitmiseks verist võitlust kurnajate klassiga, et Venemaa töötav rahvas saavutaski selle, mille eest ta võitles. Siis aga sunniti Saaremaa töörahvast vennatapu sõtta, et oma klassivendadelt Venemaal riisuda saavutatud vabadust kurnajate klassi kasuks. Juhtkirjas märgiti, et saare töötav rahvas teadis aga seda, et säärase verise röövsõja kordaminekul muutuks töötava rahva elu senisest veelgi närusemaks, lootusetumaks, et vene töörahva uuesti allarõhumine oleks meile endile suureks hoobiks, et nende vabadusest oleneb kord meiegi vabadus . . .

Ajalehel oli loomulikult suuri puudusi, nii tehnilisi kui ka sisulisi. Kuid vaatamata sellele tegi ta eriti noorte poliitilisel kasvatamisel palju ära, õhutas võitlusvaimu, näitas, et ainult kommunistliku partei sihikindlal juhtimisel, vennalikus liidus suure Nõukogudemaa rahvastega võidab meie maa töörahvas endale vabaduse.

Ajalugu kinnitas nende seisukohtade vääramatut õigsust.

Mööda teid ja rajakesi

1929. aasta kevadel muutsin oma elukohta, asusin tööle Tõnija külla, koorejaama juhatajana.

Ligi kolm aastat hiljem, kui olin areteerituna kinnipeetav Tallinnas, niinimetatud poliitilises politseis, Pagari tänaval, sisistas vanemassistent Varts mulle ülekuulamisel:

«Me teame, et te Tõnijal olles masinate otsas «Saare Töölist» ei saanud valmistada, aga enne seda valmistasite ikka?»

Eitasin.

«Kuradile!» karjuti nüüd mulle näkku. «Me ajame selle

TRÜ Raamatukogu

pahna ikkagi teie kaela, olge süüdi või mitte. Küllap me juba teame, kuidas seda teha, ärge arvake!»

Tegelikult ilmus järgmine «Saare Töölise» number 1929. aasta 1. maiks ja selle algtõmmised tuligi mul valmistada koorejaama «masinate otsas». Mujal polnud niisuguseks tööks mingisuguseid võimalusi.

Paljundamine ei läinud aga enam nii libedalt. Niiskes hoiukohas, pealegi külma saanuna, hakkas šapirograaf kiiresti sulama. Paljundused osutusid raskeltloetavateks.

Pöördusime taas Tallinna poole. Ja mitte asjatult. Nüüd saime väikese kohver-kirjutusmasina, millel asusime valmistama nii oma väljaandeid kui ka paljundama artikleid Tallinna kaudu saadud põrandaalustest väljaannetest.

Tõnijal oli «Saare Töölise» ettevalmistamine pideva sidepidamise vajaduse tõttu Aleksander Ellamiga seotud lisaraskustega. Ellamiga kohtusime otseselt harvem, selle asemel tihenes kontakt teiste seltsimeestega, peamiselt aga Aleksander Kuuliga, pärastise EKP Saaremaa Komitee teise sekretäriga (1940.—1941. aastal), ja Arseeni Mihkelsoniga.

Aleksander Kuul oli üks silmapaistvamaid noorte organisaatoreid Saaremaal pikkadel põrandaaluse töö aastatel, nii kõne all oleval perioodil kui ka hiljem, kuni nõukogude korra taaskehtestamiseni Eestis. Hakkasin temaga kohtuma juba 1927. aastal. Pärast mõningaid kokkupuuteid vestlesime juba päris avameelselt. «Sinul on selle poolest kergem, et said pisut rohkem koolis käia. Mina lõpetasin suurte majanduslike raskustega kuidagiviisi toime tulles ainult neli klassi ja nüüd õpin kõigi teiste tööde kõrval. See pole aga just kerge.»

«Kõiki teisi töid» lasus aga Aleksandril äraarvamata palju. Peatoidust pidi andma väike, juurdelõikega vabadikukohake, kus ta koos oma vana emaga hakkas pealegi ehitama uut eluhoonet. Leivale tuli lisa teenida juhutöödega. Kõigele kaasnes pingeline põrandaalune töö, millest ta hakkas osa võtma juba neljateistkümneaastaselt.

Tavaliselt langesid Aleksander Kuulile ülesanded ülesannete peale. Kusagil oli katkenud side ja see tuli kiiresti taastada, vaja oli kirjandust edasi toimetada, levitada lendlehti, tõmmata uusi seltsimehi töösse, ikka ja jälle oli Kuul esimene, kellele need kohustused pandi. Tingisid seda muidugi tema iseloomujooned: hoolikaim kinnipidamine konspiratsioonireegleist, täpsus ülesannete täitmisel ja

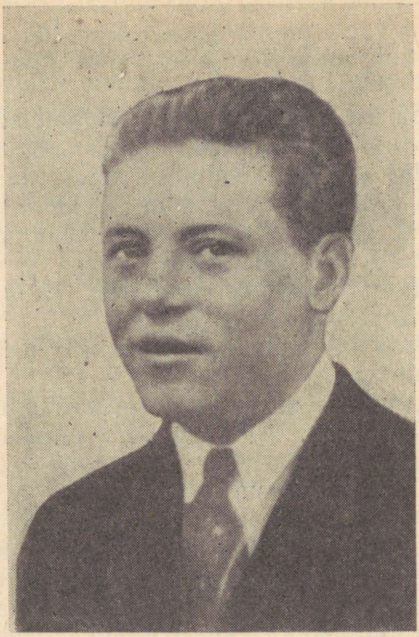

Aleksander Kuul

põhjalikkus iga asja lõpuleviimisel. Arukana ja kaalukana ei lahendanud ta ülesandeid mehaaniliselt, vaid leidlikult ja oskuslikult, võiks isegi ütelda — loovalt.

Teine, kellega sagedamini kohtusin, Arseeni Mihkelson, on üks neist vähestest, kes on jäänud selle perioodi sündmuste tunnistajaks. Ta elab ja töötab praegu Orissaare rajoonis. Organisatsioonis täitis ta sidepidaja kohuseid, levitas «Saare Töölist», suviti aga, nagu paljud ja paljud Saaremaa noored tol ajal, läks «suurele maale» tööd otsima, et hea õnne peale haarata kinni esimesest, vähegi soodsast võimalusest. Põrandaaluse organisatsiooni tööst hakkas Mihkelson osa võtma 1928. aasta paiku. Kuulist oli ta tervelt kolme aasta võrra vanem ja tundus esimestel kohtumistel kuidagi vilkamana, suuremate, elust omandatud kogemustega seltsimehena. Aleksander Kuul seevastu kippus algul ootamatuste puhul kergesti kohmetuma, mis niisuguses töös polnud loomulikult mingiks vooruseks.

Kuid ta võttis end alati ka kohe kokku ja oskas siis üsna keerukad lood väga ümmarguselt lõpetada. Üks niisuguseid, esimesi kohtumisi Tõnija külas, on jäänud eriti hästi meelde.

Kuul tuli pärast hommikuse töö lõppemist koorejaama. Kohal olid veel mõned piimatoojad, nende hulgas ka Ritsadu Sander, väga uudishimulik mees, kes palju armastas pärida ja küsitleda, mis iganes pähe tuli.

«Kust külast sa siis oled, et sa Riisi nõnda hästi tunned?» võttis ta Kuuli kohe käsile.

Aleksandrile tuli küsimus ootamatult. Ta ei leidnud kohe vastust, lõi näost punetama.

Ruttasin teda päästma ja nimetasin Imaveret, minu koduküla naabrusest.

«Imaverelt, no vaat kus tore!» hõiskas minu hämmelduseks Ritsadu Sander. «Ma müüsin oma noore hobuse sinna, sa tead ju, kes ta nüüd oli, kes see teilt ostis Tõnijalt hobuse? Kuidas ta nüüd on seal?»

Säh sulle nüüd! Lähed teist päästma, aga alles mässid sisse, kirusin ennast, nähes, et Aleksander Kuulile valati nagu külma vett kapatäis kapatäie järel pähe.

«No oled aga sina ka,» püüdsin asja naljaks teha. «Sa pea meeles, et minu sõbral on juba oma seitseteistkümmend aastat seljataga, sina aga räägid talle hobustest! Selles eas mehe käest küsitakse pruudikeste, mitte aga hobuste järele. Mina näiteks tunnen neiukesi üle mitme küla, aga naabrimehe hobustest ei tea ma mitte kui midagi.»

Kuulil tuli kinnitada, et mära tervis on hea, tuli nimetada talu nimi, kust tema pärit on, rääkida üksikasju oma perekonnast, naabritest ja seda kõike külast, millest tal polnud kurja aimugi. Aga nüüd tuli ta minu suureks rõõmuks omadega hiilgavalt välja. Sander jäi igati asjaga rahule.

Mulle oli see õppetunniks, et igaühel tuleb taolisest täbarast olukorrast siiski ise end päästa. Kergesti oleks niisugune etteruttamine võinud põhjustada sissekukkumise, kui uudishimutseja ise oleks Imaverest pisut rohkem teadnud.

Kui see oli siiski üsna tavaline juhtum tolleaegses illegaalses töös, siis hoopis tõsisemaohuline sissekukkumine pidi tabama sama aasta sügisel Aleksander Ellamit.

Ma olin siis taas isakodus, sest töö koorejaamas lõppes sügiskuudel.

Meil oli Ellamiga määratud kohtumine ühele laupäevaõhtule.

Enne kohaleminekut läksin külast läbi, et posti ära võtta, ja sain äkki teada, et samal ööl toimuvad suuremad Kaitseliidu manöövrid, mis haaravad ka meie kohtumispaiga Tagavere, Tondi tänavate suudme.

Esimene mõte, mis läbis pea, oli see, et Ellamit tuleb hoiatada. Kuid võib-olla ta teab juba ega sõida välja?

Manöövrite puhuks oli antud korraldus nabida kõik teedel liikujad kinni ja tassida staapi, mis asus Tagavere või Kuniguste külas. Ratla ja Tagavere vahel patrullisid mitmed Kaitseliidu vahisalgad.

Leidsin, et minul tuleb igal juhul kõik selleks teha, et sissekukkumist ära hoida.

Hiilisin patrullidest mööda, tegin suuri ringe ümber Tagavere ja Kuniguste küla, eesmärgil jõuda välja teele, kust teadsin Aleksander Ellamit tulevat. Tahtsin temaga kohata nimelt enne kindlaksmääratud kohta, väljaspool manöövrite piirkonda.

Kui ma aga suuri ringe tehes Süldessoosse jõudsin, oli aeg juba kaunis hiline. Ootasin, kuid asjatult. Lõpuks püüdsin end trööstida sellega, et Ellam kindlasti sai manöövritest teada ega tulnudki välja. Selle lohutusega pöörasingi taas suuri haake tehes tagasi.

Kodus ootas mind ees üllatus. «Noh, olete ometi varju all, nüüd võib veel vastu hommikut äragi uinuda,» avas isa ukse. Ta oli vahepeal juba naabrimehe kaudu informeeritud ootamatust manöövrist ning närvitses nüüd minu pärast.

Kuid mitte ainult naabrimehe kaudu. Ellam oli juba meil!

«Ega see teekond nii lihtsalt läinudki,» rääkis ta lõbusana. «Manöövritest ei teadnud ma midagi. Nii järsku hakkasid teistega pihta. Mina aga kukkusin omadega sisse juba Kuniguste küla alla jõudes. Seal kargasid äkki kolm meest mulle külge ja peatasid ratta. «Olete areteeritud!» käratas keegi.

Mul oli relv taskus, kumminui ratta sarvedes, aga kummagi käe otsas kaitseliitlane, kolmas uurib mind taskulambiga.

«Kes te niisugused olete?» küsisin võimalikult rahulikult.

«See selgub kohe!» nähvas üks meestest.

Märkasin muidugi kohe Kaitseliidu mundreid, relvi.

Arutlen, kuidas momenti tabada vastutegutsemiseks. Jätkasin sellepärast pahameelt teeseldes:

«Aitab naljast! Ega mul ometi teeröövlitega tegu pole. Kõigepealt nõuan ma seletust, kes te olete, mida te minust tahate?»

«Aga kes teie olete?»

«Olen teekäija.»

«Kuhu te lähete ja milleks?»

«Kuressaarde. Homme on kohus, pean tunnistajana esinema. Hilineda ei tohi. Mis mehed aga teie olete, et tülitate teekäijaid?»

Nüüd lasti mul käed vabaks ja üks kolmest lausus: «Kas te ei tea, et täna on siin piirkonnas manöövrid, oli ootamatu häire. Meie viime kõik staapi, keda teel tabame. Kuidas te üldse siia kohta saite, kas sealpool patrulle liikumas polnud?» uudishimutses üks.

Nüüd hakkasin asjas orienteeruma. Pakkusin meestele suitsu ja varsti ajasime juttu nagu vanad tuttavad. Lõpuks pakkus üks kaitseliitlastest end minuga kaasa, et teiste patrullidega sekeldusi vältida. Nii ma siis tulingi Ratlani relvastatud kaitse saatel ja ülejäänud patrullidest pääsesime seega kergesti läbi!»

Kuid mitte alati ei möödunud ohud nii õnnelikult.

Nagu meie noorteorganisatsioon kasvas kiiresti, niisama kiiresti kasvasid ka organisatsiooni liikmete poliitilised teadmised ja organiseerimisvõime. Üks kiirelt arenevaid noori oli ka Artemon Allikas, Koigi asundusest, minu onu Mihkel Riisi naabrusest. Ta oli väga keevaline, mille tõttu vajas tihti pidurdamist.

Ühe sotsist Riigikogu liikme poolt korraldatud kõnekoosolekul toimus talle saatuslik kokkupõrge.

«Te valetate, rääkides, et Venemaal on nälg, et kommunism seal välja sureb! Kommunistlik kord tugevneb päevast päeva, kuipalju teda ka ei laimataks,» võttis ta sotsi lõpetades sõna. «Sotsid on aga kodanluse ketikoerad, valega Nõukogude Liidu aadressil tulite te siia rahvast petma. Te tahate töörahva tähelepanu kodanluse terrorilt ja vägivallalt kõrvale juhtida!»

Artemon Allikas oleks veelgi rääkinud, kuid sotsist oraator kargas juba, taskublokk ja pliiats peos, püsti.

«Kes te olete, et tohite niimoodi rääkida, kommunistlikku propagandat teha? Mis teie nimi on?» nõudis ta nagu herilasest nõelatuna.

Härrale sosistati kohe ühe kohapealse sotsist tegelase poolt midagi kõrva ja ta märkis kuuldu hoolega taskublokki.

Varsti selle järel hakkas Artemon Allikat tihti õhtuti külastama tema onu. Istus tema juures pikka aega, ei ajanud õieti juttu ega olnud ka päris jututa. Kui aga ära läks, pööras maja nurga tagant hiilides tagasi ja piilus kaua ning hoolega oma ühe silmaga läbi kardinate tuppa. Juhtus keegi välja minema, lipsas külaline kiiresti ümber nurga.

Koosolekust ei möödunudki väga kaua aega, kui saime teate, et Artemon Allikas on areteeritud. Peatunnistajana tema vastu figureeris tema onu, kes tõendas end läbi akna näinud olevat Artemoni «Saare Töölist» lugemas. Mõned eksemplarid meie väljaandeid leiti Allika juurest läbiotsimiselgi.

Allikat ootas mitmeaastane vanglakaristus. Siis aga selgus, et teda ollakse valmis 25 000-sendilise kautsjoni vastu kuni kohtuni vabastama.

Meie organisatsioon elas peaaegu alalise rahapuuduse tähe all. Tihti tuli väljaannete tiraaži arvestusel lähtuda sellest, kuipalju meil läheb korda paberit hankida. See oli ka arusaadav, sest partei liikmemaksudest laekus väga vähe. Seda tingisid rasked majanduslikud olud. Kuid Allika otsustasime välja osta.

See otsus tingis omapärase aktsiooni läbiviimise, korjanduse toimepaneku seltsimehe vabastamiseks. Nii me hakkasimegi senthaaval raha koguma.

Juhtus tihti, et räägid seltsimehele, milles asi seisab, tema aga kehitab õlgu, pole sentigi. Ammu juba tõmbab pinutagust, ja et ka see kevadeks lõppeda ähvardab, siis parkis viimane kord juba sekka kuivanud sarapuulehti. Kuid kõrvaltvaatajaks ta jääda ei taha ega jää, midagi peab leidma, seltsimees tuleb kodanluse küüsist päästa. Korjatakse siis kokku viimane kanamuna, pekstakse võiks hapukoort, lõigatakse lühemaks hobuse saba ja linna turule, olgu vahemaa missugune tahes. Mis sellest, et kodus tuleb silkude vastu armulisem olla või petrooleuminõu mõneks ajaks nurka roostetama jätta ja kasehalge peeruvalguseks valida. Artemon Allikat ei tunta. Teda tundsid vaid mõned lähedasemad. Kuid täna Allikas, kes teab, kes homme — ja olgu või kestahes, peaasi, et oli

õige asja eest väljas, kannatab kõikide tööinimeste õnne eest!

Ja sündis ime. Lühikese ajaga pani sügav solidaarsusetunne kokku ettenähtud rahasumma. Vahepeal olid aga Allika omaksed teinud pangast laenu ja Artemon vabanes vanglast kuni kohtuotsuseni enne meie abi saabumist. Kohut aga organisatsioon ei lubanud tal ootama jääda ja Allikas läks üle piiri, Nõukogude Liitu. See põgenemiselugu hämmastas võimumehi niivõrd, et nad pärast ühelegi poliitilisele areteeritule võimalust ei andnud end kohtuotsuseni vabaks osta.

1930. aasta lõpul ilmusid meie väljaanded juba ainult kirjutusmasinal paljundatuna, šapirograaf ei pidanud enam seda tööd vastu, kuna oli juba niivõrd riknenud.

Kirjutusmasinal töötades kerkisid uued ohud. Meie vana rehetuba polnud kahjuks kuigi kõlakindel, kirjutusmasina klõbinat võis üsna vaevata õue ära kuulda. Korraldasime algul asja nii, et minu kirjutades otsisid isa või ema väljas tööd ja toimetusi, et vältida ootamatuid külalisi. Kuid kaua sa niimoodi läbi ajad! Ja ühel päeval arvaski isa, et «proovime kord kadakatega», ning enne, kui ma veel midagi taipasingi, süütas ta juba pliidi all tule. Ja tõesti, kadakate põlemine aitas padjale asetatud kirjutusmasina klõbinat niivõrd summutada, et väljast suurt enam taibata ei võinud, mis toas sündis. Tollest ajast toimus kirjutusmasinal paljundamine alati koos intensiivse kadakate põletamisega, kas pliidi all või ahjus.

Niimoodi ilmusid meie väljaanded edasi tähtpäevade või mõnede sündmuste korral, kusjuures me maha ei maganud ühtegi kodanluse poolt korraldatud üritust, mille puhul pidasime tarvilikuks oma selgitava sõnaga sekka lüüa. Kui Eesti ja Läti kodanlus pidas ühiseid mereväe manöövreid Kuivastus 1931. aasta juulis, avaldasime üleskutse madrustele, mida levitati Kuivastu piirkonnas.

Viimane polnud kerge ülesanne. Kuivastu sadama piirkonnas patrullisid sõjaväe valvepostid. Öötundidel oli sinna ligipääs raske. Kuid lendlehti tuli just öösel levitada!

Päeva paar enne selle riskantse ülesande lahendamisele asumist tuli Aleksander Kuul jalgrattal minu poole, koormas hoolega oma põuetaskud lendlehtedega ja asus tagasiteele.

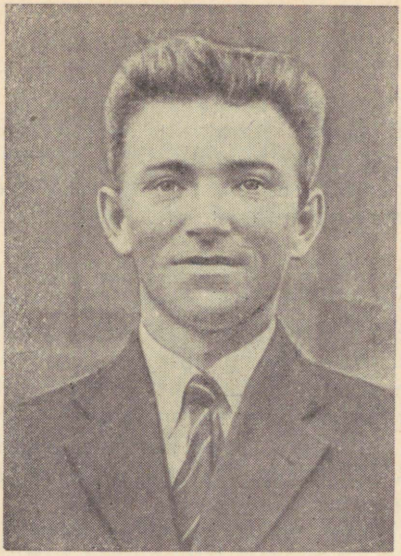

Johan Ellam

«Pea pöialt, paistab, et mul tuleb jälle postimeheks hakata,» heitis ta hüvasti jättes.

Kuid asi oli selleks liiga keerukas, et seda ühe seltsimehe hooleks jätta. Kuuliga koos läksid veel mitte kaua aega tagasi pikemaajalisest vangistusest vabanenud Johan Ellam ja Aleksander Lember.

Johan Ellam oli suurte kogemustega, ettevaatlik ja kaalukas parteitöötaja. Kohe pärast vanglast vabanemist hakkas ta osa võtma põrandaalusest tööst ja valis alati endale raskemaid ülesandeid. Aleksander Lember seevastu ei omanud just pikka põrandaaluse töö staaži. Aleksander Kuuli kaudu ja abil hakkas ta pisihaaval peale, varsti sai temast aga juba sidepidaja Tallinnaga, siis tuli levitada lendlehti ja niimoodi hakkaski koormus kasvama.

... Oli pime, vaikne öö. Kolme jalgratturit lahutas üksteisest parajasti niisugune vahemaa, et rattakummide sahin kruusasel maanteel sidus eelmist sõitjat järgmisega. Kontuurid kummalgi pool teed sulasid juba samas maanteepervel ühte. Kui Väina sillal võis veel kuidagi arvestada eelsõitja kaugust, siis Piiri pöörul suurendas noor männi-

tukk pimedust veelgi. See kasvas välja päris sõidutee äärde. Ainult väga terase kuulatamisega võis distantsi määrata.

Sõideti suure ettevaatusega. Kiirustada ei tohtinud, kuid viivitamine oli samuti lubamatu. Vastu hommikut tõusis kuu, muutes augustiöö piimjalt läbipaistvaks, ja siis osutus liiklemine maanteel juba ohtlikuks. Veel enne kuu tõusu tuli jõuda Kuivastusse, sealt tagasi ja ületada Väina sild.

Kolmiku eesotsas sõitis Aleksander Kuul, keti viimaseks lüliks oli Johan Ellam, sidemeheks kummagi vahel Aleksander Lember. Kuivastu asunduse lähisteni möödus teereis nagu määritult. Vastu tuli üksikuid vankril tukkuvaid külamehi või naisi, kes ruttasid varasteks hommikutundideks Saikla veskisse, kolmikust kihutas mööda hiliseid noormehi, pintsaku kraed kõrvadeni tõstetud, et mõni juhuslik tuttav ära ei tunneks ega hakkaks öise külaskäigu sihtkohta määrama.

Siis aga, viimase metsasalu vahel enne Kuivastut, põrkas Kuul peaaegu kokku sõjaväe patrulliga. Mitte sellepärast, et oli kaotanud ettevaatuse. Ei. Taoline teereis polnud talle kaugeltki esimene, kuid patrull nagu varitses pimedusega löödud teel. Äkki, kümmekond meetrit eespool, paistis põleva paberossi tume, hõõguv täpike, siis veel teine... Ta jõudis parajasti kuuldavale tuua tasase leppevile ja ratast selga võttes üle madala maanteekraavi metsa hüpata, kui juba kamandati: «Seis, kes seal on?»

Kiirustades läbi põõsastiku, ta rohkem aimas kui kuulis, kuidas tema eeskujul toimisid teised.

Kohe, imeselgesti kõlas padruni raudatõmbamise tume klõbin ja kajas uus hõige: «Seis, või ma lasen!»

Aleksander oli jõudnud teest eemalduda meetrit paarkümmend. Tormamine oli ohtlik, sellega võis reeta oma asukoha. Sellepärast hakkas ta hiilivalt piki maanteed edasi liikuma. Kaaslastest polnud midagi kuulda, nähtavasti toimisid need samuti.

«Ära jampsi, lasta pole tarvis, lähme parem järele!» kuuldus maanteelt. Kuid keegi venitas seepeale kohe ükskõikselt: «Äh, tühja temaga, küllap jõuab ilma meie tagaajamisetagi oma Manni manu,» ja kolmas hääl arvas kohe sinna juurde: «Püüa sa ühte, kes teab kes vahepeal läbi lipsab. Pärast saad veel toimkonna kaela!»

Näis, et patrull koosneb neljast-viiest mehest, ajateeni-

jatest, ja et poistel polnud suurt isu täita ülemuse korraldust pidada Kuivastu piirkonnas kinni kõik pärast keelatud aega liikujad ja tuua need isiku selgitamiseks mereväe staapi.

Minutit kümme möödus piinlikus kuulatamises. Selgus, et patrull liikus edasi sisemaa suunas. Leides selle asjale väga soodsa olevat, hakkas Aleksander Kuul tõmbuma maantee poole, olles kindel, et samuti toimivad ka Ellam ja Lember.

Esimesega põrkas ta metsast välja jõudes peaaegu kokku, kuna see oli niisama suure ettevaatusega jõudnud maantee veerde. Kuid Lember puudus. Oodati, aga viivitada ei tohtinud. Aeg möödus, pea võib patrull tagasi pöörata, oli karta kuu tõusmist. Järelikult ohud aina suurenesid, minutid olid kallid. Ometi, seal märgati kergendusega ka hilinenud kaaslast.

Lühike arupidamine, siis jätkus retk suurima ettevaatusega.

Hommikul, kui Kuivastu piirkonnas algas liikumine, leiti, et see on Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa organisatsiooni ja selle juhtimisel töötava Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu Saaremaa osakonna poolt koostatud lendlehtedega üle külvatud. Neid leiti sadamast, telefonipostide küljest, asundustalude väravapostidelt, sadama piirkonna hoonete ustelt.

Lendlehtedes pöörduti madruste poole, märgiti, et eesti ja läti kodanlus provotseerib oma välismaiste peremeeste käsul sõda Nõukogude Liidu vastu, selgitati välis- ja sisepoliitilist olukorda ning lõpetati üleskutsega pöörata püssi- ja suurtükiotsad oma käskijate, «oma» kodanluse vastu, kui see peaks sõtta sundima Nõukogude Liidu vastu.

Tagasiteel hiiliti, jalgrattad õlgadel, patrulli liikumispaigast mööda läbi metsatukakese. Keerukas ülesanne oli täidetud, lendlehed viidud manöövrite puhuks blokeeritud piirkonda.

Kodanlusel oli tavaks korraldada 1. mai puhul Kaitseliidu paraade, meie aga sisustasime seda üritust oma lendlehtedega. Niinimetatud vabariigi aastapäevadest ei läinud me samuti vaikides mööda, vaid selgitasime vabariigi mõistet ta kahes palges, üks, mis paistis kodanlusele, ja teine, mis oli määratud töötavale rahvale.

Valdav osa meie paljundustest ei läinud avalikuks levi-

tamiseks, vaid olid mõeldud partei- ja noorteorganisatsiooni liikmetele. Nendeks olid üksikud artiklid «Kommunistist», «Klassivõitlusest» ja mujalt. Kuigi neid paljundati piiratud arvul, oli töökoormus võrdlemisi suur, kuna paljundamine toimus peamiselt öösiti, pärast tihti väga pikka ja väsitavat päevatööd.

Meie avalikud väljaastumised ei valmistanud kaitsepolitsei agentidele vähe muret ja peamurdmist. Paljudest ulatuslikumatest lendlehtede levitamistest ei saanud nad vaikides mööda minna. Sellepärast järgnesid Kuressaarest aasta aasta järel ühe- ja samasisulised ettekanded Tallinna. Toome neist mõned siin ära arhiivimaterjalide andmeil.

1931. aastal kandis poliitilise politsei assistent Kuressaarest poliitilise politsei komissarile Tallinnas ette, et 30. juuli õhtul ja vastu 31. juuli ööd «levitati Saaremaal kommunistliku sisuga lendlehti . . .»

Poliitilise politsei komissar kirjutab 1. augustil omakorda inspektorile, et ööl vastu 31. juulit on Kuressaare linnas, Uuemõisa, Muhu-Suure ja Hellamaa vallas levitatud illegaalseid kommunistlikke lendlehti 1. augusti puhuks. Olevat leitud 32 lendlehte naeltega seintele, aedadele, puudele, kuulutustahvlitele lööduna.

Kaitsepolitsei agentide erutus ei jõudnudki veel lahtuda, kui juba järgnes uus pahandus. 12. augustil levitati Eesti-Läti mereväemanöövrite puhul taas lendlehte «Kogu Eestimaa mereväelastele».

«Ellami staabi «rootsi kardinate» taha toppimisega tõmbasime Saaremaale suure kriipsu peale!» hooples Tallinna poliitilise politsei assistent Rõigas pärast areteerimisi Saaremaal 1931. aasta lõpul. «Kriipsu peale tõmbamine» pidi tähendama põrandaalusele töölisliikumisele lõpu tegemist. Kuid 1932. aasta 25. juulil levitati EKP Saaremaa Komitee ja EKNÜ Saaremaa Orgkomitee sõjavastast lendlehte nagu ikka. (Andmed ajalehtede levitamise kohta on toodud Eesti NSV ORRKA, fond 53 S/949, nim. l, s.-ü. 78 järgi.)

Töö jätkus, kodanlus oli võimetu selle peatamiseks, sest tema enda poolt loodud korraga lõi ta endale ühtlasi ka kirstunaela.

Meie töös esines muidugi ka suuri puudusi. Neid märgiti õigesti ära EKP Illegaalse Büroo (lühendatult «Illbüroo») resolutsioonis «Ääremaa» (konspiratsiooni mõttes nime-

tati Saaremaad «ääremaaks») organisatsiooni töö ja lähemate ülesannete kohta. Resolutsioonis kohustuti lähemal ajal pidama «Ääremaa» organisatsiooni konverentsi. Öeldi, et on vaja võtta aluseks Kominterni presiidiumi laiendatud pleenumi ja EKP Keskkomitee aprillipleenumi otsused, kohustuti tõstma väljaannete sisulist ja tehnilist külge ning rõhutati organisatsiooni töö massiliseks muutmise ja organisatsiooni liikmete poliitilise taseme tõstmise vajadust. «Illbüroo» resolutsiooni saime kätte 1930. aasta lõpul või 1931. aasta algul.

Resolutsioonis antud juhendi täitmiseks algasidki ettevalmistused illegaalse konverentsi läbiviimiseks.

Põrandaalustes tingimustes polnud see just lihtne ülesanne.

Kõigepealt tutvustasime nii parteiorganisatsiooni liikmeid kui ka noorteorganisatsiooni aktiivi «Illbüroo» resolutsiooniga, milleks seda kohapeal paljundasime. Kuulasime ära seltsimeeste arvamused ja nendest kokkuvõtet tehes koostasime Aleksander Ellamiga «Ääremaa» parteiorganisatsiooni konverentsi otsuste projekti. Viimastes, mis konverentsi poolt otsustena vastu võeti, märgiti ära, et arvuliselt kasvas partei ja noorteorganisatsioon jõudsasti just 1927. ja 1928. aastal. Edasi öeldi, et suure püsiva tahte tõttu valmis väga primitiivsete vahenditega ja palju aega nõudva tööna «Saare Tööline» nr. 1, et organisatsioon jõudu ning võimalust mööda ka edaspidi oma väljaandeid toimetab ja levitab. Vaikides ei mindud mööda ka organisatsioonilises töös esinevatest puudustest.

Konverents toimus 1931. aasta aprillis. Sellest ei saanud mina osa võtta, kuna enne seda sain tugeva köha. Tegelikult pidin konverentsil esinema ülevaatega noorteorganisatsiooni tööst.

Konverentsi päeval külastas mind Aleksander Kuul. Ta tuli ära viima konverentsi materjale ja temaga koos pidin ma kohale minema.

«Kuidas siis nüüd saab?» muutus Kuul kohe rahutuks. «Sa põristad ju terve küla ülesse!»

Tuli tunnistada, et minust asja ei saa. Ma võisin tõesti tõmmata oma tugevate köhahoogudega kõrvaliste, juhuslikult lähikonda sattuvate inimeste tähelepanu konspiratiivsele kokkutulekule.

«Mis siis, arutame sinuga minu ettekande läbi, püüa ise meie muredest juttu teha,» andsin ma Kuulile nõu.

Arutamine kestis ligi paar tundi. Muresid oli meil palju ja mitmesuguseid. Leidsime, et spetsiaalselt noorte tööle tuleks asetada erilist rõhku, sest enamik meie aktiivist on just noored, kasv toimub peamiselt noorte arvel. Noorte hulgas vedasid aga noota küll usumehed, küll Kaitseliit, küll mitmesugused kodanlikud organisatsioonid. Töö tõhustamiseks pidasime tarvilikuks rohkem tungida igasugustesse spordi- ja haridusseltsidesse, maanoorte organisatsioonidesse. Seda oli paiguti tehtudki, kuid ikka veel kuidagi areldi, tagasihoidlikult, passiivseks jäädes. Olime seisukohal, et meie mõju tõstmiseks on vaja otsustavalt püüda just nende organisatsioonide juhatusi vallutada.

Samas valmistasin läkituse noorkommunistide organisatsiooni nimel, kus märgiti, et olude sunnil ei ole võimalik läkitada oma esindajat konverentsile. Konspiratsiooni mõttes ristisime selle «Saare noorkommunistide lõunapoolsete rakukeste» tervituseks. Hiljem järgnenud kohtuprotsessidel Saaremaa revolutsioonilisest töölisliikumisest osavõtnute üle armastasid kaitsepolitsei agendid seda tsiteerida, kuna ta peale sõjaka sisu esitas muuseas ka hüüdlause «Maha Eesti timukraatlik härrasriik!»

Konverentsil esineski Aleksander Kuul rea ettepanekutega noorte töö parandamise kohta.

Konverentsist, mis toimus äärmiselt konspiratiivselt, võttis aruande järgi osa seitse seltsimeest, kolm jäid ilmumata.

Päevakord oli väga pikk. See koosnes järgmistest punktidest:

«1) konverentsi avamine päevakohase kõnega ja kõne teemal «Praegune üldmajanduslik ja poliitiline olukord»;

2) konverentsi juhatuse valimine;

3) parteiorganisatsiooni möödunud tegevuse aruande ärakuulamine, selle läbiarutamine ja vastuvõtmine;

4) Illbüroolt «Ääremaa» organisatsioonile esitatud resolutsiooni ärakuulamine ja selle kohta otsuse vastuvõtmine;

5) mitmesuguste otsuste ärakuulamised ja resolutsioonide vastuvõtmised;

6. «Ääremaa» parteiorganisatsiooni uue tegevuskava, töö ja lähemate väljavaadete läbiarutamised ning otsuste vastuvõtmised;

7) uue liikmemaksu kindlaksmääramine;

8) parteiorganisatsiooni komitee valimine;

9) konverentsil tekkinud mitmesuguste küsimuste aruta-

mised ja läbirääkimised.» (Väljavõte Tallinna ringkonnakohtu kriminaalosakonna otsusest, 12. märtsil 1935. aastal Aleksander Sääreli jt. süüdistusasjas.)

Noorsoo töö osas märgiti vastuvõetud otsuses, et tuleb suuremat rõhku panna «Ääremaa» töölisnoorte organiseerimisele, et parteiorganisatsioonil on vaja rohkem toetada Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu Saaremaa osakonda organisatsioonilises töös.

Noorte osa Saaremaa töölisliikumises muutus üha silmapaistvamaks. Meie illegaalsesse organisatsiooni kuulus juba palju aktiivseid noori. Aleksander Kuuli vahetus läheduses töötas Vassili Lember, kes koos oma venna Aleksandriga pidas sidet Tallinnaga ja tihti rakendus meie väljaannete levitamisele, Maasis paistis hea organisaatorina silma Aleksei Vakkaus, kes koondas enda ümber tugeva aktiivi, noorteorganisatsiooni tublideks kasvandikkudeks olid Anton Lember, Orest ja Arseeni Säärel, Aleksei Kärner ning paljud ja paljud teised.

Noorte osatähtsuse kasv tingis vajaduse ka kommunistliku noorsooühingu konverentsi läbiviimiseks. Ettevalmistustega selleks alustasime viivitamatult. Konverents pidi toimuma kas 1931. aasta suvel või hiljemalt sügisel. Kuid sellest tõmbasid kriipsu läbi suured areteerimised, mis leidsid aset Tallinnas. Nagu pärast selgus, said kaitsepolitsei agendid Tallinnast pihku niidid Saaremaa organisatsiooni paljastamiseks. Hiljem, ülekuulamistel Tallinnas, 1932. aasta algul kaitsepolitsei agendid Varts ja Rõigas ei salanudki, et mindki olevat juba pikka aega silmas peetud. Mulle see aga üllatuseks ei olnud. 1931. aasta suvel anti sellest märku päris jultunud avalikkusega.

Ühel pühapäeva hommikul parandasin õues oma vana jalgratast. Ilm oli väga ilus ja ma rõõmustasin juba ette matka ahvatlustest, kui äkki nägin mööda karjatänavat sõiduautot meile pööramas. Auto oli katteta, selles istus erariides isikuid, säras võmmi kardpaeltega dekoreeritud müts.

«Nuhid!» käis mul kohe peast läbi ja samas juba põikasin ümber maja, koplisse, sealt karjamaale.

Rändasin mööda metsi, päeva veetsin juba hoopis kaugel kodukohast, Kuniguste küla taha ulatuvates metsakäärudes. Õhtuks piinas nälg, sest sündmus leidis aset hommikul, ma polnud kogu päeva jooksul iva hamba alla saanud.

Oma järgmisteks sammudeks töötasin kohe välja kindla plaani. Kuniguste küla all elas üks minu kaugeid sugulasi, omades väikest vabadikumaja karjamaa äärel. Sinna ei teatud mind kindlasti mitte lähema paari päeva jooksul otsima tulla. Siit võis luua sideme Ellamiga, et kokku leppida edaspidise suhtes, kuna olin kindel, et mind tuldi areteerima. Niisugusest võimalusest olime ennegi vestelnud ja eelotsus selle puhuks oli, et mul tuleb võimaluse korral lipsata põranda alla, töö jätkamiseks illegaalsel teel.

Ei kahelnud, et nüüd küsimus niimoodi otsustataksegi. Nende mõtetega koputasin majakese uksele.

Avas vanaemake, minu isa poolt sugulane. Ta nägi halvasti ega tundnud mind pimedas ära.

Nimetasin, kes olen.

«Ah, Vassel! Näe, nüüd tunnen häälestki ära! Mis sind nii hilja meie poole tõi?» uudishimutses ta mind tuppa viies.

Toas ootas ees minia, kahekesi nad siin elasidki. See külvas mind omakorda küsimustega üle.

Rääkisin, et olen pisut redus võimumeeste eest.

«Juba hommikust saadik?» imestas vanaema Liisa. «Siis oled sa ju terve päeva söömata?»

Tunnistasin, et see nii on, ja kohe hakkas vanainimene toitu lauale kandma. Paremat ja ainukest, mis majas leidus: koorega kartul, silk soolveega, hapu leib ja hoolega kooritud hapupiim. Ma ei mõistnud tühja kõhuga midagi ahvatlevamat enam soovidagi. Jätsin kõrvale kõik traditsioonilised maainimeste viisakusreeglid, mis nõudsid vähemalt paarikordset kutset ja nägid ette tagasihoidliku ning järeleandliku puiklemise, enne kui lauda istuti. Vandusin alla juba esimesele kutsele.

Jõudsin taskunoa abil koorida kartuli, toimides pimedas käsikaudu, kui minia istus minule vastu üle laua.

«Ah siis niikaugele oled sa juba jõudnud!» alustas ta mulle ootamatult tungiva, sisendava, surutud häälega. «Kas sa mõtled ka jumalale, kui sa inimeste seadusi pühaks ei pea? Küllap ei mõtle,» vastas samas iseendale, «muidu poleks sa jõudnud sellele teele!»

Mind piinas nälg, olin väsinud, mõtlesin peavarjule, mida vajasin ja kus võib mõne päeva mööda saata. Mul polnud mingit tuju vastamiseks. Käsi hakkas sirutama silgu järele ja koos selle liigutusega meenus mulle, et

Liisa Tuttav (vanaemake)

minu noomija oli vist mingi lahkusuline või ei olnud just seda, kuid igal juhul tegeles usinasti mingite usuasjadega.

«Nüüd oled sa vagusi, ei lausu sõnagi. Mõtled, et saad elust niimoodi läbi, sest vaikinud oled sa jumala iga kutse peale. Aga ükskord tuleb vaikimisele lõpp, jumala kannatusel on oma piirid!»

Murdsin silgul pea otsast, ei suutnud tagasi hoida neelatusi. Üheaegselt aga jooksis mõte üle selle inimese raske, vaevalise elutee. Tal polnud lapseiga, selle raiskasid lapsehoidja- ja karjaseaastad võõra juures sellesama koorega kartuli, silgu, hapu leiva ja kooritud hapupiima eest. Ja kunagi ta ei saa kõhtu päris täis süüa, võõra laualt tuli kõike areldi võtta. Tal polnud noorusaastaid, neid asendasid suilisepäevad ikka sama tasu arvel. Ja pole tal ka ei kesk- ega vanaiga, on vaid töö, mure ja häda. Abiellus, kuid mees ei saanud pakkuda kodurõõme, ta ringles tööd otsides mööda ilma, kuni jäigi tagasi tulemata. Kasvatas üles kaks poega, need aga, niipea, kui hakkasid kaela kandma, pidid samuti kodunt lahkuma. Nälg kihu-

tas perekonna laiali ja koos sellega hävitas ka niisuguse mõiste nagu perekonnaõnn. Ta oli üks neist tüüpilistest Saaremaa naistest, kes lapseeast peale oli alandatud töölooma ränka seisundisse. Kodanlik kord imes ja kaanis oma ohvrid tühjaks, kuid ei, ta pakkus ka midagi vastu!

Mulle meenus hästiriietatud preilike aurik «Voldemarilt», meenusid prisked «vennad» ja sentidekorjandused palvetundides, meenusid nii mõnedki kleenukesed pastorid, kes tulid alles koolist neile määratud koguduste peale, kuid juba mõne aasta pärast nägid nad välja hästihoolitsetud härrastena, kelledel oli kogutud päris rikkalik varandus. Mõnigi neist kolis hiljem linna, kus vahepeal oli muretsetud juba oma majake. Asemele aga tuli uus, alg aja, käed mantlitaskus, peenike kael ahnelt mantlikaelusest ette sirutatud.

Üks nendest haaraski minu kostitaja oma võrkudesse. Võttis lootusetust elust pettunud ja murtud inimese ning hakkas seda vormima omamoodi. Maa peal ei tõotatud talle enam midagi. Mida siin saigi tõotada, kui kõik oli juba läbi proovitud, kui oli kogunenud juba niipalju lootusetuse, kannatuste ja hädade saasta, et jäi valida ainult kaks teed, kas pühkida see minema koos teda tekitanud korraga või uppuda sellesse. Nüüd aga tuldi ja öeldi — kannata, talu kõike vaikides, aita oma ligimest, oma «hingepäästjat» ja sa pärid üürikese kannatamise eest igavese õndsuse! Nii said hundid söönuks ja ka lambad jäid lauta!

Ei, otsustan, ma ei alusta temaga diskussiooni, vähemalt täna mitte. Ei alusta kahel põhjusel. Esiteks — et pean seda lootusetuks, ja teiseks — viin end mõttetult väga raskesse olukorda.

«Niimoodi tabab jumala vits kõiki, kes ta häält ei kuule! Järg jõudis nüüd ka sinu kätte...» jätkati minu noomimist üha sisendavamalt.

«Küll tabab see saatuse löök ka ükskord sinu vanemaid, kes pole märganud sind õigel ajal...»

«Jäta, jäta juba!» püüdis vanainimene teda vaigistada.

«Ei jäta! Sinul vanal uskmatul pole siin midagi rääkida! Sa hoolitse oma patuse hinge eest! Ta kas pöörab siinsamas söögilaua taga ümber või...»

Silk kukkus mul peost, maitsev ja isuäratav Saaremaa soolasilk. See oli nüüd peata ja veidi muljutud.

«Asjata näed vaeva,» ütlesin äkki endalegi ootamatult.

«Et ma selleks olen saanud, kes ma olen, selle eest võlgnen tänu oma isale. Ta tegi mulle kõige varasemast lapseeast selgeks, kus on meie hädade põhjused. Ma teadsin maast-madalast, kellega meil tuleb oma kannatuste karika eest arveid õiendada. Jumal pole käinud pätsidele, laidoneridele, tõnissonidele, teemantidele ja nendetaolistele seadusi tegemas. Nad tulid sellega ise toime. Kui ta aga käis, siis tegi rumalasti. Näe, missuguste raskustega peab nüüd neid lollusi tagantjärele parandama!»

Minu kaasvestleja jäi äkki tummaks. Nähtavasti tuli minu vastus talle niisama ootamatult nagu mulle endalegi. Siis aga sööstis ta eksalteerituna söögilaua tagant üles.

«Mis sa, nurjatu, veel räägid! Kuidas sa tohid niimoodi jumalat teotada, kelle teadmata ja nõusolekuta midagi siin ilmas ei sünni! Mõtle oma hinge peale või käi minu majast minema sinna, kust sa tulid!»

Tõusin sõna lausumata lauast ja kobasin kitsas toakeses ukse poole. Väikesed aknad ei lasknud põhjamaise valge öö mõju siin maksvusele pääseda.

Astusin läbi madala ukse õue ja hingasin korraga täie rinnaga vabalt ja ahnelt, nagu oleks selle kitsa toakesega koos selja taha jäänud kõik see hämar ja raske, millega pidasime nii otsustavat võitlust juba pikki aastaid.

Keegi järgnes mulle kompides. See oli vanaemake Liisa. Seisime kõrvuti väikese maja otsas, pehmes suveöös.

Mida nüüd peale hakata? Mul polnud võimalik kasutada meie lähedast Ellami konspiratiivkorterit, kindlasti valvati nüüd ka seda, või nagu öeldi — see oli nüüd «läbi põlenud». Oma ümbruses ei saanud ma toetuda seltsimeeste abile, sest tavaliselt heitsid nuhid oma võrgu ja silmad kahtlases piirkonnas kõigile ja kõikjale. Pealegi ei teadnud ma, kas pole mujal leidnud aset areteerimised, kui laialdased need võisid olla, ei teadnud sedagi, kas minu kodused peale kolmeteistaastase venna on veel vabaduses.

«Mine oma onu Arseeni heinamaale. Mina aga lähen kohe tema poole, juhin teid kokku, kui seal veel valvet pole?» rääkis vanainimene äkki, nagu vastuseks minu mõtetele.

«Kuidas siis sina?! Nägemine on sul halb, pealegi on öö ja sinna hea hulk maad. Ei lähe sa kuhugi,» püüdsin ma vastu vaielda.

«Pole viga, pojuke! «Jumal» kihutas su toast välja

kuradite kätte, eks «vana uskmatu» katsub siis jälle ära päästa. Niisugused reisid polegi päevavalguse jaoks.» Ja juba keeraski kepiga kobades maanteele.

Läksin läbi öise metsa, raba, üle traataedade, veega ja veeta kraavide onu heinamaa suunas.

Toimisin ma õigesti? Kas oleksin pidanud vait olema, teesklema nõusolekut või alustama selgitustööd pikalt ja kannatlikult? Mida oleks küll teinud minu isa niisuguse! korral?

Isa?! Olin vist vaevalt tosin aastaid vana, kui koos temaga viibisin Tagavere algkoolimajas toimunud koosolekul, kus kõneles August Hansen. Hansen oli esimesi kommuniste meie töölisliikumise südamikust Tallinnast, keda ma tundma õppisin. Saaremaal viibis ta tihti, esinedes kõnekoosolekutel hoogsalt ja argumentiderikkalt. Teda kuulati alati suure huviga. Mulle tundus ta neil varastel lapseaastatel eriti silmapaistvana ja eeskuju pakkuvana.

Kui võtsime endile koosolekul kohad sisse, selgus, et olime kõrvuti sattunud kohaliku mõisniku Harju Jaaniga, kellega oli koos mingi väga jultunud ja väljakutsuva käitumisega tüüp.

«See on nuhk!» sosistas isa mulle tolle tundmatu poole peaga viibates. Mõlemad kontvõõrad lehkasid viina järele.

Kui Hansen hakkas kõnelema, kukkusid nad vahele segama.

Isa ei kannatanud seda äkki enam välja ja, pöördudes kummagi poole, ütles neile näkku: «Siin on töötava rahva koosolek! Mida t e i e siit otsite? Kasige oma puskariplaskude juurde!»

«Sssibulapea! Küll ma sind kuradit...» hakkas nuhk isa peale sisistama, vihjates ta paljaspeale. Kuid nüüd tõusis koosolekul korraga niisugune lärm, nagu oleks pais valla päästetud, ja nuhk mõisnikuga katsus, et kiiresti uksest välja sai.

Aga August Hansen?

Järgmisel, Tagaverel toimunud koosolekul küsis ta juba kõne algul: «Kas Harju Jaan oma külalistega ka siin on? Või lõigati ta mõrra tiivad eelmine kord läbi?»

Harju Jaan oli tõesti ka seekord kohal, esikus, kuid ta lahkus kohe sõnagi lausumata.

Aleksander Ellam?

Kui teda Saaremaa 1919. aasta ülestõusust osavõtu pärast hakati üle kuulama ja koos sellega «ümber agitee-

rima», oli ta vastanud: «Härrad, ärge nähke vaeva, ega te taha ometi minust lollimad olla? Mina teid agiteerima ei hakka!»

Üks mõttekatkend ajab teist taga, nagu majaka tule vilksatused, toomata mulle otsest vastust. Antud juhuks ei leidnud ma ühtegi võrdlust. Aga siiski! Kas mitte kõiki neid juhtusid ei saa viia ühe ühise lugeja alla? Kas mitte igal korral ei toimitud siin parteilise südametunnistuse järgi, selle meie ühise südametunnistuse järgi, mille järgi toimisin minagi!

Mul hakkas sellest mõttest kerge ja lahe.

Kohtusin onuga varastel hommikutundidel heinamaal, tema küüni juures. Pärast meie nõupidamist korraldas onu hoopis kõrvalise isiku kaudu luureretke minu kodukohta. Selgus, et seal oli kõik vaikne. Oli kohal käidud, nagu mingil lõbusõidul olles, ja mindud sama lihtsalt tagasi, nagu oli tuldudki. Arvasime õigesti, et nuhid käisid ümbrusega tutvumas, sest pärast minu areteerimist esitas kaitsepolitsei assistent Varts otsekohese küsimuse: «Kas te kodus ei olnud tol korral, möödunud suvel, kui teil külas käidi?»

Niisugust reisi poleks aga nuhkidel vaja olnud ette võtta, sest juba sama aasta sügisel, see on 1931. aastal, pidin ma minema kodanlikku sõjaväkke sundaega teenima.

Meie organisatsioon kasvas selleks ajaks veelgi. Suvel toimunud suuremad areteerimised Tallinnas meie tööle otsest mõju ei avaldanud. Vastupidi. Poliitilise selgitustöö ja organisatsioonilise töö tugevdamiseks pandi kõik rattad käima. Oma tegevusorbiiti võtsime nüüd ka Kuressaare, kus noorteorganisatsioon oli loomisel Saaremaa Ühisgümnaasiumi.

Kui vaid kalkunid tohtisid mõtelda

Minust sai noorsõdur Viljandi Üksiku Jalaväepataljoni esimeses kompaniis. Minu Saaremaalt lahkudes langesid EKNÜ Saaremaa organisatsiooni sekretäri kohused Aleksander Kuulile.

Eesti kodanlus püüdis oma sõjalistes üksustes järele ahvida preisi junkrute korda. Püüdes kasvatada vaid

sõnakuulelikke, iseseisva mõtlemisvõimeta roboteid, tallati siin vähimgi inimväärikuse tunne jalge alla.

Noortel erilist vaimustust kodanliku «vabariigi» vastu ei olnud, sest igal paarikümneaastasel kodanikul töötava rahva hulgast oli seljataga juba kogemusrikas elutee võitluses igapäevase leiva eest.

Juba esimesel loendusel ilmnes, et ei tahetud laulda hümni.

Veltveebel Sollmann, rässakas, pungissilmaline «nahk» (üleajateenijate suhtes üldiselt käibel olnud nimetus), käis tigedana rivi ees, kärkis. Talle vastati läbisegi, et kui pole lauluhäält, millega siis laulda, kas või hümnigi.

«Astugu välja, kellel pole lauluhäält!» käis komando.

Mõniteistkümmend noort tungles rivi ette, teised kõhklesid, mis teha. Viimaste hulgas olin ka mina. Tundus nimelt, et too värk ei lõhna millegi puhta järele, ja lõpuks võis ju mitte laulda ka rivi ette astumata.

«Ah, ah!» tunnistas neid Sollmann joomari õelalt tigeda ja mingi kahjurõõmsa näoga. «Niisugust pesakonda pole siin enne olnud. Kuradi krooksujad, küll ma teile keelepaelad suhu topin!» kukkus siis märatsevalt karjuma.

Küllalt karjunud, torkis ta rivi ette kutsututele igaühele sõrmega rindu: «Kas nüüd mõistad hümni laulda?»

Enamik hakkas juba mõistma, sest taipasid selgesti mittemõistmise mõttetust.

Jäid vaid paar noormeest, üks neist kellegi Viljandimaa kulaku pojuke, lihtsameelne, kõigis kodustes mugavustes üles kasvanud. Kummalgi puudus tõesti vähemgi võime lauluviisist kinni pidada.

Sollmann pungitses neile verd täisvalgunud silmadega otsa vaadata.

«Ahju uks lahti! Põlvili ahju ette! Pea ahju!» karjus ta siis Viljandimaa poisile.

See ei uskunud esialgu, nagu meie teisedki, niisuguse käsu tõepärasusse.

«Ma mõtlen...» hakkas ta midagi seletavalt vabandama, kuid kaugemale teda ei lastud.

«Kalkunid mõtlevad, teil pole midagi mõtelda, kähku!» kõlas järsk käsklus.

Kõheldes leidis see täitmist.

«Laulu!» karjus taas veltveebel. «Teie aga kaduge õue ja ärge te enne oma larhvi näidake, kui tuhk hakkab

korstna otsast kaela sadama. Marss, marss!» kamandati teisele noormehele.

Mammapojuke algul piiksus, siis röökis ahju, kaaslane ei taibanud ikka veel õuest tagasi tulla. Lõpuks lõpetas veltveebel ise selle lollimängu.

Mõni päev hiljem viibisime õppustel. Harjutasime rivisammu, käte liikumist, tervitamist. Õppeväljakul oli mitu jagu tegelemas samasuguste harjutustega. Tihti tehti meile püsti-pikali, küll üksikult, küll terve jao kaupa.

Meie jao esimene mees, Saaremaa poiss Kuusk, ei suutnud end ühel järjekordsel «mahvi andmisel» tagasi hoida ja piilus naabruses olevale jaole.

Meie jaoülem nooremallohvitser Raudsepp märkas seda kohe, ja juba karjus:

«Noor Kuusk, lähed kohe, esined jaoülema ees, palud luba ja katsud keelega teise jao esimese mehe sinelihõlma. Siis tuled ja kannad ette, mis maiku see oli!»

Kuusk kõhkles, kuid käis siiski, tegi nagu kästi, ja tuli tagasi ette kandma.

Kõik see, kõige inimliku jalge alla tallamine, oli niivõrd jälk ja vastik, et ma midagi mõtlemata ja ka kavatsemata end rivist kõrvale keerasin ja demonstratiivselt teisele jaole tehtavat drillitamist vaatlesin.

«Noor Riis!» karjuti, kuid ma ei teinud kuulmagi.

«Noor Riis! Jalamaid käite samuti sinelihõlma noolimas!» röögatati uuesti ja allohvitser astus mulle tulivihasena lähemale.

Ma ei teadnud isegi, mis minuga sündis, silme ees hakkasid keerlema mingid rõngakesed ja toimisin hetkelise, taltsutamatu vihasöösti ajel. Õieti tulin ma taas teadvusele rivist väljas, täägistatud püss löögivalmilt peos. «Nahk» oli eemale taganenud, kasetohuna valge, kuid ta ei lausunud musta ega valget.

See vahejuhtum muutis minu vahekorra allohvitseriga pingeliseks, kuid ta hoidus minuga avalikkudesse kokkupõrgetesse sattumast. Jäin isegi karistamata.

See oli aga asja üks ja kõige vähem oluline külg. Teine, oluline seisis selles, et mul kujunes oma rühma poistega kõige parem vahekord. Mind usaldati ka kõige varjatumates, südame peal olevates poliitilistes küsimustes. Varsti moodustus nagu iseenesest väike ringike, kuhu kuulusid Tallinnast pärit olev tuuker Oder, Viljandist noor töömees Ilves, Meleski Klaasivabriku tööline Pihlakas ja mõni

teine, kellega võis vabalt mõtteid vahetada. Paari-kolmekaupa arutasime poliitilisi sündmusi, nii välis- kui ka sisemaal. Nende arutelude tulemusena kasvas kiiresti ka protestimeeleolu korra vastu, kus ainult kalkunid omasid õigust mõtelda. Muidugi tuli olla väga ettevaatlik. Seadsime endile lähemaks ülesandeks teha lõpp niisugustele nähtustele, kus ühele «vett peale tehes» teised irvitavad, kuni kordamööda on kõik «omade» irvituste saatel läbi võetud. «Nahad» pidid toorutsemistel tundma, et neid iga noorsõdur hingepõhjast vihkab.

Kohaks, kus meie poliitilised arutelud aset leidsid, kujunes lugemistuba. Kogunesime sinna paarikaupa lõunatundidel, pärast õppusi, kui ruum juhtus vaba olema. Selgitustöö tegemiseks pakkus elu kompaniis palju võimalusi, sest ka meid püüti päev päeva kõrval ohvitserkonna poolt «poliitiliselt kasvatada». Seda tööd tegi peamiselt nooremleitnant Pärn.

«Meil on ainult üks vaenlane maailmas!» haugatas ta ja juba osutas ühele noorsõdureist sõrmega:

«Mitu vaenlast on meil maailmas?»

«Meil on ainult üks vaenlane maailmas, härra leitnant!» tuli vastus.

«See vaenlane on punane Venemaa!» järgnes uus komandohääleline karje. Samas järgnes kohe ka küsimus: «Kes on see vaenlane?»

Nii mõõdusid poliittunnid, üks sõgedam teisest. Tõesti, ainult kalkuni tarkus võis see olla, mis uskus, et meie kallal oli «poliitilist kasvatustööd» teha üsna lihtne ning sirge asi ja et see võib-olla toimub isegi arukalt!

Niisugused «kalkunlikud õppetunnid» muutsime me kohe nende lõppedes lihtsalt naeruks. Pealegi oskas noorsõdur Ilves meisterlikult neid «kasvatajaid» imiteerida.

Ühel päeval, taas lõunavaheajal lugemistuppa tulles, peatus minu pilk ühel «Päevalehe» artiklil. Mida mina «Päevalehest», seda oli Oder märganud ka juba «Vabast Maast».

«Näe, mis Saaremaal on juhtunud!» pistis ta mulle lehe nina alla.

Ajalehed teatasid areteerimistest. Saaremaal olid vangistatud Johan Ellam, Aleksander Kuul, Aleksander ja Vassili Lember ja Vassili Verlin.

Peale Verlini olin teistega tihti kohtunud põrandaaluses töös. Johan Ellamit mäletasin koguni lapsepõlvest, 1923.

aastast. Nüüd tuli tema kuju mulle jälle millegipärast just niisugusena ette, nagu nägin teda tol korral.

Viibides ühel järjekordsel kõnekoosolekute retkel Saaremaal, peatus August Hansen minu onu Anton Riisi juures Välja külas. Teine onudest, Arseeni, juhatas parajasti laulukoori, kus harjutati «Internatsionaali».

Hansen kuulas, siis aga ütles, et nemad laulavad Tallinnas pisut teistmoodi ja samas juba laulis üksinda koorile «Internatsionaali» ette.

Just siis avanes uks, sisse astus lühikest kasvu, päris noorukese poisina näiv võõras, jäädes seisma ukse kõrvale.

«Kes see poiss on?» sosistasin isale kõrva.

Isa naeratas. «See on ju Alla Juhan, ta ainult näib nii noor, poisieast on ta ammu väljas.»

Temast teadsin ma juba mõndagi. Olin kuulnud, et ta võttis osa Saaremaa ülestõusust, et ta õde Maria langes selles heitluses kangelasena, et Anton, Aleksander ja Johan on Pöidel aktiivsemaid töölisliikumise tegelasi.

1931. aastal kohtusin Johan Ellamiga juba põrandaaluses töös. Vahepeal olid tal seljataha jäänud pikad vanglaaastad, nüüd ei näinud ta enam nii noorena.

Ellamite perekonnast ei möödunud ohvriteta ükski raskem võitlusetapp meie töötava rahva kangelaslikus heitluses eesti kodanlusega. Noorim vendadest, Anton Ellam, kes oli Tondi sõjakooli juures kirjutajaks, langes 1. detsembri ülestõusus raskelt haavatuna kodanluse küünte vahele. Ta mõrvati pärast päev läbi kestnud piinamisi.

Kujutlusest libisesid mööda ka teised kaasvõitlejad. Aleksander Kuul, lihtne heasüdamlik seltsimees, alati abivalmis ja toimekas, alati täis optimismi ja valmis millestki kinni hakkama. Samas Aleksander Lemberi tugev, rühikas kuju ja tema noorem vend Vassili, sale, pisut nagu salapäratsev poiss. Kõik nad pidid nüüd jätkama oma võitlust kaitsepolitsei küünte vahel olles, kus palju olenes sisemisest meelekindlusest, julgusest kõigele silma vaadata, tulgu mis tuleb. Teadsin, et seal pannakse iga üksiku jõud vaekausile ja et see katsumus on raske, mis nõuab kõigi füüsiliste ja moraalsete jõudude suurt kontsentratsiooni.

Rääkisin nendest seltsimeestest meie järgmistel kokkupuudetel oma kaaslastele ja need lihtsad, südamlikud vestlused sidusid meid veelgi enam, süvendasid meie ühtekuuluvuse tunnet. Tajusin, et minu kaaslased, kes polnud enne

teadlikust revolutsioonilisest võitlusest osa võtnud, hakkasid kiiresti jõudma otsusele, et nad olid valmis valima võitlusetee. Suure tõuke selleks andsidki vestlused minu areteeritud kaaslastest. Niimoodi kasvaski uus kaader, uued inimesed, kes olid valmis haarama seltsimeeste käest langenud võitluslipu ja kandma seda edasi läbi kõikide tormide.

Kuid 1932. aasta jaanuari lõpus puistati meid, noorsõdureid, laiali. Noorteaeg oli läbi, meist tehti reamehed. Ma pole enam kunagi kohanud neid oma sõpru ja ma ei tea praegugi, kuhu neist keegi sai. Kuid ma ei kahtle selles, et need vestlused jätsid meisse kõigisse ühesuguselt unustamatud jäljed.

Sattusin Narva, õppekompaniisse, Vestervalli kindlusesse.

Drill võttis siin uskumatud piirid. Me jooksime ringi mööda magamistuba, täisrakmes, voodikotid seljas ja karjusime kooris «voodi halvasti tehtud», peksime endid jooksuga vastu jäiseid Vestervalli kindluse valle, sest käsk oli neid mööda üles ronida, sealjuures pidime jooksurütmis laulma «läksin mina, läksin mina läbi külatänava» või «ingel kukkus taevast maha». Üles ei jõudnud meist keegi kunagi. Polevat ka keegi enne meid jõudnud ega jõudnud kindlasti ka pärast meid. Meid aeti mõne öö jooksul une pealt neli kuni viis korda üles, tegime voodid korda, nii et üle paarikümne reas asuva voodi tekitriibud joondusid suurepäraselt, voodid ise olid aga siledad, nagu rulliga ühest otsast teise lastud, pesime jalgu külma veega ja sööstsime taas teki alla.

«Kolme minutiga riidesse, voodid korda, jalad pesta, riidest lahti ja teki alla!» käis käsklus.

Meil käis päevad läbi rividrill, taktikalised õppused, määrustikkude pähetuupimine, relvaosade tundmaõppimine. Öösel kiskus kapral ootamatult teki pealt ja kukkus eksamineerima. Pidid loetlema püssi numbri, kergekuulipilduja osade nimed, määrustiku paragrahvid. Ära sa katsugi vastamata jätta, siis läks lahti tants — rakmesse — voodisse, rakmesse — voodisse, mis muutus kord-korralt aina kiiretempolisemaks. Õnneks olime alati niivõrd väsinud, et ei taibanud sedagi, millal voodinaabril taoline tants algas, millal lõppes.

Koju kirjutasime salaja, sest juhtuti kedagi nägema pliiatsiga ja paberiga, pääses kisa lahti: «Ah või kirjatark

kukkus välja!» ning kohe leiti mingi toimkond, et «pärast poleks rääkida, nagu oleks sõjavões aeg igavaks läinud».

Umbes poolteist kuud elasin niisugusele «täisverelisele» elule kaasa, ja see aeg möödus nii kasutult, et ei saanud kellegagi tõsisemalt mõtteid vahetada.

Kõigele sellele tuli lõpp ootamatult, kuid väga lihtsalt. Ühel lõunavaheajal, see oli 1932. aasta 8. märtsil, kui vaevalt söönuna valmistusin köögitoimkonda minekuks, hõikas mind jaoülem, noorem allohvitser, ja kutsus: «Tulge minuga kaasa!»

Enne aga, kui jõudsime kasarmutoast väljuda, tuli uksel vastu majorist kompaniiülem. Ta oli kuidagi hämmeldunud, nii hämmeldunud, et avas mulle ise viisakalt ukse ja sulges taas. Mind juhiti kantseleiruumi.

Silmasin seal kohe tundmatuid erariides mehi. Neid oli kaks. Üks astus mulle sõnatult juurde ja keeras oma pintsakurevääri teisipidi. Sealt vaatas vastu vapp kolme nälginud lõvi kujutisega.

«Oleme poliitilise politsei assistendid. Viime teid veidikeseks endaga kaasa, enne aga paneme toime läbiotsimise,» vastati minu küsimusele, mida minust tahetakse.

Vestervalli kindluse värava ees ootas meid auto. Mootor oli välja lülitamata. Kui ronisin masinasse, turgatasid pähe kaitsepolitsei agentide viimased sõnad kompaniiülemale: «Vabandame muidugi, meil pole seaduse järgi luba sõjaväelasi areteerida. Kuid niisugused tühised formaalsused korraldatakse kohe!»

Kompaniiülem noogutas suurima valmisolekuga kaks-kolm korda peaga ja katsus, ikka veel hämmeldununa, kuidagi virilalt naeratada.

Niisiis, kord oli jõudnud minu kätte seista vaenlasega silm silma vastu.

———

Kolmandat teed ei ole

Silm silma vastu

Auto peatus Narva arestimaja ees. Kaitsepolitsei agent avas viisakalt ukse. Need mõned sammud, mis meid arestimajast lahutasid, astusin agentide vahel, kummalgi käsi laskevalmis revolvriga palitutaskus. Niisiis ilmutas vabariik lahket valmisolekut raisata minu peale kuul või kakski, kui ma tihkaksin ihata vabaduse järele.

Tõepoolest, autos kaalusingi juba üle piiri põgenemise võimalust, kui peaksin veel korraks, ainult korraks mingi ime tõttu nende küüsist pääsema. Kuid too polnud imede aeg.

Arestimajas oli kõik ette valmistatud, mind juba oodati. Vana kühmus ja hädise välimusega kordnik avas kiirustades ühe kongi ukse. Kong oli teistest isoleeritud, väike neljakandiline ruum, vaevaliselt valgustatud. Võttis enne aega, kui silmad pimedusega harjusid ja oma uuest korterist ülevaate sain.

Auklik tsementpõrand sundis komistama, kui nurgas asetseva nari suunas astusin. Nüüd märkasin ka seinu, mis algul olid pimedusega ühte sulanud. Kunagi olid need värvitud, kuid nüüd osutus krohv niivõrd auklikuks ja värv määrdunuks, et esialgset värvitooni polnud võimalik kindlaks määrata.

Mul polnud varem kunagi olnud juhust pilku heita vabariigi taolistesse asutustesse. Pean tunnistama, et siin valitsev räpasus, mustus ja mingi läppuvalt hingemattev hais mõjusid tülgastavalt.

Olin väsinud. Poolteist kuud, mis möödusid õppekompaniis või «nahavabrikus», nagu seda asutust nimetati (sest siin vorbitud kapralitest ja nooremallohvitseridest jäi osa üleajateenijateks), ei saanud ma end korralikult välja magada ega puhata. Heitsin narile, et juhtunu üle põhjalikult järele mõelda. Erutavaid küsimusi oli palju. Miks areteeriti mind nüüd, kus vangistustest Saaremaal oli möödunud mitu kuud? Kas mõni seltsimeestest nõrkes

kapos[1] ja lobises midagi minu kohta? Või tabas sissekukkumine minu vanemaid? Ega äkki Ellamit ei avastatud minu kodus? Siis leidis kindlasti aset vastastikune tulistamine. Aleksandril oli tavaks korteripidajaid ette hoiatada: «Mina end elusalt püüda ei lase. Kui oled nõus korterit andma, siis arvesta, et avastamise korral tekib tulevahetus.»

Võib-olla pole enam ei Aleksander Ellamit, minu isa, ema ega isegi väikest venda elavate kirjas? Või on nad areteeritud nagu minagi? Protesteerisin autos enda areteerimise vastu, nõudsin seletust. Tegin seda mitte mingisuguse õiguse otsimise eesmärgil, vaid katseks nuhkidelt midagi teada saada. «Hiljem selgub!» irvitas nuhk mulle vastuseks.

Naril ei saanud ma lebada viit minutitki, kui juba ründas parv lutikaid. Pika õiendamise järele tunnimehest kordnikuga, kus selgus, et niisugune olukord pole uudne ei siin ega vabariigi teistes taolistes asutustes, otsustasin öö jalul veeta. See aga keelati ära pärast seda, kui taadike tegi asjata proovi ahvatleda mind talle oma südamesaladusi pihtima. Kuid mingi keeld ei suutnud sundida mind taas narile heitma. Trampisin rautatud kroonusaabastega kroonu tsementpõrandal väljakutsuvalt valjusti. See vastas antud tingimustes kõige paremini minu hingelisele seisundile.

Ja ikka piinas mind üks ja seesama mõte. Mis võis n e i l s e a l juhtuda? Kas ja mida saaksin ära teha n e n d e heaks, kes seal kuskil Saaremaal võivad olla sattunud kapo küüsi. Oletuse, et keegi areteerituist võis minu peale tunnistada, heitsin kõrvale. See oleks aset leidnud siis juba palju varem, nii tunnistamine kui ka minu vangistamine. Ikka pidi midagi juhtunud olema minu kodukandis. Kuid mis, mis?

Äkki vilksatas mulle hoopis uus mõte ja sellest hakkas kergem. Kas pole siin tegemist meie jutuajamistega Viljandis? Võib-olla saadi sealsetele asjadele kuidagi jälile ja mind areteeriti selle põhjal? Siis vastutan enda eest ise, kedagi teist oht ei ähvarda. Püüdsin endale sugereerida seda mõtet teiste eemalepeletamiseks. Ja olin juba peaaegu veendunud, et see nii ongi.

Needsamad kaks väga valvsat meest Narva kaitsepolit-

[1] Lühendatud nimetus sõnast kaitsepolitsei.

seist viisid mind lõpuks ka oma asutusse. Läksin suure sisemise kergendustundega: viimaks pidi ometi selguma, milles asi on.

Ruumis, kuhu mind juhiti, istus keegi tumedas ülikonnas luuravate pilkudega mees. Takseeris mind hoolega, kuid iga kord, kui meie pilgud kohtusid, vaatas ta kõrvale. Siis, ikka sõnagi lausumata, tõstis ta lauale oma portfelli, tuhnis selles ja kraamis välja puntra pabereid.

«Astuge siia!»

Taipasin, et seal on midagi, mis peab puutuma minusse. Midagi, mis peaks vastama minu seni selgusetutele küsimustele. Vaevu suutsin hoida välist tasakaalu, kui lähemale astusin.

«Kas need on teie omad?»

Minu ees seisis pakk kirjandusega. Pikkamisi avati kattepaber.

Kõigepealt hakkas silma «Klassivõitluse» number. Sellele järgnes teine, kolmas, samas paistsid «Kommunist», «Edasi».

Nii. Kõik, mida kartsin, millele ma ei tahtnud mõtelda, on siiski juhtunud! Ma ei kahelnud enam hetkegi, et need on leitud minu kodust. «Klassivõitlused» olid mulle tuntud, olin neid lugenud. Kui ma sügisel kodust lahkusin, jäid need sinna. «Praegu ongi neid vist kõige mõistlikum siin hoida,» ütles Aleksander Ellam. «Sinu äraminekuga jääb teie pool vaiksemaks. Ma lasen need siit pikkamööda käiku.»

Mind haaras tol momendil ainuke, otse kirglik mõte: võtan kohe omaks, võib-olla õnnestub mul koduseid päästa! Kinnitan, et põrandaalusest kirjandusest olen teadlik ainult mina.

«Jah, need on minu omad!»

Ütlesin seda kindlalt ja liialt kiirustades. Kartsin juba, et võisin sellega end reeta. Kuid nuhi ilme rahustas mind kohe. Ta vaatas mulle imestust ja heameelt varjamata. Võib-olla, et tema praktikas esines esmakordselt juhus, kus «süü» omaksvõtmine toimus nii lihtsalt, kergesti, koguni varjamata õhinaga. Ta oli oma võidust niivõrd vaimustuses, et unustas edaspidised küsimused või ei pidanud neid enam vajalikuks.

«Niisiis, me sõidame!» pöördus minu küsitleja ühe mind

konvoeerinud nuhi poole. «Rong väljub varsti, ülekuulamisi jätkame Tallinnas.»

Too siin, nagu selgus, oli Tallinnast, Pagari tänavalt mulle Narva vastu saadetud. Minu teiseks teekaaslaseks sai üks minu areteerijaid.

Rongil paigutati mind akna alla, kõrvale ja vastu istus nuhk. Nad olid endaga väga rahul. Minu rahu oli aga väline. Ma ei teadnud ikka veel midagi tõelisest olukorrast Saaremaal ja muretsesin võimalike uute, nuhkide käsutuses olevate materjalide pärast. Kas mul õnnestub teisi päästa? Võib-olla on asjaolud seal niisugused, et taolised katsed ei anna mingisuguseid tulemusi?

Sulgesin silmad, kuid rongi rataste monotoonne müra ei suutnud mind uinutada.

Nuhid vestlesid omavahel. Nilbed märkused naistest, poolikud vihjed mingitest ühiselt veedetud orgiatest. Sellel teemal näisid nad teineteist mõistvat poolelt sõnalt.

Äkki aga tabasin narvaka küsimuse: «Üksinda, või on suurem noos mängus?» See oli öeldud tasa. Taipasin instinktiivselt, et juttu on minust. Nähtavasti arvati, et olen uinunud.

«Üksi. Teised võtsime sügisel.»

Vastus anti samasugusel surutud häälel.

Mõistsin seda kõnet. Korraga oli tahtmine üles karata, rõõmu pärast hõisata. Tähendab, n e i l s e a l oli ometi kõik korras! Ei ole uusi areteerimisi, Ellam on omal postil, minu kodused on ohustamata!

Jäin siiski liikumatult kohale, et veel midagi kuulda saada, mõne samasuguse pooliku lause, millel oli minu jaoks arvamatult suur tähtsus. Kuid sel teemal enam ei peatatud.

Nüüd taipasin, et olin teinud suure vea. Tõukasin end mõtlematult hoobi alla, kellelegi kasu toomata.

Tallinnas ootas jaamas sõiduauto, mis viis meid kiiresti Pagari tänavale.

Mind juhiti mööda treppe ja koridore väikesesse nelinurksesse kongi, millel olid seinad plekiga kaetud, põrand auklik, tagumise seina külge kinnitatud laudnari. Sinel, müts, rihmad, säärekatted ja isegi saapad tuli jätta ukse taha.

Nagu selgus, oli nari niivõrd lühike, et võisin end sellel vaevalt välja sirutada. Aknad puudusid, lae all rippus

katmata elektripirn. Kong oli niivõrd väike, et jalutamiseks ei jäänud üldse ruumi. Oli väga kuum ja lämbe.

Mind ei lastud kaua oma uue asupaigaga tutvuda. Kordniku vormis mees keeras äkki lukuaugus hoogsalt võtit ja kamandas: «Tulge välja!»

Ta viis mind piki koridori ja avas siis ukse paremale. Avar ruum, keset tuba otsakuti asetatud lauad, akna ees paksud valgust varjavad katted, laual tumeda kupliga lamp, mis jättis toa täiesti pimedaks ja süngeks.

«Istuge, palun!»

Peaaegu ehmatasin sellest häälest, sest arvasin, et olen ruumis üksinda. Alles nüüd märkasin laua taga inimest. Ta sirutas käe ette. Sellele langes lambilt valgussõõr, mis mängles kuldsõrmusel.

«Assistent Varts,» esitleti. «Mulle on tehtud ülesandeks teie asi läbi vaadata. Loodetavasti meil arusaamatusi ei teki ja me võime teid peagi tagasi lasta.» Hääl oli armastusväärne.

Olin mõndagi kuulnud ja lugenud kaitsepolitsei urgastest, kust tihti väljuti santidena, kust inimesed endid meeleheites aknast alla heitsid, kus kommuniste püüti füüsiliselt ja moraalselt laostada. Ma ei lasknud end sellest külalislahkusest petta. See sundis veel suuremale valvsusele.

«Need te võtsite siis juba omaks, meil jäävad täpsustada ainult mõned selgusetud asjaolud.» Lambi valgussõõri lükati mulle juba Narvas tuttavaks saanud põrandaaluse kirjanduse pakike, millele assistent osutas. Ta nägu oli endiselt varjus. Silmasin üle tumeda kuplikatte ainult selle ähmaseid kontuure. Mees kandis prille, klaasid läikisid pimedas. Minu iga näojoon seevastu oli asetatud eredasse valgusse. Ükski grimass, ükski vari, mis võinuks joosta üle palge, ei oleks jäänud märkamata.

Manasin näole tardumusmaski. Nüüd algas võitlus, milles minu vaenlasel olid trumbid, minul mitte midagi. Kuid ma pidin võitma. Pidin võitma nendes ebavõrdsetes tingimustes, kus ma oma liigse abivalmidusega seltsimeeste ja koduste vastu tegin esimese käigu valesti. Kõigepealt oli vaja teada, mida on tollel minu vastu välja tuua.

«Ma kiirustasin,» ütlesin täiesti siiralt. «Võimalik, et see pakk pole minu. Asja selgitamiseks peaks lubatama mul see läbi lehitseda. Narvas ma ei saanud seda teha.»

«Palun, palun!» tuldi mulle abivalmilt vastu.

Sirvisin rahulikult ja näppu hakkas «Klassivõitluse» number, mida ma ei olnud lugenud. Tähendab, need ei olnud pärit minu kodust! Kas siin pole tegemist provokatsiooniga, läbis välkkiirelt mõte. Nuhid võisid ise kirjanduspaki valmis seada, et teha minu käitumisest neile vajalikke järeldusi.

«Ei,» lükkasin paki rahulikult tagasi, samal ajal mõeldes, kui väärtuslik see oleks s e a l, inimeste seas, kes niisuguse kirjanduse järele rohkem kui janunesid. «See pole minu oma.»

«Kuidas nii, pole teie oma?» hüppas nuhk oma toolilt peaaegu püsti.

«Jah, nähtavasti oli tegemist eksitusega,» sundisin end rahulikuks.

Minu vastus ajas assistendi marru.

«Tahate salgama hakata? Arvate, et meil teie suhtes muid asitõendeid ei ole?» Ta kargas kiiresti laua täielikku pimedusse maetud poolele ja hetk hiljem oli tagasi suureformaadilise, kuid võrdlemisi õhukese pakendiga.

«Vaadake, vaadake!» rääkis ta rutakalt, harutades paki lahti.

Minu ees laual valgussõõris oli kummitähestikuga trükikoda. Toosama, millega ma valmistasin «Saare Töölise» esimese ehk proovinumbri, nagu me seda nimetasime. Iga täheke, pintsetike selles oli mulle ülituttav.

«Kas ka see pole teie oma? Kas te ka sellest ei tea midagi? Või on jälle tegemist eksitusega?» vadistas assistent, avades samal ajal mingit paberilipakat, mille ta karbi sisemusest esile tõi. Paberi lahti murdnud, hoidis ta selle kahe käega minu ees, parajas lugemiskauguses.

Seal oli minu poolt kirjutatud mõnerealine mustand. Mingi avaldus, all selgesti loetavalt minu nimi ja aadress. Taibanud, et olin lugemise lõpetanud, keeras assistent paberile teise külje. Sellel paiknesid reastikku mulle samuti väga tuttavad proovitõmmised «Saare Töölise» laost.

Nuhkide käes oli see muidugi süüdistusmaterjaliks minu vastu, kuid ometi nägin ma vaeva oma rõõmu allasurumiseks. Nüüd oli juba täiesti selge, et kõik need tõendid ei pärinenud minu kodust, et uusi sissekukkumisi nende põhjal oletada ei saa. Üheaegselt püüdsin kiiresti jõuda mingile «mõistlikule» selgitavale pidepunktile kõige esitatu suhtes.

«Paber on minu.»

«Paber ja kõik mis sellega koos, kõik on teie! Selge? Meid te juba ninapidi ei vea.»

Ma vajasin aega, et meelde tuletada, mis oli juhtunud tolle trükikojaga mõni aasta tagasi.

See oli 1929. aasta kevadel, maikuus. Kohtusime ühel ööl Aleksander Ellamiga vanal, 1917.—1918. aasta Saksa okupatsiooniajal ehitatud raudteetammil, kuskil Laimjala läheduses.

Vajalikud küsimused lahendanud, just äramineku eel, küsis Aleksander äkki: «Kuhu sa kummitrükikoja panid? Ega sa seda Tõnijale kaasa toonud?»

Pärast šapirograafi saamist jäi kummitähestik hooletusse. «Saare Tööline» ilmus nüüd juba šapirograafil paljundatuna. Trükikoja peitsin ära. Seda ütlesingi. Rääkisin isegi, kuhu ma selle panin. Pärast ütles isa, et «Poiss» viis trükikoja ära ning sellega kogu lugu lõppeski. Hoopis hiljem rääkis Aleksander Kuul, et tähestik olevat tema juures.

Mulle tuli korraga selgesti meelde see öö vanal raudteetammil: hele kuuvalgus, tihe hiirekõrvul kasevõsastik kummalgi pool tammi ja kusagilt kaugelt kajav öökulli hõige «uh-uuu, uh-huu!»

«Ega sa ebausklik ole?» küsis Ellam. «Räägitakse, et öökull huikavat õnnetust.»

Vaat sulle nüüd ebausku ja õnnetust!

Kogu meie sissekukkumiste saladus peitus konspiratsioonireeglite rikkumises. See oli üks ja terviklik ahelik, mis oli umbes aasta tagasi saanud alguse Tallinnas ja oli nüüd jõudnud järjega minuni.

1931. aastal Tallinnas aset leidnud areteerimistel saadi kätte meie sidemehe Aleksander Lemberi aadress. Siit hakati pihta. Aleksander ja Vassili Lemberi areteerimisele järgnesid Johan Ellam, Aleksander Kuul, Vassili Verlin. Mõni kuu pärast Kuuli areteerimist, 1932. aasta veebruaris, teatasid paar kohapealset nuhkidega ühendusse astunud noormeest Neggole (kaitsepolitsei agendile Kuressaares), et nad on märganud, kuidas Aleksander Kuul ühel suveõhtul peitnud midagi oma põllule kivivare sisse. Arvates, et Kuul peitis sinna relvi, läinud nad otsingule ning leidnud põrandaalust kirjandust ja kummitrükikoja. Need anti kaitsepolitseile üle. Trükikojas oli aga minu aadress. Olin selle ettevaatamatusest karpi jätnud. Või-

malik, et oleksin paberi karbi üleandmisel hävitanud, kuid ma ei andnud seda ise üle. Ka Ellam ega Kuul ei kontrollinud karbi sisu, ja nii säilis reetlik paber nuhkidele vajaliku süüdistusmaterjalina.

«Noh, teil pole enam midagi ütelda?» katkestas nuhk minu mõttelõnga. «Kõik on siin teie oma, nii need,» patsutas ta kirjanduse pakile, «kui ka see trükikoda, millel te oma «Saare Töölisi» vorpisite.»

Ma muidugi ei teadnud tol korral veel neid täpseid üksikasju, millest ette rutates ülalpool rääkisin. Teadsin ainult, et trükikoda leiti Kuuli juurest. Nüüd tahtis nuhk lüüa mind kogu tema käsutuses oleva materjali ja nende põhjal tehtud oletuste ootamatu ja kiire näkkuloopimisega. Mind taheti niisuguse rünnaku ees kapituleeruma panna, taheti jätta mulje, nagu oleks ma nii-öelda teolt tabatud. Taolises olukorras tuli toimida ja otsustada kiiresti, kuid eksimata.

«Trükikoda ja kirjandus ei kuulu mulle. Või millega te tahate vastupidist tõendada? Tahate öelda, et leidsite need läbiotsimisel lahtisest sõdurikapist, mida kasutasime pealegi kahe mehega? Läbiotsimise juures olid tunnistajateks kõrvalised isikud, ajateenijad minu rühmast.»

«Ah nii kavatsete hakata! Igal juhul tuleb teil püüda selgitada, miks võtsite algul selle kirjanduse omaks ja kust sai teie käega kirjutatud kiri kummitähestiku juurde.»

Muidugi, see tuli mul igal juhul selgitada. Jälgides oma mõtte kiiret käiku, hakkasingi rääkima.

«Lugu on lihtne, siin polegi midagi p ü ü d a selgitada. Kui lubate, siis räägin.»

«Noh!» tõmbus nuhis ärganud sõjakus pisut tagasi.

«1928. aasta kevadel ostsin selle trükikoja Kuressaarest Ratla Maanoorte Ringile. Kavatsesime sellel hakata valmistama peo pääsetähti. Proovisime, kuid töö oli tülikas ja sellest ei tulnud midagi välja. Trükikoda jäi seisma, see oli minu juures. Kunagi, vist suve lõpupoole tuli meile keegi jalgrattaagent, kes pakkus jalgrattaid järelmaksuga müüa. Ta silmas laual trükikoda ja tundis selle vastu huvi. Lõpuks avaldas soovi seda osta. Müüsingi trükikoja, sest meie ei saanud seda kasutada. Trükikoda portfelli pakkides ladus agent sealt välja mõningaid pabereid. Pärast, kui ta oli läinud, leidsin toolilt paki. Kui ma selle avasin, selgus, et seal olid «Klassivõitluse», «Kommunisti» ja «Edasi» numbrid. Nii puutusingi kokku selle kirjandusega.

Ühtlasi on nähtavasti kummitähestiku karpi jäänud ka minu too kirjake, millele on pärast midagi juurde trükitud.»

«Te olete näinud «Saare Töölist»?»

«Ei.»

«Missugune see agent välja nägi?»

Jutustasin, et pikk, sale. Andsin edasi võimalikult täpse kirjelduse iseendast.

Assistent kuulas mind juba ilmse pahameelega. Nähtavasti polnud nende kartoteegis momendil vähemalt varuks kedagi, kes oleks tolle kirjeldatuga sarnanenud.

«Niisugust põrandaalust Saaremaal ei ole! Jätke oma loba!» karjus ta mulle. «Ütelge, kuhu te peitsite kirjanduse, mille agent teile jättis?»

«Teie ei usu juttu agendist ja ütlete, et seda pole olemas. Kuid, et see olematu agent mulle kirjandust jättis, seda usute? Kui polnud niisugust agenti, siis polnud mul ka kirjandust kelleltki saada ega teki küsimust, kuhu see võis jääda.»

Assistendi armastusväärsusest polnud enam jälgegi järele jäänud. Ta käed liikusid laual närviliselt, silmad hakkasid lambi kattevarju tagant sädemeid pilduma. Ülekuulamine lõppes sõimuga: «Kurat, niisugune rämps ei kõlba kuhugi! Arvasime, et teiega võib mõistlikku juttu ajada, kuid nüüd peame teised noodid võtma. Paneme teid laulma nagu ööbiku! Küll te seda veel näete!»

Mind juhiti taas mulle juba tuttavasse punkrisse.

Jõudsin vaevalt laudnarile heita ja tundsin, kuidas uni hakkas oma osa nõudma, kui uks avati.

«Tulge välja!»

Taas ülekuulamine. Selgus, et see kuulus asja juurde: mulle anti võimalus vaevalt pikali heita, kui juba viidi assistendi ette. Nii kordus see nüüd päevast päeva, ööst ööse.

Ruum, kus mind üle kuulati, oli endiselt pimendatud akendega, seal põles elekter. Päevavalgust ei näinud ma kogu kaitsepolitseis viibimise ajal. Minult taheti röövida ja röövitigi niimoodi aja mõiste.

Ilma midagi rääkimata heitis assistent minu ette lauale kaks piltpostkaarti. Ta ründas jälle järsku ja ootamatult.

«Ütelge, kus ja millal te Ellamiga kohtasite?»

«Ellamiga pole ma kunagi kohanud.»

«Aga mis need on? Kes see Olga on?»

Need olid tõesti Ellami poolt saadetud kaardid, kutsed kohtamistele. Tolle «salakirja» olid nuhid Saaremaalt areteerituid üle kuulates avastanud. Ma ei suutnud ainult mõista, kuidas oli nendest kaartidest mõni hävitamata jäänud ega saanud seda endale andestada.

Silmitsesin kaarte.

«Kedagi Olgat ma ei tunne. Sain tõepoolest need kaardid, kuid nende saatja jäi mulle saladuseks. Arvasin, et keegi teeb minuga lihtsalt halba nalja.»

Pidin varjama kõike: oma tegevust, sidepidamise viisi iga üksikasja, mis puutus meie organisatsiooni töösse. Ja samal ajal pidid mu seletused olema usutavad. Teadsin, et nuhid kahtlustavad iga minu sõna, kuid neilt tuli võtta võimalus leida vähegi veenvat süüdistusmaterjali kohtu jaoks.

Nuhk mõistis seda. Ta ilme üle lambivarju meenutas mulle jahimeest, kes juba arvas, et saak on peos. Kuid näeb nüüd äkki selle ära libisevat. See mulje süvenes veelgi, kui olin tema küsimusele vastates seletanud, et agendi poolt mahajäetud kirjanduse põletasin ära.

Siis lükati mu ette pakike omaaegseid legaalseid töölislehti «Proletaarlane» ja «Edasi», mis ilmusid Tallinnas. Need olid leitud minu kodust ja ma tunnistasin need meeleldi omaks.

Nii esitati mulle süüdistus ja laoti ette süüdistusmaterjal. See polnud kaugeltki piisav minu areteerimiseks, rääkimata kohtu alla andmisest. Aleksander Kuuli juurest leitud illegaalse kirjanduse ja kummitrükikojaga ei olnud mul midagi pistmist. Neid ei tohtinud ma omaks võtta, sest siis oleks avastatud minu side Kuuliga ja sedamööda kogu organisatsiooniga. See oleks nuhkidele kätte mänginud võimalusi varem areteeritute uuesti ülekuulamiseks, uute nõudmiste esitamiseks, et nad räägiksid oma sidemetest põrandaaluses töös. Niisiis salgasin trükikoja suurima südamerahuga maha. Jäid üle veel Olga allkirjaga kaardid, mis lõpuks ei tõendanud midagi, ja legaalsed töölislehed, mida võis tellida igast postiasutusest. Süüdistus oli ilmselt kokku varisenud.

Kuid peagi selgus, et nuhkidel olid minuga omad plaanid.

«Te olete kommunist?» juhatati üks järgmisi ülekuulamisi sisse.

«Kuidas võtta,» vastasin rahulikult. «Leian kommunist-

likud põhimõtted õiged olevat ja pooldan neid. Kuid, nagu näete, pole ma nende heaks suutnud midagi korda saata. Kõigest, mida te nii lahkelt minu teeneks panete, pean ma kahjuks lahti ütlema.»

Minu ilme vist reetis midagi, sest assistent ei suutnud end enam pidada. Ta kukkus taas raevukalt sõimama ja ähvardama, lubades mul sõna otseses mõttes naha maha nülgida. Tolle järjekordse ähvarduste seeria lõpetas ta aga ootamatult: «Vaat kes on tõeline kommunist, see on Teppich-Kasemets. Kasvatatud inimene, julge, otsekohene. Ütleb kohe välja, et näe, tegin seda, aga oma eetika kohaselt ma ennast selles süüdi ei tunnista. Intelligentne inimene, sümpaatne. Aga teiesuguseid näruseid argpükse oleme ennegi näinud. Teevad ja salgavad, ei julge seadusele silma vaadata.»

Teppich-Kasemets oli üks põrandaaluseid organisaatoreid kes areteeriti 1931. aastal koos Osvald Tuule, Alviine Puusepa, Osvald Kivissoni, Idel Jakobsoni ja teistega. Jälgides kodanlikku ajakirjandust, hakkas mulle kuidagi võõrastavalt silma mingi hoopiski delikaatsem hoiak tema suhtes, mis läbis protsessikirjeldusi, samal ajal kui teisi kaebealuseid püüti kõntsa ja sõimuga üle valada. Nuhi vihahoos öeldud tunnustus jättis koos loetuga minusse isesuguse rusuva ja kasvava kahtluse.

Ennast välja märatsenud, esitas ta mulle uue küsimuse: «Te teate, et kommunistid tahavad maksvat korda relva jõul kukutada?»

«Ma tean, et kommunistid nõuavad terrori lõpetamist töötava rahva vastu. Tuleb ära kaotada poliitiline politsei, anda töörahvale organiseerimis-, trüki- ja sõnavabadus, vabastada poliitilised vangid. Kas te ei leia, et need on väga humaansed nõudmised ja et need ei räägi midagi «relva jõust»? Kui aga kodanlus läheb edasi terrori teed, siis pole teist valikut, kui õiendada temaga arved relvastatud võitluse teel.»

Seekord viidi mind ära ähvardusega rääkida järgmine kord mõjuvamalt, hoopis teiste vahenditega.

Minu suhtes oli seni rakendatud kaitsepolitsei tavalisemaid võtteid: mind ei lastud välja puhata, mulle toodi söögiks heeringat ja leiba, ei antud vett. Ruum, kus mind peeti, oli otse põrgulikult kuum ja õhuvaene, mis koos januga tekitas lämbumistunde. Janu on aga üks raskemaid piinamisvahendeid. Suu kuivab nii, et on raske rääkida,

isegi suud avada, iga poor otse kisendab vee järele. Kui korraks õnnestus tukastama jääda, nägin ikka ühte ja sama pilti: heinamaametsa põlispuude varjus on selge metsaallikas. See oli minu kodukoha lähedal asuv Lepaotsa allikas, kus poisikestena käisime. Kui läbipaistev ja puhas oli see vesi, ta otse lõhnas puhtuse ja selguse järele! Kummardun allika kohale, et juua, kuid vesi taganeb minu eest, kuidagi ei ulatu kuivanud huuled selle kristallselguse ja puhtuseni...

«Tulge välja!»

Nägemus katkes. Kordniku mundris mees vaatas taldrikule pandud heeringatükki ja leiba tigedalt, nagu oleksid need süüdi, et nad pole mind sööma ahvatlenud. Ei, ma pole ivagi võtnud ega võta.

Viiakse loomulikult taas ülekuulamisele. Olin ette valmistatud kõige halvemaks. Kuid mind ei võtnud seekord vastu assistent Varts, vaid hoopis uus mees. Nähtavasti oli Varts väsinud ja vajas puhkust.

«Assistent Rõigas,» tutvustas end uus. «Minu kolleeg on seotud muu tegevusega ja ma asendan teda. Pealegi tahaksin teiega vestelda päris avameelselt ja otsekoheselt.» Ta silmitses mind ja jätkas siis: «Vaadake, kui päris aus olla, siis ei piisa meil materjali teie kohtu alla andmiseks. Kuid me ei kahtle, et olete nii või teisiti nendesse asjadesse segatud. Otsustasime aga, et me ei tee kõigest sellest küsimust. Seepärast on meil niisugune aumehe ettepanek: me vabastame teid, te lähete tagasi sõjaväkke, lõpetate õppekompanii ja lahkute kaitseväest nooremallohvitserina. Teile on tee avatud ja me aitame teile leida koha piirivalvesse. Kuidas niisugune väljavaade meeldib? Teenistus oleks korralik, teie tulevik kindlustatud.»

«Millest niisugune heasüdamlikkus?» ei suutnud ma irooniat varjata. «Vabariigil ei jätku minu jaoks isegi klaasi vett, nüüd aga tulete korraga nii suurte pakkumistega. Kas te hiljem oma heldemeelsust äkki kahetsema ei hakka?»

Assistent puhkes lõbusalt naerma. «Ei. Ma lubasin olla avameelne. Kuulake siis. Me võtame teilt enne g a r a n t i i,» rõhutas ta viimast sõna, «et meil ei tuleks pärast kahetseda. Kui olete aja ära teeninud, lähete mõneks ajaks oma kodukohta. Kui teil veel tõepoolest pole Ellamiga sidemeid, siis loote need. Teil on vaja ainult muretseda talle konspiratiivkorter meie soovituse kohaselt. Rohkem

me teie teeneid ei vaja. Võin lisada, et teie areteerimisest me pole ajakirjandusele veel teatanud ja kui kokku lepime, siis me ei teegi seda.»

Olin niisugustes asjades enam kui kogenematu (hiljem elasin taolise olukorra juba hoopis tasakaalukamalt üle). Ettepanek hämmastas ja solvas mind hinge põhjani. Ma ei suutnud kujutleda, kuidas julgeti mõelda, et minust peaks saama provokaator. See tundus talumatu rüvetusena. Tol korral ma ei teadnud, et värbamiskatsed olid kaitsepolitsei tavalisemateks võteteks.

Võimalik, et pidin laualt midagi haarama, millega tollele vastu pead virutada, sest allusin hetkelisele pöörasele vihasööstule. Kuid laud oli tühi, välja arvatud lamp kaugemal akna pool ääres. Imekspandavalt kiiresti sööstsid samas tuppa kaks kogu, kes mul käed selja taha väänasid.

Järgnevatel ülekuulamistel keeldusin üldse rääkimast. Mind viidi taas assistent Vartsi ette, viidi ja toodi tummana. Nüüd katsetati ülekuulamise käiku «edendada» sama kahe tegelase abil, kes nii kärmesti mõistsid tuppa söösta. Need osavad sellid hiilisid minu selja taga, kumminuudid demonstratiivselt peos, nad nüpeldasid nendega vastu tooli korju, siis aga haarasid mul ootamatult õlgadest, meenutades lõrisevaid koeri. Kuid kaugemale nad ei läinud. Pani imestama, miks nad juba kord oma lubadust ei täida, mul nahka maha ei «nüli». Suutsin selle saaduse hoopis hiljem lahendada: olin sõjaväelane, mind ei saadud kaua hoida kaitsepolitseis, sealt aga viidi mind peavahti, kus ma ajateenijate, vahtkonna sõdurite kaudu võisin kaitsepolitsei punkrite saladused päevavalgele tuua. Seepärast ei võidud jätta arme ega vorpe.

Muide, kaitsepolitsei agendid tegid minu suhtes ilmselt vale käigu, mida ma ka kohe kasutasin. Mulle anti esimeste ülekuulamiste järele kongi paber ja pliiats, et võimaldada kõiki «puhtsüdamlikult üles tunnistada». Mõtlesin ja panin siis oma «tunnistuse» üksikasjaliselt paberile, õppisin pähe ega kaldunud sellest enam karvavõrdki kõrvale. «Tunnistus» oli aga niisugune, et selle kaudu polnud võimalik mulle kallale tungida.

Minuga katsetati mitmeti: näidati Aleksander ja Johan Ellami, Aleksander Kuuli ja teiste protsessikaaslaste pilte, küsiti, kas neid tunnen. Eitasin. Näidati nende käekirja proove ja taas uuriti, kas tunnen. Räägiti Kuuli kinnitavat,

et mina olen valmistanud «Saare Töölise» numbreid, Johan Ellam aga tõendavat, et ma tema venna Aleksandriga olen läbi käinud ja nii ikka edasi. Isegi minu vanemad pidid pisarsilmil paluma, et ma kõik üles tunnistaksin, et ma seda teeksin neile mõeldes.

Tajusin sellest kõigest väga vähe, sest olin väsimuse, janu ja unetuse läbi mingis isesuguses letargilises olekus. Janutunne muutus iga tunniga talumatumaks. Tahtsin ainult juua ja magada, juua ja magada!

Ülekuulamised muudeti pikemaajalisemateks. Varts ähvardas, Rõigas püüdis lipitsevalt ligi tükkida. Ta ei rääkinud enam teenistusest piirivalves või garantiidest. Ta leidis koguni, et kommunism olevat hea asi, kuid enne tulevat inimesi selleks ette valmistada, neid kasvatada, õpetada. See olevat aga väga raske, eraomanduse instinkt ei võimaldavat niisuguses kasvatustöös edu saavutada.

Kuulasin seda mõttetut loba ja mõistsin, et too nuhike nägi seda suurt vaeva ainult selleks, et mind taas rääkima ahvatleda.

Ühelt ülekuulamiselt tagasi kongi tulnud, leidsin, et kuivanud leib ja heeringas olid kadunud. Naril asetses tükike värsket leiba ja vorsti ning — klaas vett! Ma ei uskunud oma silmi. Oleksin vee ühe sõõmuga neelanud, tundsin, et hakkasin üleni värisema tahtest kummutada klaasi suule. Aga hoidusin sellest. Kartsin, et vee asemel võib klaasis olla äädikas, soolalahus või tont teab mis. Kuid huultega vedelikku puudutades leidsin klaasist siiski vee, puhta vee! Kordnik ilmus uksele: «Kui teil on veel soovi vee järele, siis ütelge!»

Magasin vist mitu tundi nagu surmaunes. Ärkasin ise, mind ei äratatud. Niisuguse käitumise põhjusi ei mõistnud ma seletada teisiti, kui vaid sellega, et eksperimendid minuga on lõpule jõudnud. Leevendused senises režiimis näitasid, et minu juures soovitakse kõiki «ülekuulamise» jälgi kaotada. Aga ma ei teinud endale mingeid illusioone vabanemise suhtes. Viimasel ülekuulamisel öeldi mulle selgesti: «Meie küüsist te ei pääse. Kui te ka midagi poleks teinud, kinni paneme ikka. Püüdsime teile vastu tulla, andsime võimaluse valida kolmanda tee. Pärast asja korraldamist Ellamiga oleksite võinud jääda neutraalseks. Meie poleks seda takistanud ja see oleks kõige mõistlikum valik olnud.»

Liblikal tuleb liblikani jõudmiseks moonduda kaks korda.

Ta peab üle elama rööviku ja nukkumise astme. Vabariigis võis niisiis «neutraalseks» saada ainult ühe moondumise läbi — tuli üle elada provokaatori aste.

Aimates peatset lahkumist kapo punkrist ja olles veidi välja puhanud, hakkasin enda ümbrust lähemalt vaatlema. Ilmnes, et seinu katva pleki värvikorrale oli jäetud palju kritseldusi minu eelkäijailt. Seal oli daatumeid, initsiaale, joonistusi. Keegi oli kriipinud nõrga väriseva käega konarliku, raskelt loetava rea: «Jumal, jumal, mis nad minust piinavad, olen süütu.» Õrn, ebalev tähejoon laskis oletada, et piinatav oli naisterahvas. Selle kõrval oli neli samuti paljuütlevat sõna: «Kaua see ometi kestab?» Jah, kaitsepolitsei punkrite seinad olid vägagi kõneohtrad. Nad jutustasid meeleheitest, lootusetusest, kuid samal ajal ka murdumatust meelekindlusest, kartmatusest — kõigist inimlikest tunnetest, mida elu rasketel ja otsustavatel momentidel armutult alasti kisub. Siinsamas oli keegi tugeva tõmbega nari peatsisse vajutanud: «Seltsimees, pea vastu!» Veidi kõrval manitses teine: «Vaiki!» Selle all oli sirge, korrapärane kiri: «Meenuta, kes sa oled ja kuhu kuulud!» Üsna nari kohale oli keegi kritseldanud salmi. Lugesin seda korduvalt ja see sundis mind sügavalt kaasa elama. Seal öeldi heas värsimõõdus ja riimis, et kuigi kodumaa kohtleb sind karmilt, kuigi siin võidakse vägivaldselt katkestada inimesele kõige armsam — ta elu, seob ta sind ometi tugevate, nähtamatute niitidega. Armastus oma maa ja rahva vastu võidab surma.

Kes ja millal jättis need stroofid siia seinale? On ta veel elavate kirjas? Keegi ei vasta sellele kunagi. Kuid tolle tundmatu seltsimehe sügav armastus elas edasi ja see oli tõepoolest tugevam surmast, sest ta paelus kustumata jõuga neid, kes tulid tema järele, kes olid samade nähtamatute niitidega igaveseks seotud oma kodumaa ja rahva külge, missugune ka ei oleks ta saatus ja kui karm ei näiks olevat mõnikord selle kodumaa pale.

Mõtlesin kaua, miks pole kõiki neid arvukaid märkmeid siit maha kustutatud. Kuid siis hakkasin mõistma. Nuhkide soovi kohaselt pidid punkrite seinamärkused avaldama areteerituile teatud psühholoogilist mõju. Kritselduste üksteisele vasturääkivus, kogu see inimtunnete konglomeraad oli omalaadis kaose sünnitamise vahendiks uue ohvri juures. Ja nii neid salliti siin suure südamerahuga.

Kaitsepolitseist vormistati mind välja lihtsalt ja viidi kohe Tallinna garnisoni peavahti, mis asus Tartu maanteel ja oli kuulsaks saanud «Hotell Raudvere» nime all. Raudvere oli garnisoni komandandi nimi. Vahtkonna sõdurite hulgas jutustati kutse kutselt edasi jubedaid lugusid 1924. aastal aset leidnud metsikustest siinsamas peavahi ruumides, kus oli 1. detsembri relvastatud ülestõusust osavõtus süüdistatuid kinni hoitud ja siit mõrvamisele viidud. Seda tapatalgut oli juhtinud Raudvere ise.

Peavahis selgus, et olin kaitsepolitseis viibinud vaid neli päeva. Selle aja jooksul kuulati mind üle mitukümmend korda. Ma ei suutnud ainult mõista, miks mind toodi nii ruttu peavahti. Janust tekitatud piinu, näljutamist, kuumas umbses ruumis kinnipidamist ja alaliste ülekuulamistega väsitamist koos ähvardamiste ja sõimuga ning äkkrünnakuliste kallaletungide demonstreerimistega oleks võinud ju jätkata veel päevi ja nädalaid. Vastuse sellele sain säilinud arhiivimaterjalidest alles mõni aasta tagasi. Arhiivi teatises nr. R-608 16. maist 1957 on öeldud: «Poliitilise politsei Tallinna komissari korraldusel 8. märtsil 1932. aastal on Riis, V. A. Narvas (ajateenijana 1. rügemendis) vahi alla võetud ja saadetud Tallinna. 10. märtsil 1932. aastal on ta paigutatud kinnipidamiseks Tallinna garnisoni arestimajja ja 12. märtsil 1932. aastal saadetud Tallinna garnisoni peavahti süüdistatuna U.N.S. § 102 põhjal ning arvatud kinnipeetavaks Kohtupalati prokuröri järele.»

Nii rändasin paberite järgi arestimajast peavahti ajal, mil ma janust, unetusest, näljast ja kuumusest hingeldasin ikka ühes ja samas kitsas, plekiga kaetud punkris või viibisin ülekuulamistel. Kodanlike seaduste järgi ei oleks mind kui sõjaväelast võidud üldse kinni pidada kaitsepolitseis. Just paljastusi kartes püütigi minuga kapos «kiiresti» hakkama saada.

Alles siis, kui katsed teha minust provokaatorit olid nurjunud, avaldati ajakirjanduses teade minu areteerimisest. Mainiti, et 11. märtsil minu kodukohas aset leidnud läbiotsimisel on küüni põranda alt leitud riigivastast kirjandust. See kõik oli vale. Kuidas tegelikult toimus ja missuguseid tulemusi andis läbiotsimine, sellest meenutab minu tol korral 14-aastane vend Arseeni järgmist: «Hommik oli juba hilisevõitu, kui istusime söögilauas. Korraga astus uksest koputamata sisse khaki värvi jopes ja karvases

talvemütsis pikk, tundmatu mees, hoides paremat kätt taskus.

«Tere, jätku!»

«Tere, jätku vaja!» vastas ema, tõustes, et külalisele istet pakkuda. Kuid kohe tuli tuppa veel uusi võõraid — Pärsamaa valla konstaabel, keegi tundmatu, kellest hiljem selgus, et see on nuhk Neggo vend, ja naabrinaine.

«Istet me ei vaja,» tõrjus esimene võõrastest. «Ega me siia istuma tulnud. Lõpetage söömine ja asume asja juurde!» Siis pöördus ta isa poole küsimusega: «Kas teie olete Aleksander Riis?»

Isa sõi edasi, noogutas vaid peaga.

«Mina olen poliitilise politsei assistent Neggo,» tutvustas end esimene külaline, «mul on käsk teie elamu koos kõrvalhoonetega läbi otsida.»

«Meil pole midagi kadunud, mida te siit otsite? Ka võõra oma pole me puutunud,» sähvas ema vahele.

Nuhk pöördus taas isa poole: «Kas teil keegi end juhuslikult ei varja?»

«Kes peaks ennast siin varjama?» vastas isa vastuküsimusega.

«Tulete kaasa ning näitate kätte oma elu- ja kõrvalhooned!» kamandas assistent. Kuid isa istus voodi äärele: «Kui teil vaja, siis leiate need isegi.»

Lõpuks läks ema. Mindi rehealusesse.

«Kas üleval on kedagi?» jäi Neggo redeli ette seisma. Sunniti ema ees lakka minema, kuid ta keeldus. Pärast pikka ja teravat sõnavahetust emaga pidid Neggo ja konstaabel siiski ilma saatjateta lakka minema. Laskevalmis revolvrid peos tõusid nad kartlikult üles.

Läbiotsimine jätkus eluruumides sõimu ning ähvarduste saatel.

«Rästiku ema sigitab rästikuid!» sisistas Neggo ikka ja jälle.

Läbiotsimine kestis nägelemise, riiu, kärkimise, sõimamise ja ähvarduste saatel kuni kella üheteistkümneni õhtul. Mida siis lõpuks leiti? Mõned legaalsed töölislehed, 2—4 numbrit noorsotside ajakirja «Rünnak», H. Pöögelmanni juba tsaari ajal ilmunud majandusteaduse õpperaamat ja see oli kõik.»

Nendesamade seaduste jäme rikkumine, mis kodanlus ise oli enda kaitseks loonud, valetamine, võltsimine, kõik

need kodanlikule korrale nii iseloomulikud nähted ilmnesid selgesti ka minu areteerimise loos.

Peavahis vaadati mind kui imelooma. Selleks andis põhjust ka silt uksel, mille taga mul tuli nüüd üksikvangistuses päevi mööda saata. Sildil seisis: «Erilise valve all. Teiste vahialustega kokkusaamine keelatud.» Kuid, nagu selgus, ei tohtinud minuga ühtegi sõna vahetada ka ajateenijaist tunnimehed.

Vahtkonnad vaheldusid ja tavaliselt pöördusid vahtkonna ülemad — leitnandid — minu poole küsimusega: «Mille eest teid kinni peetakse?» Sama tavaliselt vastasin, et ei tea ja sellega asi piirduski. Ükskord tuli aga vahtkonna vahetusse väga sõjakas leitnant.

«Noh, mis teie mul siin konutate?» pöördus ta vahtkonda vastu võttes minu poole.

«Laske mind välja ja ei teil ega kellelgi teisel pole seda vaja enam küsida.»

«Ah nii, kurat, kust see niisugune mul välja kukkus, mis?» ajas leitnant minu ees jalad harki. «Mille eest te siin sees olete, ah?»

Leitnandi ülbus ja toorutsemine ajas mind keema.

«Selle eest, et kommunist olen!» andsin vastuseks.

«Aa,» ajas vahtkonna ülem silmad suureks. «Või kommunist, kommunist! Ja seda julgete te ütelda, julgete minule ütelda, mis?»

Ta tammus vihaselt ning nõutult ringi, siis aga arvas olevat leidnud väljapääsu.

«Kui te olete kommunist, mis te siis siin teete? Eestis, mis? Siis käige Venemaale, seal on teie paras koht, ah! Seal on mõttevendi ees.»

«Milleks mul Venemaale? Seal, ma arvan, kommuniste jätkub. Siin on neid rohkem vaja.»

Minu vastus viis leitnandi veel enam segadusse.

«Kas te kuulete, kas te kuulete, mis ta ütleb?» pööras ta abitult ringi, aga kogus siis ennast.

«Te lähete mul sõjakohtu alla,» kukkus ta raevukalt kisama, kuid nähtavasti tundus ka sõjakohtu alla minek vähesena, sest kohe läks ta üle määratsemisele: «Poon ülesse, siiasamasse hoovi peale poon ülesse, et kõik näeksid!»

Sõdurid, vahtkonda kuuluvad ajateenijad, seisid uksel ja jälgisid seda stseeni pealt. Enesevalitsuse kaotanud leitnant taganes tagurpidi astudes uksest välja ja ma ei saa-

nud talle järele hüüdmata jätta: «Pole teist poojat! Näete, vabariik seadis teid koguni mulle ukse taha kaitseks!»

«Küll ma teile veel näitan, kus kaitse on...» kostis sajatamine koridori pealt.

«Näitamine» jäi muidugi ära, kuid ma vabanesin edaspidi vastuse andmisest, miks olen peavahis. Nähtavasti kardeti, et võin taas midagi niisugust öelda, mida ajateenijatel pole vaja kuulda.

Mulle ei antud raamatuid, kuna öeldi, et poliitilisest politseist on see ära keelatud, ei lastud omastele kirjutada, sest see olevat samuti keelatud. Kokkusaamised eeluurimise all olles ei tulnud muidugi kõne alla.

Suvel kutsuti mind äkki välja ja teatati, et on vaja minna kohtu-uurija juurde. Kaks tunnimeest kummalgi pool, püssid laskevalmis peos, sammusime läbi linna.

Vastu ootusi toimis kohtu-uurija lühidalt ja kiirustades. Ta märkis rutakalt üles, mis ma jutustasin; küsis, kas tunnistan end süüdi, kui ma eitavalt vastasin, märkis ka selle ükskõikselt oma paberitesse. Siis näitas ta mulle ette ühe «Saare Töölise» numbri ja palus mind sealt midagi maha kirjutada. Ekspert vajavat seda võrdluseks. Täitsin selle soovi tähti võimalikult moonutades, ja sellega kogu protseduur lõppeski. Minu asi oli järelikult lõpuni «uuritud».

Ülekuulamiselt tulles ootas mind ees meeldejäänud kohtumine. Kitsas trepikojas seisin äkki vastamisi Aleksander Kuuli ja Johan Ellamiga. Nad ootasid järge samasse ruumi pääsemiseks, kust mina väljusin, mõlemad ümbritsetud vangivalvuritest, käeraudadega üksteise külge lukustatud.

Me ei saanud sõnagi vahetada. Kuul tegi näo, nagu ei tunneks ta mind üldse, Ellam püüdis põgusalt naeratada. Ainult teineteisest möödudes pilgutasime Aleksandriga teineteisele silma, sellest jätkus. «Mustade» (vangide poolt vangivalvuritele antud hüüdnimi) juuresolekul ei tohtinud näidata, et tunneme, olime seda ülekuulamistel eitanud. «Mustadel» võis olla ja oligi tihti otseseid ülesandeid kaitsepolitseilt. See põgus kohtumine jäi aga kauaks meelde, värskendas, lõi palju kergema meeleolu. Vangil on imevähe tarvis, et olla «õnnelik»!

Nüüd paigutati mind ühte ruumi kriminaalselt vastutusele võetud ajateenijatega, kellest enamiku moodustasid retsidivistid. Need olid vaevalt aastat paar üle kahekümne jõudnud noored, igasuguse inimpalge kaotanud olendid,

kodanlikule korrale iseloomulikud produktid, keda sellesama korra poolt põlastavalt nimetati «põhjakihiks». Mõne aja pärast tehti taas ümberpaigutus. Sattusime kahekesi kongi Vasknarvast pärineva Peeter Žilkiniga. Ta oli käinud Nõukogude Liidus ja nüüd seisis süüdistus salakuulamises, kuigi sellel reisil salakuulamisega midagi ühist ei olnud. Too tüüpiline heasüdamlik vene poiss võttis ohtliku reisi ette selleks, et selgitada, kas Nõukogude Liidus poleks võimalik tööd leida. Pärast sõjaväeteenistust mõtles ta viisat taotleda. Žilkin rääkis oma piiritagustest elamustest midagi varjamata, kuid see puhtsüdamlikkus ei huvitanud kedagi.

Jutelda me ei saanud: nagu Žilkin ei mõistnud eesti keelt, nii ei mõistnud mina vene keelt. Püüdsime mõne vastastikku õpitud vene ja eesti sõna, käte ning miimika abil hädapäraselt mõtteid vahetada ja lõpuks hakkas see kuidagi minema.

Kaaslase traagika seisis selles, et ta ei mõistnud oma kinnipidamise põhjust ja seda hasarti, millega teda taheti salakuulajaks tembeldada. Ülekuulamistel ähvardati maha lasta. Meeleheitel oli ta teinud enesetapmise katse: ihus teravaks raudlusika varre ja lõikas läbi randmed. Nüüd hakkasid ta vaimsed jõud taas üles ütlema. Kord pärast õhtusööki pöördus Peeter minu poole: «Njuga, njuga!»

Ma ei mõistnud. Kongis peitsime eelkäijailt pärandatud lauanuga. See oli pistetud ühe lahtikäiva põrandalaua alla. Kuid me alles panime selle peidikusse.

Kaaslane sööstis peidupaiga juurde. Ta hakkas närvilise rutuga põrandalauda lahti kiskuma. Vaatasin seda toimingut täielikus arusaamatuses. Momendil polnud meil nuga sugugi vaja.

«Njuga, otbrossit! Era! Era!» kordas Peeter ja sisemisest pingest tekkisid tal suured higipiisad laubale.

«Miks?»

Võtsin mulle ulatatud lauanoa. See oli nii terav, et kõlbas habemeajamiseks.

Peeter hakkas rutakalt oma mõtteid selgitama ja pikkamööda ma mõistsin.

Ajuti vaevavat teda tahe tappa mind ja ennast. Mind sellepärast, et võin tema enesetapmise katse nurja ajada. Eriti kannatavat ta niisuguste sööstide all öösiti. Eelmisel ööl närinud ta isegi kätt, et seda tahet maha suruda. Ta käsivarrel võis näha tugevaid siniseid, verele hammusta-

tud paistetanud jälgi. Kui poleks nuga, poleks karta ka niisugust kiusatust!

Ma ei tahtnud rikkuda kongi traditsioone. Küllap noa muretsemine oli seotud suurema riisikoga kui selle hoidmine. Utlesin Žilkinile, et annan selle tunnimehele, kuid peitsin noa parajat momenti tabades kaugemale põranda alla.

Varsti lahkusime. Rakvere-Paide Rahukogu mõistis Žilkini aastaiks sunnitööle. Kohtust tagasi tulnud, nuttis ta nagu laps, korrates ühte ja sama: «A potšemu, potšemu? Ved ja tolko otsib rabota!» Talle jäigi mõistatuseks, et ta «süü» seisis julguses astuda üle piiri, mis lahutas mineviku maailma tuleviku maailmast! Lahkudes ulatas Peeter mulle käe. «Ah, kak trudno, kak trudno!» kordas ta nukralt. Jah, raske oli olla noor, raske oli elada, kui selg polnud veel kühmu vajunud ja lootusetusest tumestamata pilk otsis avarusi eel!

Jälle venisid päevad üksluiselt ja hallilt.

Eeluurimine oli ammu lõpule viidud. Süüdistusakti kohaselt võeti mind vastutusele «Saare Töölise» valmistamise eest. Mingisugune ekspert olevat kindlaks teinud, et see nii on. Kuid kohtuprotsessiga viivitati. Kodanlusel oli tavaks eeluurimise aeg pikaks venitada, et selle kestel murda kommunistide moraalset selgroogu.

Juba oli saabunud sügis, kui lõpuks tuli teade, et kohus toimub oktoobris.

Määratud päeval sammusin taas tunnimeeste vahel läbi Tallinna tänavate, seekord Tallinna-Haapsalu Rahukogu hoone suunas.

Kohtulikku protseduuri alustati süüdistusakti ettelugemisega. Kui tehti teatavaks, kes on määratud meile riiklikuks kaitsjaks, tõusin ja ütlesin kaitsest ära.

Meie protsess aga katkestati. Ootamatult tegi üks kaitsepolitsei agentidest-«tunnistajatest» teatavaks, et keegi tema kolleegidest ei saa haiguse tõttu kohtusse ilmuda. Istung paluti edasi lükata. Nii ka sündis. Alles hiljem selgus, et tol ajal oli kapol Aleksander Ellami vastu teoksil provokatsiooniakt, mille õnnestumisel loodeti lavastada «Saaremaa suurprotsess». Meid hoiti selleks «reservis».

Istungisaalist väljudes sai Johan Ellam mulle sosistada: «Sa ära torma! Neil pole sinu kohta midagi kaaluvat. Parem ole vait! Ära provotseeri.»

«Must» kargas meile vahele.

Mõtlesin peavahis põhjalikult selle hoiatuse üle. Advokaadist olid kommunistid ennegi lahti ütelnud. Ma ei pidanud seda «tormamiseks», vaid loomulikuks. Kuid samal ajal olid mõned ka advokaadiga leppinud! Tähendab, küsimuse lahendamine sõltub asjaoludest. Kui pikemaajaline vangistus oli vältimatu, kadus vajadus leida kodanlike seaduste labürindis mingit vastuolu, mida enda huvides kasutada. Kui aga süüdistaval poolel puudusid küllaldased materjalid, võis minna niisuguse mängu peale. Ellamil näis õigus olevat, mul tuli hoiatust arvestada!

Olin mõttes koostanud pika kaitsekõne, sest paberit ja pliiatsit mulle sisse ei lubatud. Püüdsin selles tõestada, et töötava noorsoo ainuõige tee on revolutsioonilise võitluse tee. Kõne pidi tulema sõjakas ja väljakutsuv. Nüüd tuli see aga revideerimisele võtta ja kohtus esinemiseks hoopis uus taktika välja töötada. Selles ei võinud olla jälgegi kapituleerumisest, kuid ei tohtinud olla ka midagi liialdatult demonstratiivset. Mängu tuli jätkata umbes samas stiilis kui kaitsepolitseis ülekuulamistel, kus ma oma maailmavaadet salgamata püüdsin ometi süüdistusi tõele näivalt ümber lükata.

Teistkordselt oli kohtuprotsess määratud 28. novembrile 1932. aastal.

Enne seda kutsuti mind ootamatult vahtkonnaülema tuppa. Seisin äkki vastamisi mulle tundmatu mehega.

«Olen määratud teile advokaadiks,» esitles end võõras. Eelmine kord advokaat mind enne kohut ei külastanud, seepärast valmistas visiit nüüd üllatuse.

Hästi. Otsustasin selle pakkumise vastu võtta.

«Eduka kaitse huvides oleks mul vaja teie asja kohta tõtt teada. See võimaldaks leida õige esinemisvariatsiooni. Ilma usaldusvahekorrata on kaitse ülesanne koormav ja toob vähe kasu.»

Ruumis olime kahekesi. Kuid mind ei piinanud hetkekski kiusatus hakata advokaadile oma südant puistama.

«Te olete minu süüdistusmaterjalidega tutvunud?» esitasin küsimuse.

«Olen tutvunud. Peale eksperdi seletuse, et olete valmistanud «Saare Töölise», on olulisemaks süüdistuseks teie endi kinnitus, et võtate omaks kommunistliku maailmavaate ja et maksva korra kukutamine teie arvates on para-

tamatu. Kas jääte ka kohtus selle seisukoha juurde, vaatamata sellest tulenevatele tagajärgedele?»

«Aga muidugi! Mis aga puutub teie kui kaitsja ossa, siis palun piirduda asja juriidilise küljega. Ülejäänus tulen ise toime. Minu seletusi kaitsepolitseis ja kohtu-uurijale võite kasutada kui tõele vastavaid. Nende juurde jään ma ka kohtus.»

Niisama pikk meie jutuajamine oligi.

28. novembri hommikul sammusin taas tunnimeeste vahel kohtuhoonesse. Mind saatis nagu ikka ka väga valvas erariides mees trotuaaril, parem käsi kramplikult mantli taskus. Nii oli igaks juhuks kokku kolm padrunit rauas . . .

Kaks maailma — kaks moraali

Süüdistusakti järgi tunnistasid kolm protsessikaaslast end süüdi. Need olid Vassili Verlin ning Aleksander ja Vassili Lember.

Enne kohtuprotsessi saime kokku. Siin ei saadud meid isoleerida. Kahes kitsas vahialuste punkris, raudvarbadest ukse taga olid ühes Johan Ellam ja Aleksander Kuul, teises Lemberid ja Verlin. Ees koridoris, ajateenijaist tunnimeeste vahel, mina. «Mustadele» polnud ruumi, nad väljusid. Asusime viivitamatult süüditunnistajaid ründama.

«Revolutsioonilisest liikumisest osavõtu eest kodanluse klassikohtus enda süüditunnistamine tähendab klassivõitluse eitamist . . .»

«Võitlust oma eluliste huvide eest tahetakse sellega näidata kuritööna . . .»

«. . . Sulle tungib majasse bandiit, sunnib sind tööle, võtab sinu töövaeva, prassib selle maha, jättes sulle riismed . . . Kui tahad temast vabaks saada ja oma peremeheõigusi maksma panna, seob, peksab ja piinab ta sind . . . Lõpuks tassib omasuguste poolt loodud kohtu ette, et sa seal armu paluksid, ennast süüdi tunnistaksid, kahetseksid . . .»

Argument järgnes argumendile.

«Kohtus on võimalik ja tuleb avalikult rääkida, et kaitsepolitseis piinati, peksti, kõik seletused ja enda süüditunnistamine väevõimuga välja pressiti . . .»

«Meie protsess selleks avalikult lavastatigi, et meid kasutada töölisliikumise vastase propaganda eesmärgil. Selleks nägi kapogi vaeva, kes pidi oma musta tööga tegema meist...» jätkusid vestlused kiirkõnes. Aeg osutus piiratuks.

Alati pisut irooniline ja lõbus Johan Ellam surus oma kahvatu palge läbi raudvõre.

«Nüüd saame nuudihoopide eest nuhkidega arved õiendada. Ega teil ometi nendest vaesekestest hale hakka?»

Lemberid võtsid tuld. Enne kohtusaali talutamist olid nad jõudnud otsusele käituda eeskujulikult. Kurdiks jäi Vassili Verlin.

Loeti ette süüdistusakt.

«Kas tunnistate endid süüdi?»

Samasuguse väljapressimisega algasid ja lõppesid ülekuulamised kapos. Kohus jätkas koos nuhkidega nende tööd, sest tunnistajatena meie vastu figureerisid ainult kaitsepolitsei agendid. Niisugune oli kodanlik kohus. Küüniliselt häbitu ja julm. Nuhid vannutati ja niipea, kui see protseduur lõppes, kukkusid nad südametunnistusetult valetama.

«Palun,» küsis kaitseadvokaat ühel juhul, «millega te tõestate esiletoodud süüdistust?»

«Siin pole tõestamist vaja! Need on agentuurandmed!»

Muidugi, kui juba agentuurandmed, milleks neid siis veel tõestada!

Prokurör aga lisas: «Las tõestavad kaebealused, et see nii pole olnud! Miks püüab kaitse asetada tunnistajaid halvemasse olukorda kaebealustest?»

Meie polnud muidugi «tunnistajate» suhtes nii õrnahingelised, kui seda oli prokurör.

Tõusime ükshaaval ja viis korda kinnitasime järgemööda, et me pole milleski süüdi.

Nuhkide pinkidel muutus elavaks. Nagu oleks kivi sattunud sipelgapessa. Ellami, Kuuli ja minu suhtes olid nad ette valmistatud. Aga Lemberid? Ootamatult paisati segi Pagari tänava meeste kaardid. Lemberite kaudu süüdistati Ellamit ja Kuuli. Nüüd ähvardas see kokku variseda. Halb tunnistus kaitsepolitsei tööle, väga halb!

Süüdistus meie vastu oli rajatud nigelale alusele. Tunnistajad pidid rääkima sellepärast palju mõttetusi. Pikk koogardlik Neggo tõusis hoogsalt, kuid kõnelema asudes

hakkas kogelema, pilgutas vesiseid silmi, kõõritas abiotsivalt «kolleegide» poole.

«Johan Ellam on päris kommunist,» otsis ta sõnu ja millegipärast lisas meie poole pöörates kurjustavalt: «Kes selles kahtleb?»

Vahele segas end Ellami kaitseadvokaat: «Palun, kas teil on esitada tõendeid, et Ellam kuulub kommunistlikku parteisse?» küsis ta.

«Kohe tõendan,» hakkas Neggo agaralt pihta. «Kui nad mängisid Kahutsi küla vahel võrkpalli ja ma sealt mööda läksin, tegi Ellam ninaga võõrast häält. Nuuskas või midagi selletaolist. See oli mõeldud vabariigivastaseks demonstratsiooniks.»

Naer kaebealuste pinkidel ja saalis, piinlik nihelemine nuhkide ja kohtunike keskel.

Olukorra päästis Lemberite kaitseadvokaat. Ta sai oma töö eest kohtus Aleksandri ja Vassili isalt 15 000 senti. See tuli lisaks ta Riigikogu liikme palgale. Kohtus ei esinenud too sots aga Lemberite, vaid kaitsepolitsei agentide abilisena. Nähtavasti pakuti sealtpoolt veelgi heldemat honorari.

Sotsist advokaat polnud nuhkidest vähem üllatatud, kui kuulis, et Lemberid end süüdi ei tunnista. Teda rõhus moraalse vastutuse koorem kapo ees oma «kaitsealuste» suhtes. Kiiresti taskublokki ja pliiatsit võttes sööstis ta Lemberite ette.

«Andke välja, kelle mõjutusel te toimite! Andke kohe välja või ma ei vastuta teie saatuse eest!»

Vendade nägudel peegeldus sisemine heitlus. Neile olid pööratud kõikide pilgud. Kohtunikud, prokurör, nuhid seirasid vaenu ja tigedusega. Selle taga luuras uus ähvardus — võib-olla uute «ülekuulamiste», s. t. peksmiste ja piinamistega, uute provotseerimiste ja sellest tulenevate tagajärgedega. Kõrval istusid aga oma seltsimehed, kelle vastu oodati uut süüdistust, millest neile klassikohtu paragrahvide imekspandaval jõul vormitakse lisaks pikki sunnitööaastaid.

Hetkelise kõhkluse järele tunnistasid Aleksander ja Vassili endid süüdi. Kuid oma seltsimehi mõjutajatena nad välja ei andnud.

Meid jäi endiselt kolm alistumatut. Kohtuprotseduuri kogu teravik pöördus meie vastu .

Olin oma «kaitse» küsimuse pärast Johan Ellami hoiatust põhjalikult läbi kaalunud.

Kommunistid tarvitasid kodanliku kaagikohtu ees kahte taktikat. Kui süüdistusmaterjal oli küllaldane, karistus ilmne, esineti prokuröri osas kodanliku korra ja ta kohtuorganite üle; kui aga nuhkidel puudus süüdistusmaterjal, suhtuti protsessi rahuliku, külma üleolekuga. Tihti ei võetud demonstratiivselt sõna, kuna leiti, et selleks pole mõtet. Milleks kaubelda, kui otsused kaebealuste suhtes olid niigi juba ette valmis tehtud.

Püüdsin nende seisukohtade vahel laveerida.

Johan Ellam paljastas kapot, näitas talle esitatud süüdistuste alusetust ja naeruväärsust. Sama tegi ka Aleksander Kuul.

Kohus aga taotles oma.

«Te tunnistate kommunistlikud põhimõtted õigeks?»

«Jah!» vastasime.

«Te teate, et kommunistid tahavad maksvat korda vägivaldselt kukutada? Te tunnistate järelikult selle õigeks?»

«Jah!» vastasime. «Kuid süüdi pole me sellepärast milleski.»

Nuhkidele oli lugu minuga eriti halb. Neil ei õnnestunud minu süüdistusasja siduda ülejäänud protsessikaaslaste omaga, paistsin kunstlikult kaasatõmmatuna. Ainuke, mis järele jäi, oli kellegi Sepa nimelise kuivetanud, kõhetu «eksperdi» tunnistus: «Leian, et «Saare Töölise» tähtede kuju ei jäta kahtlust...»

Anti sõna advokaatidele.

Lemberite kaitse tegi lihtsalt: «...Juhin kohtu tähelepanu asjaolule, et minu kaitsealused on alles noored, arenematud külapoisid, et nad sattusid kuritegelike elementide mõju alla, et nad mõistavad oma kuritöö suurust ja kahetsevad.» Ta palus kaebealustele kergemat karistust.

Meie kaitse, riiklik advokaat, esines soliidselt: «Maailmavaade pole karistatav,» ütles ta. «Maksvate seaduste järgi on karistatav kehtiva korra vastu väljaastumine. Viimast aga ei saa minu kaitsealuste suhtes lugeda küllalt tõestatuks. Kohtul on vaja arvesse võtta, et kaebealused ise eitavad neile esitatud süüdistusi.» Ta jätkas sellises toonis umbes kümmekond minutit.

Anti lõppsõna. Ellam ja Kuul loobusid sellest demonstratiivselt. Mina tegin lühidalt: «Jään ülekuulamistel antud seletuste juurde,» rõhutasin taas. «Ennast milleski süüdi

ei tunnista. Mis puutub Neggo ja teiste kaitsepolitsei agentide seletustesse, siis on need provokatsiooniaktid, mille sisulise külje üle pole mõtet vaielda.»

Kohus läks «otsust tegema».

Varsti kuulutati meile täie pidulikkusega: rahukogu mõistab Johan Ellami kuueks, Aleksander Kuuli ja Vassili Riisi neljaks aastaks sunnitööle kõigi õiguste kaotamisega, eeluurimisaega arvesse võtmata, Vassili Verlin ja Aleksander Lember kolmeks aastaks ning Vassili Lember 2 aastaks türmi, kusjuures nendel arvesse võtta eeluurimise all istutud aeg.

Otsuse võtsime vastu muigega. See ehk riisub kohtumõistjailt pisut südamerahu: jääb kahetsus, et aastakesi rohkem ei määratud.

Pealtkuulajaid oli saalis vähe. Meie protsessist varem teadet kusagil ei avaldatud. Ainult minu vend Arseeni oli «Tööliste Maja» juurest kogunud mõned noored ja ilmus nendega kohale. Teiste seas oli seal ka Oskar Cher, pärastine ELKNÜ Keskkomitee esimene sekretär.

Meid hakati välja viima. Nägin, kuidas Ellam ja Kuul topiti karja «mustade» poolt kiiresti kinnisesse vanglaautosse.

Kui jõudsin kohtumaja ette, silmasin seal gruppi noori. Neist möödudes tõusid paljud käed kommunistlikuks tervituseks, mulle hüüti midagi. See oli demonstratiivne poolehoiu- ja heakskiiduavaldus. Võib-olla kõige enam kümmekonna noore poolt. Kuid milline jõud oli selles! Milline soojus õhkus vastu! Mis lugesid mõistetud aastad selle ainsa nooruslikult julge solidaarsuse väljenduse vastu!

Tõstsin rusikas käe vastutervituseks.

Meie võitluse õigsuse nimel! Meie solidaarsuse, murdmatuse, alistumatuse eest!

Paar nuhki sööstsid trotuaarilt minu juurde.

«Kiiresti! Kiiresti!» karjusid nad tunnimeestele, näidates ettepoole.

Mõlemad käisid tihedalt meie kannul kuni peavahini.

«Riis, pange kraam kokku, lähete Keskvanglasse!»

Uksel seisis vahtkonna ülem.

Mul polnud midagi kokku panna. Sirutasin käe vormimütsi järele, sinel rippus samas. Võisime astuma hakata.

Kaks nädalat anti pärast kohut edasikaebamisaega. Kuid kellele pidime kaebama? Ja mis õigust pidime oma surmavaenlaselt otsima?

Nüüd oli see aeg läbi. Mind ootasid sunnitööaastad Keskvanglas, millel oli vabariigis talle vääriline kuulsus.

«Keskvangla on surnukirst elavaile,» iseloomustas teda minu onu Arseeni.

Keskvanglas surid Vilhelmine Klementi, Martin Nurk... Keskvanglaga olid lahutamatult seotud mõisted — tiisikus, reuma, närvihaigused, nälgimine, piiritu omavoli.

«Patareis läheb alles lahti! Saaks juba kord «oma poiste» sekka!» igatsesid aga peavahti topitud retsidivistid. Kellele kuidas!

Ka mina igatsesin sinna. Igatsesin sellepärast, et seal võisin kohtuda kommunistidega. Mind ergutas naiivne kujutelm: niipea kui saan selga vangirõivad, talutatakse kongi ukse taha, kus ees on võitluskaaslased. Astud sisse, «tere!» ja oledki omadega!

Minu lõplik üleandmine peavahist Keskvanglasse toimus viimase kantseleis. Lihtsalt. Kirjutati ainult alla mingile paberile.

«Nüüd lattu!» anti kohe komando.

Heitsin maha oma sõdurimundri, pesu. Püüdsin «musta» poolt loobitud riideesemeid, näruseid, määrdunuid, räbalduunuid. Püksid olid koos mingi värvainega. Ühel säärel oli altpoolt põlve tükk maha rebitud. Võimalik, et tolmulapiks.

«Teil vist närusemaid pole? Need on nähtavasti kõige «vabariiklikumad»?»

«Must» ei pahandanud. Ta irvitas: «Pole viga, küll siin hoolitsetakse, et need teile armsaks saavad.»

Kuub ja püksid olid kombineeritud sinisest ning pruunist. See oli vangimajade uus vorm. Varem kanti musta ning halli. Sinel oligi veel vanade värvidega, ka müts. Kingad sattusid avarad ja õnneks uued. Paindumatud, pahupidi pööratud juhtnahast.

Minu ees avati ja suleti uksi. Kui palju oli siin ometi lukke ja uksi, uksi ja lukke, mis avanesid korraks su ees ja sulgusid kohe taga! Tõepoolest, kõik meenutas siin suurt, sadade lukkudega kirstu.

Jõudsime lõpuks võlvkaarega koridori. Ma juba teadsin, peatusime niinimetatud tapikambri ees. Püüdsin selle kinni tunnimeeste omavahelisest napisõnalisest vestlusest.

Vaatamata kurjale nimetusele polnud tollel kambril tapmisega midagi pistmist. Siit kongist lähetati vange teistesse vanglatesse ja võeti sealt uusi vastu. Sorteerimispunkt. Siit määrati koridoride ja kongide järgi, kuhu keegi satub. Seepärast oli tapikambri koosseis väga muutlik.

«Must» avas ukse. Niipea kui olin üle künnise astunud, ümbritses mind tihe salk inimesi. Noori ja vanu, raseerituid ja habemikke, pikki ja lühikesi. Ma ei saanud sammugi paigast. Ruum oli hämar, võrdlemisi avar, kaarvõlviga, niivõrd must ja räpane, niivõrd küllastatud mingist vastikust iiveldamapanevast leitsakust, et hingata oli raske.

Mind ümbritsevast jõugust tegi endale teed suur metsiku välimusega mees. Ta näis kongi «peremehena». Tema esinemine oli väga iseteadev ning enesekindel.

«Kustpoolt mehi?»

«Peavahist.»

«Ah, sõdurpoiss! Virutasid kroonut ja jäid vahele või võtsid mõnelt toru, mis?»

Retsidivistide žargooniga olin juba tuttav peavahist. «Virutama» tähendas varastama, «toru võtmine» aga röövimist.

Ütlesin, et olen poliitiline.

«Ah kommu, vaat kus kuradi mees! Tunneme neid selle. Istuvad, nälgivad ja surevad siin asja eest teist taga.»

Kriminaalvangid suhtusid kommunistidesse erinevalt. Vangla administratsiooni ees lipitsejad ei sallinud neid silma otsaski. Täiesti pätistunud tüübid ei mõistnud, miks istuvad kommunistid pikki aastaid, surevad ja kõdunevad siin, selle asemel et armu paluda, välja minna. Kas või selleks, et varastada ja röövida ning tulla siis juba tagasi «asja eest». Nad taipasid ähmaselt kommunistide moraalset suurust ja jõudu ning nii mõnegi ajas see marru. Soov näha kommuniste endaga ühel tasemel muutis osa kriminaalvangidest nende vastu vaenulikuks. Miks ei saanud keegi «kommudest» jagu — ei vangla administratsioon

ega nemad, tihti aga isegi vangla administratsioon koos nendega? Leidus aga retsidiviste, kes hindasid kommuniste kõrgelt nende sirgjoonelisuse, kartmatuse, otsekohesuse, murdumatu solidaarsustunde ja hoolimatuse pärast enda suhtes võitluses vangla administratsiooniga.

Minu poole pöördunu polnud kaugeltki viimaste hulgast. Kuid ka temas oli mingi sopike varjatud lugupidamist kommunistide vastu. Juba ta vihjas aknaaluse laia laudnari poole:

«Lähme, teeme vilkat!»

Naril lebas ja istus samasuguseid olendeid. Vesteldi omavahel, kus laisalt, kus elavalt. Pikutajad tõmbasid jalad koomale, tehes meile istumiseks ruumi.

«Kas sul «puru» on?»

«Puru» (tubakat) mul polnud. Mul polnud midagi. Tulin tapikongi tühjade kätega. Taskus oli ainult hambahari. Ülejäänud esemed võeti minult ära juba areteerimisel. Kapost peavahti ja peavahist Keskvanglasse minekul öeldi mulle, et need rändavad minuga kaasa. Seal oli paar paari villaseid kindaid, villaseid sokke, kirjapaberit ja ümbrikke markidega, paarsada marka raha, taskunuga, püksirihm, fotod ja muu kasin sõdurikraam. Kõik see pidi vabanemisel mulle tagasi antama. Kui ma aga vanglast väljusin, selgus, et minu ümberpaigutustel oli see pisihaaval puha ära kahanenud. Isegi esemed, mis jäid läbiotsimisel Narva, kompaniisse, kadusid sealt imekombel. Kui hakkasin neid taga nõudma, vastati lahkelt, et mina valetavat, mul polevat midagi maha jäänud!

Keerasime vilkad minu kaaslase «puru» varudest.

Silmitsesin seda omapärast onu lähemalt. Tugev, väga näruselt riietatud mees. Määrdunud ja räbaldunud särgi käised jätsid katmata tugevad tätoveeritud käsivarred, rinnal samasuguste tätoveeringute kohal lokkas tihe karvastik. Räbalais püksid olid üles kääritud. Võikam oli mehe nägu. Rõuge- ning noaarmidega kaetud palgeossa tundus raskest löögist moonutatud nina vägivaldselt topituna. Paremal käel puudusid mitu sõrme. Paistis, nagu oleks saanud elavaks kuju mingi fantastilise röövliromaani lehekülgedelt. Kes too tüüp võis olla?

Mees nagu mõistis minu tumma küsimust.

«Kas sa tunned mind?»

Ütlesin, et ei tunne.

«Kas sa röövel Remmelti nime oled kuulnud?»

Olin. Juba peavahis räägiti röövel Remmeltist. Temast võis lugeda kollasest kõmuajakirjandusest, kus tolle röövli seiklustest kasvasid nädalate ja kuude viisi järgnevad joonealused. Nüüd siis istusin kõrvuti selle allmaailma kuulsusega.

«Kas «ahvi» saad?» huvitus röövel. ««Kommud» saavad Moprilt iga pühapäev niipalju «padajänni», et ei jõua ära tassida. Kindlasti toodakse ka sulle järele. Mis mõtet sellel muidu on? Moskva maksab kinni, Moskval raha jätkub.»

Niisugune jutuajamine hakkas vihastama, seda enam, et meid ümbritses tihe meestesalk. Nad saatsid vahemärkuste ja irvitamistega röövli sõnavõttu. Kuid sundisin end rahulikuks. Vastasin, et ma Moprist midagi ei tea. Järele pole mulle toitu toodud ega tooda. Elan vangi portsust.

«Siis sa polegi «kommu». Kurat teab, mis mees sa veel oled,» tegi röövel järelduse.

Jutuajamise katkestas kongi ukse avamine. Röövel söösti minu kõrvalt ja temaga koos liikus terve jõuk. Kriminaalvangide kongides valitsesid mitmemehelised banded, kes koondusid oma peamehe, kongi «peremehe» ümber. Koos varastati, rööviti, terroriseeriti kaasvange, õiendati nendega julmalt vanu arveid. Tapikongis peremehetses röövel Remmelt oma kambaga.

Kongi lasti uus vang. Maamees Kesk-Eestist, vekslivõltsija, kaenla all tohutu «napp» — rebenemiseni täistuubitud ligi poolevakane kott toiduainete ja muu varustusega.

«Võtke uus mees!» kamandas tunnimees tava kohaselt. Ilme salakavalalt lõbus, heitis ta tähendusrikka pilgu uustulnuka priskele «napale».

Vaevalt sulgus uks, kui röövel Remmelt seisis talumehe kõrval.

«Hallerait — hallemõura!»

Kuulsin seda vägevat sõjahüüdu esmakordselt. Ka sellele järgnevat nägin esmakordselt. Röövel asus mehe selja taga. Osavalt haakis ta parema käsivarrega selle koonu alla, ümber kõri ja tõstis ta lendu. Momentaanselt kadus talumehe «napp» teda ümbritseva karja sekka. Oma ohvrit veel pisut raputanud, laskis röövel selle langeda.

«Noh, kas inglid hakkasid laulma, mis?»

Maamees vaatas hämmeldunult ringi. Ta oli juhtunust segane.

«Kus te mu koti panite?» hakkas ta hädaldama.

«Mis koti?» Üks röövli kaaslane trügis kohale.

«Koti noh, üks varastas mu koti ära.»

Esimesena lõi röövel. Ta sihtis otse silma. Mees tuikus, kuid ei kukkunud.

«Kuradi matsijurakas! Või tuled siia vargaks tegema! Keda sa, raisk, laimad!» kargasid juurde Remmelti abilised. «Lööge sellel matsipirakal «laternad» üles! Andke...»

Külamees püüdis appi karjuda. Kuid tunnimehele ukse taga pakkus vaatemäng lõbu. Ta piilus läbi klapi ega liigutanud oimugi.

Peksti raskelt, solvatute siira vihaga.

Peksust ülespundunud ja verine maamees jäeti rahule, kui ta ei suutnud enda kaitseks enam käsigi silmade ette tõsta.

Samal ajal avati «napp». Akna all naril toimus saagi ülevaatus: pütt kollast võid, mitmekilone tükk keedetud sealiha, riietuse pisiesemeid eesotsas sokkide ja kinnastega. Kõik leidsid endile uued peremehed.

Vahejuhtum ununes peagi, sest juurde tuli uusi, üha hõigati välja tapikambri vanemaid kodanikke. Taolised vaatemängud aina kordusid.

Vaatasin ringi. Hämar ruum, inimesi täis kiilutud. Olin siin kuuekümne neljas, õieti pidi ta mahutama kolmkümmend, räägiti hiljem. Tavalised kongid võtvat vastu viisteistkümmend, sest need olid keskelt poolitatud.

Kahel pool seinas laudnarid. Neil olid kohad leidnud vanad siinolijad. Uustulnukad pidid magama põrandal. Seal oli räpane, porine, külm. Aga sellest ei tehtud siin numbrit.

Peagi selgus, et tapikongis oli elanikke mitu tuhat korda rohkem ülesloetust: seinad, lagi, isegi põrand kubisesid lutikatest. Neile seltsisid täid. Söömises nad võistlesid omavahel, see toimus ahnelt, pidevalt ja jonnaka visadusega.

Enne magamaheitmist tungeldi paraski ümber. Pärast loomulike toimingute sooritamist raputati sinna ka särke ja aluspükse. Paraskisse võis ju parasiite puistata. Muul teel pärast narile heitmist täisid ega lutikaid ei tapetud. Kriminaalvangide seas valitses kummaline ebausk: öösel naril olles pidid täid ja lutikad, kui neid tappa, tapjat parvedena ründama. Seepärast loobiti tabatud söödikud põrandale või naabri peale.

Tol esimesel õhtul läksin magama, olles teadlik ainult ühe vaenlase, lutika olemasolust.

«Näe,» õpetas naaber. «Lutikate vastu on rohtu. Teeme oma voodikottidele oja ümber ja asi nudi.» Ta valas peekrist paraja veenire ümber tihedasti üksteise vastu tuubitud voodikottide rivi põrandal.

Õndsa teadmisega, et oleme ohtude vastu kaitstud, uinusimegi. Aga öösel äratas metsik sügelemine. Selgus, et voodiriided olid lutikatest punased.

Leppisime õhtul kokku, et esimene ärkaja uuendab kaitsetõket. Vaatasin veeniret, see polnud veel jõudnud kuivada. Kust ronisid need söödikud siis meieni?

Lõpuks avastasin saladuse: lutikaid tilkus laest nagu vihma ja seinu mööda ronis üles üha uusi tagavaravägesid. Hommikul sellest juttu tehes kinnitati mulle, et nii on see ju loomulik. Ometi olevat ründajate arv laest väiksem kui põrandalt.

Järgmisel ööl äratas kogu kongi metsik kisa: «Oi, issand kristus, appi, appi!» karjuti meeleheitlikult.

Tõusin istukile, paljud teisedki kerkisid.

Vastaspoolse seina ääres vähkres põrandal hullumeelsega sarnanev inimene. Läks aega, enne kui mõistsin, milles on asi.

Keegi külameestest oli kavaldanud. Teda oli informeeritud niinimetatud harappidest, kus jäädi ilma kaasatoodud varustusest. Et päästa villaseid sokke, ajas ta neid neliviis paari jalga ja läks nii ka magama. Kuid võte polnud uudne. Paljud tähelepanelikud ning kogenud silmad olid selle avastanud. Öösel, kui mees uinus, võeti tal sokid tasapisi jalast, varvaste vahele pisteti koridori pealt näpatud kasetohu tükikesed ning süüdati. Põledes tõmbusid tohutükikesed ümber varvaste keerdu, tekitades pöörast valu ja ähvardades voodiriideid süüdata.

Külamees vaigistati peagi.

«Mis sa mats pröökad!» karjuti, ja samas hakkasid rasked kotad lendama appikarjujale kuhu juhtus. Jõuk, kes oli röövimise sooritanud, tegi oma töö kiirelt ja otsustavalt.

Kolm kuni neli verist kaklust päevas, üha uued «harapid» ja inkvisiitorlikud piinamisvõtted muutsid need seitsekaheksa päeva, mis mul tapikongis veeta tuli, omapäraseks kriminaalvangide hulgas elamise eelkooliks.

Ühel päeval hõigati ka mind: «Riis, kraam kokku!»

Tekkinud vaheaega, mil ma pidin «kraami kokku» panema, kasutas röövel Remmelt.

«Sa vii tervisi kommudele!» tuli ta minu juurde. «Nad teavad, mis mees ma olen. Alt pole veel ära hüpanud. Räägi, kuidas ma kriminaalis puistasin, et pilpad lendasid!»

Tundsin lugu, mida ta meeleldi jutustas, hoogsalt žestikuleerides. Linna öömajas kägistas ta kellegi surnuks, areteeriti ja viidi kriminaalpolitseisse. Seal olevat ta ülekuulamisel terve toa segi paisanud, kriminaalassistent Kaske peksnud ja ka ise korraliku nahatäie saanud.

Sammusin «mustade» keskel ühe koridori pealt teise. Olin erutatud. Pidasin loomulikuks, et mind viiakse kommunistide hulka. Teadsin, et poliitilised vangid asuvad pika aja istujate, see tähendab viienda koridori peal. Kuid koridor, kus me peatusime, oli hoopis kolmas.

Siin asusid kriminaalvangid, lühema «otsa» mehed.

«Teile paras seltskond,» kähvas tüse vanemvangivalvur, kui ma protesteerisin ja nõudsin enda paigutamist kommunistide hulka.

Selles uues kongis viibisin umbes poolteist kuud. Juba teisel päeval peksti mind põhjalikult läbi. See juhtus nii.

Oli detsembri lõpp. Meie kongi ahju köeti vähe. Aken vastu merd oli paari klaasi võrra ettenähtust vaesem. Külm, rõske ja niiske tuul lõõtsus pidevalt läbi toa. Tavaliselt ei tahtnud ukse lähedal, vastikult haiseva paraski juures keegi magada. Siin käis aga võitlus uksealuste kohtade pärast. Külm peletas akna alt eemale.

Õhtuse loenduse ajal, kui vangimaja ülema asetäitja Viikmann, hüüdnimega «Prillmadu», nimelise küsitluse lõpetas, pöördus ta tava kohaselt meie poole: «Kaebusi on?»

«On,» vastasin. «Kõigepealt nõuame, et ahju köetaks nagu kord ja kohus. Teiseks on vaja klaasida aknad. Kongis pole kedagi, kes ei kannataks köha ega nohu all. Niisugusele vangide piinamisele tuleb lõpp teha.»

«Prillmadu» astus minu poole, tunnistasime teineteisele silma.

«Nii,» venitati siis minekule pöörates. Kuid uksel ta peatus.

«Kui siin veel midagi niisugust juhtub, võtame terve kambri käsile. Karistada saate kõik ühtemoodi. Ma olen teid ette hoiatanud.»

Vaevalt jõudis «must» ukse sulgeda, kui sain raske löögi pähe. Lööja, pesuhari peos, seisis minu ees ja valmistus uueks hoobiks. Ent jõudsin ette. Kähmlus oleks ründajale kahtlemata ebaõnnestumisega lõppenud, kuid korraga hakkas mulle hoope sadama kõrvalt ja selja tagant... Ärkasin külma veega läbileotatult, verine, vorpides, parema käe põial käelaba liigendist välja löödud, meelekoha lähedal raske, luuvigastusega haav.

Olin sattunud kongis peremehetseva viieliikmelise jõugu kätte — 2—3-aastase karistusajaga tasku- ja murdvargad. Nad kogusid teeneid selleks, et kiiremini vanglast vabaneda ja oma «käsitööd» jätkata. Niisuguste asjade eest neid hinnati. Administratsioon mõistis, kus vastu tulla.

Õhtul tõusis palavik, öösel olin hakanud sonima. Minu seisukord oli nii tõsine, et sama jõugu liikmed olid öösel hakanud velskrit nõudma. Aspiriinipulbrid võtsid palaviku alla, tõid mind teadvusele. Mulle oli peale laotud hunnik vangisineleid.

Kõrge palavik ja tugev köha hoidsid mind veel ligi nädalapäevad maas. Otsustasin aga toibudes taas alustada administratsiooniga võitlust akende ja ahjukütmise pärast.

Kongis sündis vahepeal muudatusi. Paar peremehetseva jõugu liiget viidi ära, uusi toodi asemele.

Neist paistsid silma kaks. Üks oli pikk, keskealine, endine vangivalvur Birk. See oli tugev isekas inimene. Kriminaalpolitsei kartoteeki oli ta sattunud kelmuste ning peenelt sooritatud suvilavarguste afääridega. Ta oli raamatusõber, vangla administratsiooni ees ei lipitsenud. Kakles ohtlikult, milles olid süüdi ta kõõrdivaatavad silmad: lõi alati sinna, kuhupoole ei vaadanudki. Temaga sõbrutses teine suvilatevaras, vasakukäeline, peenutseja, kõhetu ja väle poiss.

«Proletariaadil pole meile midagi ette heita,» deklareeris see, «meie elatame endid kodanluse arvel.»

«Suurkodanluse,» parandas Birk. «Ainult see suudab soetada suvilaid ja sisustada neid meie maitse järgi.»

Birgi sõber polnud temast sugugi väiksemate võimetega kakleja, sest ta osutus vasakukäeliseks ja üllatas sellega.

Kongis tekkis kuum õhkkond. Hakkas hargnema võitlus võimu pärast.

Teise või kolmanda päeva õhtul «löödi üles» senise peremehetseva jõugu üks liikmeist. Algataja oli Birk.

Pärast õhtust WC-s käimist asus ta sõber ukse luugi ette ja üheaegselt sellega hakkas Birk tööle.

Saun oli põhjalik. Peksetavale ei julgenud keegi appi rutata, Birk lõikas selle kavatsuse eelnevalt läbi. «Sa kuradi vana märamängija!»[1] juhatas ta oma rünnaku sisse.

«Mära-» või «lehmamängijaid» ei tohtinud keegi kaitsta. See oli moraal, millest ka kriminaalvangide seas enamvähem lugu peeti.

Nagu selgus, oli peksetav tegelnud küll vangla administratsiooni, küll kriminaalpolitsei agendina.

Järgnes veel paar löömingut ja kogu senine peremehetsev jõuk osutus laiali peksetuks.

Tol ajal toibusin, palavik andis pikkamööda järele, kuigi tundsin end veel väga halvasti.

Ühel õhtul tuli Birk koos oma sõbraga minu nari äärele.

«Kuidas end tunned?»

«Pole viga.»

«Kas sul teiste «kommudega» side on?»

Vaat, kust tuul puhub! Kas tolle bande läbipeksmisel polnud oma kindel eesmärk?

«Mingisugust sidet mul pole,» ütlesin siiralt, kuid vastumeelsust niisuguse teema vastu varjamata.

Sõbrad vahetasid pilgu.

«Me pole provokaatorid,» tähendas vasakukäeline. «Aga me saame sidemeid viiendaga. Kui sa soovid, võime sul ühenduse luua.»

««Kommud» on alati vangide huvide eest väljas olnud ja me aitame, kui saame,» toetas teda Birk.

Ei, nii lihtsalt too asi ei lähe!

Meie vahekord jäi jahedaks.

Teinekord rääkis vasakukäeline: «Olen sellest rämpsust siin tüdinenud. See pätikari käib lihtsalt närvidele. Tahaksin saada «kommude» sekka, harjutaksin end prantsuse keeles.»

Tõsi, ta valdas väga palju keeli. Kõige enam armastas prantsuse keelt. Vangla raamatukogus leiduvaid prantskeelseid teoseid luges ta korduvalt. Kurtis, et midagi uut juurde ei tule.

Sedamööda, kuidas paranesin, hakkasid minu konfliktid

[1] «Mära-» või «lehmamängijaks» kutsuti vangla administratsiooni poolt värvatud salaagente.

administratsiooniga sagenema. Akna pärast, ahju pärast, täitanud pesu pärast, mädade silkude pärast. Peaaegu alati toetasid protesti Birk ja ta sõber. Ka mõned teised võtsid tuld. Kongi meeleolu hakkas muutuma. Ähvardused ei mõjunud. Tähelepanekud Birgi ja ta sõbra suhtes kinnitasid, et nad polnud tõepoolest provokaatorid. See aga ei tähendanud, et võis valvsust nõrgendada.

Ühel õhtul toodi kongi uus mees. Keskmist kasvu, tavaline, ei paistnud millegagi silma. Ta ei otsinud endale ka sõpru. Alles nädalapäevade möödudes tekkis uustulnukal ühe kui teisega vestlusi. Teda süüdistatavat varguses töökohalt, kust pisut värnitsat ja naelu kaduma läinud.

Veel mõne päeva möödudes hakkas noormees minuga vestlust otsima. Algul piirdusid jutuajamised tühja-tähjaga. Siis aga selgus, et tema olevat osa võtnud töölisliikumisest Tallinnas. Varguselugu lavastatud kapo poolt, et temast, Prinkist, lahti saada ja talle pealinnas mitte tööd võimaldada. Niipea, kui ta vanglast vabanevat, sõitvat ta Saaremaale oma tädi juurde. See elavat Kihelkonnal. «Tädil on talukoht, hakkan seal tööle.»

Ma ei mõistnud niisuguste plaanide peale midagi ütelda.

«Kas Saaremaal legaalseid töölisorganisatsioone on?» huvitus Prink.

Ütlesin, et minu teada neid pole.

Vestluskaaslane jätkas äkki sosinal: «Ütle, kuidas saaks ühenduse põrandaalustega? Ma ei suuda töölisliikumisest kõrvale jääda. Midagi saaksin ikka ära teha. Varguseloo nad lavastasid minu kompromiteerimiseks. Mõistate, kui raske see on?»

Ei, selle mõistmine toob vähe kasu. Põrandaalusest organisatsioonist pole mul aimugi. Tuleb enne teha palju tööd, võib-olla siis teda märgatakse ja võetakse ühendus, kui niisugune organisatsioon olemas on ja kui ühendus on tingimata vajalik.

«Kuid teil jäi sinna tuttavaid, kes Ellamiga kokku saavad. Kas te ei saaks mind nende kaudu abistada?»

Leidus palju noori, kes samasuguse lihtsameelsusega otsisid sidet põrandaaluse töölisliikumisega. Kuid samal viisil püüdsid oma eesmärgile ka provokaatorid.

«Ellamist ei tea ma midagi. Ka neist mitte, kes võivad temaga ühenduses olla. Nähtavasti peetakse need asjad saladuses. Ma aga mõtlen, et töölisliikumisest saab osa võtta ka ilma taoliste sidemeteta.»

Kord küsis ta minult: «Aga kas olete süüdi selles, mille eest teid kinni mõisteti?»

«Olen niisama palju süüdi, nagu teiegi selles, milles teid süüdistatakse,» vastasin.

Ta lõi pilgu maha. Hakkas siis agaralt jutulõnga otsima uuel teemal. Korraga pöördus minu poole poolsosinal: «Ütelge, kuidas te selle kongi nõnda üles väntasite? Nüüd on iga loenduse ajal muudkui pahandusi ja õiendamisi administratsiooniga. Kas «kommud» annavad selleks teile juhtnööre või teete omapead?»

Polnud enam kahtlust.

«Palju teile niisuguste teadete hankimise eest makstakse?» esitasin vastuküsimuse.

Prink püüdis mängida solvunut. Aga õhtul kutsuti ta kongist välja ja nähtavasti «vabastati» vanglast. Varsti külastanud ta minu onu ja venda Tallinnas. Tervitanud minu poolt ja teatanud, et mina soovitanud Ellamiga sidemesse astumiseks nende poole pöörata. Ka too missioon lõppenud ebaedukalt: ta kihutatud uksest välja.

Ometi osutas too Prink mulle teene. Kindlasti tema tähelepanekute alusel leiti, et mind on vaja paigutada üksikusse.

Mind hõigati taas ja kästi kraam kokku panna.

Niisiis, hüvasti kolmas koridor taskuvaraste, murdvaraste, sissemurdjate, pisipetiste ja kelmidega!

Uksele saatis mind vana vargapoiss Mitt.

«Olen kongis kõige vanem, saadan sind teele. Ära sa unusta vana Mitti!»

Ma ei unustanud. Pistsin talle pihku õhtuks alles hoitud osa leivaportsust. Muud mul polnud. Vanamees oli liigutatud. Muidugi omamoodi. Ta tegi «mustale» minu «meeleheaks» lõusta, keerutas uppiaetud tagumikuga.

Niisiis, mul vedas! Pääsesin ruttu sellest mülkast, kus paljudel kommunistidel tuli vangla administratsiooni heldel tahtel istuda aastaid. Mülkast, kus tapeti vanglapäevade halluse, kriminaalvangide tooruse, administratsiooni omavoli, nälja ja isoleerituse masendavusega.

Mind viidi vanast vanglakorpusest välja, uute üksikkongide poolele. Niinimetatud uued üksikud kujutasid endast äsjavalminud neljakorruselist üksikkongidega vanglakorpust. Hoone ehitati spetsiaalselt kommunistide jaoks. Seal loodeti lõpp teha nende omavahelisele sidepidamisele, vangla illegaalsele perioodikale, ühistele akt-

sioonidele administratsiooni vastu, kommunistide närvidele, vastupanuvaimule, meelekindlusele. Kuid paraku ei jätkunud konge niipalju, kui oli kommuniste. Siis leidis administratsioon teise väljapääsutee: hakati paigutama üksikkongidesse paarhaaval. Nii oli kitsam, õhu- ja ruumivaesem, seega ehk koguni paremgi.

Mind viidi alumisele korrusele. Kitsas koridor hakkas üldkorpusega võrreldes silma oma puhtuse ja valgusega. Koridori kiviparketist põrandal jäi kuulmatuks tunnimehe astumine. Märkasin, et siin kanti pehmeid vilttallaga tuhvleid.

Kongi nr. 2 ukse taga peatuti. Ja juba olingi selles väikeses toakeses, milletaolistes saatsin mööda ligi kolm neljandikku oma karistusajast.

Akna all asuva väikese kapplauakese juurest tõusis keskmist kasvu tugev kolmekümnendais aastais mees. Avalas näos tunnistasid mind targad ja uurivad silmad, milledes võis märgata tagasihoidliku lõbususe sädemeid.

«Okk,» esitleti.

Minu nime kuuldes nähti kongi peremeest midagi meenutavat, siis järgnes küsimus: «Viimasest Saaremaa kohtuprotsessist?» Ta oli meie protsessist üht-teist kuulnud.

Libistasin pilgu üle väikese ruumi. Paremal pool asetses seinale kinnitatud nari, vasemal ahi, pesunõu, klosett. Vangi tuba oli «ökonoomsuse» mõttes ühendatud isegi käimlaga. Nagu selgus, asus ka saun samas üksikkongide juures. Niimoodi pidi isolatsioon olema täielik.

Feodor Okk oli eeluurimisalune. Tema areteerimisest ei teadnud ma midagi, sest ma polnud juba ligi aasta ajalehti näinud.

«Mind areteeriti möödunud suvel,» jutustas Okk. «Elasin Tallinnas teise nime all. Tänu vennapojale see avastati.»

Vestlesime ettevaatlikult. Üks ei tundnud teist ja oli küllaltki karta kõikvõimalikke provokatsioone. Kuid üsna varsti jää sulas ja ma hakkasin teada saama Oki areteerimise ning senise elukäigu üksikasju.

Feodor Okk pärines Saaremaalt Loona vallast Piila külast. Saksa okupatsiooni ajal 1917.—1918. aastal oli ta mõneteistkümneaastane nooruk. Ühel päeval põgenes Feodor Saaremaalt, et astuda Punakaarti. Pärast seiklusrikast teekonda jõudis ta üle rindejoone. Järgnesid pikad

Feodor Okk

kodusõja-aastad vabatahtlikuna rinnetel, rasked pealetungi- ja taandumislahingud, kus tihtigi elu rippus juuksekarva otsas, siis õpinguaastad sõjaasjanduse ja poliitilisel alal, parteitöö terava klassivõitluse olukorras. Pärast 1931. aasta areteerimisi Eestis tuli Okk EKP Keskkomitee ülesandel raskesti kannatada saanud illegaalset parteiorganisatsiooni taastama.

«Tallinnas elasin legaalselt. Olin sisse kirjutatud pagarina. Minuga jagas tuba noormees, keda võimud tema poliitilise meelsuse pärast ei kahtlustanud,» rääkis Feodor lõbusalt.

Oli õhtu. Hämardus. Rüüpasime leiget vett, tunnimees oli millegipärast tule süütamisega hilinenud.

Mulle oli mõistatuseks vennapoja osa ta areteerimisloos.

«Vennapoeg oli kooliõpetaja, otsisin ta ise üles. Arvasin, et saan töösse kaasa tõmmata. Suguluse tõttu usaldasin ülemäära. Esialgu näis normaalselt minevat. Vennapoja abikaasa paljundas mulle lendlehti, ta elas väljaspool Tallinna. Käisin neid ise ära toomas, konspiratsiooni mõttes osutus nii kindlamaks. Kui ükskord järjekordse paki

paljundatud lendlehtedega rongil Tallinna saabusin, areteeritigi mind.»

«Rongil või jaamas?»

«Linnas. Ei teadnud kartagi. Šnelli tiigi ääres sööstsid mulle mitu meest ligi, haarasid kätest. Relva ei saanud kasutada. Samas juba ootas auto... Nagu selgus, oli vennapoeg minu tagasisaabumisest Tallinna aegsasti kaitsepolitseisse teatanud. Mind jälitati arvatavasti juba rongil, kuigi ma midagi kahtlast ei märganud.»

Reetmine tundus raske, peaaegu uskumatu. Mis ajendas seda inimest niisugusele alatule teole?

«Kaitsepolitseis selgus, et minu eest on korralikult tasutud. Kroonides. Pealeselle hoobeldi, et minu «paljastaja» on kindlustanud endale muretu elu võimaliku kooliõpetajate üleproduktsiooni puhuks.»

Süttis tuli, «musta» tähelepanelik silm seiras meid hetkeks läbi tasakesi kõrvalelibistatud vaateklapi ja kadus taas.

Vestlesime kaua, ka pärast kella üheksat, kui oli kajanud juba magamamineku vile.

Üks meist võis magada naril, teine pidi leppima põrandaga. Seadsime selles hiljem sisse kindla vahelduva korra.

Kui võib rääkida õnnest, mida võib tunda vanglas, siis olin tõesti õnnelik. Sattusin lõpuks kokku inimesega, kellega sidus ühine maailmavaade, ühine võitlus ja eesmärk. Pealegi oli kaaslane minust märksa vanem, kogenum, poliitiliselt hästi ettevalmistatud. See võimaldas temalt mõndagi kasulikku õppida.

Hommikul, kui vestlus jätkus, avati korraga kongiuks.

«Okk, supipaak ja leivaports!» hõikas tunnimees. Juba seisis uksel ka vanemvangivalvur. «Kartserisse!» teatas see lühidalt.

Olin «värske», kogemusteta vang. Meie vestlustes polnud Okk rääkinud teda ootavast kartserikaristusest. Sellepärast üllatas mind see järsk korraldus. Karistuse põhjus jäi mulle seekord mõistatuseks.

Jalutama läksin üksinda.

Paistis, et hakkasin tõelisse vanglaellu kiiresti sisse elama. Seda kinnitas omakorda ka kõik järgnev.

Üksikkongide jalutusruumi moodustasid kitsad, lehvikuna hargnevad, kõrgete plankudega eraldatud käigud. Nägin seal vangistuse kestel esmakordselt oma saatusekaaslasi — kommuniste. Nad olid valdavas enamikus veet-

nud vanglas juba ligi kümmekond aastat. Haiglane kahvatus ja kõhnus oli esimene, mis silma torkas. Rahulikkus, väärikus — lisandusid sellele kohe teised muljed. Just nii olingi ette kujutanud neid julgeid, kartmatuid, märatseva kodanluse suhtes väljakutsuvaid, piinu ja surma põlgavaid inimesi, kes 1949 protsessis ja hilisematel kohtuprotsessidel nii kindlalt oma maailmavaadet kuulutasid.

Jalutuskäigu ajal ei saanud konginaabritega loomulikult sõnagi vahetada. Selle eest hoolitsesid üks tunnimeestest üleval, plankude kohal kõrguval müüril, ja teine all, käikude ees. Kuid niipea, kui jõudsin kongi tagasi, kuulsin nõrka-nõrka koputamist seina sees asuva pesunõu veetorule, mis oli naaberkongiga ühine.

See oli vangimaja morse.

«Tik-tik-tik, tik-tik-tik, tik-tik-tik,» kõlas väljakutse. Kolm korda kolm — morsesüsteem kaks korda kaks, arutlesin kiiresti. Kriminaalvangide hulgas oli levinud teine süsteem — üks korda üks. Seda tundsin juba nii hästi, et võisin igasuguses kiiruses antud morsesignaale vastu võtta ning neile vastata ilma paberit tarvitamata. Kuid kaks korda kahega oli lugu hoopis keerukam. Selles puudus mul täielikult praktika.

Ometi tuli morse vastu võtta. Seltsimehed kõrvalkongis tahtsid mulle nähtavasti midagi edasi anda. Vastasin kolm korda kolme löögiga märguandeks, et olen valmis. Selga ukse poole keerates hakkasin lööke märkima väikesele paberiribale. Kõik läks õnnelikult. Jõudsin edasiantu üles märkida ja veerisin kohe: «Kes on. Mitu aastat. Kus Okk viidi.»

Vastasin: «Riis. Neli aastat. Kartsa. Kes olete.» Ülesmärgitud vastusest veerisin rutates: «Andrei Murro . . .»

Uks avati nii kiiresti, et võtme keeramine langes täiesti ühte lahtitõmbamise trahhiga.

Surusin pihku pabeririba reetlike morsemärkidega. Aga ootamatu kallaletungi vastu olin ette valmistatud: klosetiklapp seisis avali, paberi võisin hädakorral sinna visata. Otse «musta» näppude vahelt jõudsin kiskuda veetõmbamise keti. Kägardatud paber keerles hetkeks klosetis, seda nägi hästi ka tunnimees. Ta sööstis kloseti poti peale, kahmas peoga vett, kuid asjatult. Tallinna veevärgi keerukas süsteem neelas minu morsemärkide saladuse jäädavalt.

Uksel seisis vanemvangivalvur.

«Mida te edasi andsite?» päris ta tigedalt.

«Ma ei ole midagi edasi andnud.»
«Või anti teile midagi edasi?»
«Ka mulle pole midagi edasi antud.»
Ta seisis hetke, nagu millegi üle aru pidades, siis aga pöördus tunnimehe poole: «Ettekanne!»
Küllap kõige rohkem karistusi tuli kommunistidel vanglas kanda sidepidamise eest. Millest siis niisugune alaline riskeerimine, karistuste talumine, üha uutele ja uutele ohtudele silma vaatamine?
Side oli sama, mis on elavas organismis vereringlus. Side kaudu kandusid kongist kongi, kommunistilt kommunistile vangla siseuudised, vangla büroo[1] korraldused. Side kaudu toimusid ühised väljaastumised täpselt määratletud aegadel. Side kaudu oldi kursis sündmustega väljas. Lõhkuda koridoride, kongide, üksikute kommunistide vahel side, tähendas eraldada elavast organismist osi. Vangla administratsioon mõistis seda niisama hästi kui meiegi. Sellepärast käiski vihane ja järeleandmatu võitlus. Ühelt poolt side säilitamise, pidamise, teiselt poolt selle lõhkumise eest.
Päeval, mil Okk kartserist välja toodi, hõigati mind: «Riis, supipaak ja leivaports!»
Kohtusime uksel, Okk kartserist tulles, mina minnes.
Näis, et rõõm seltsimehe leidmise üle osutus enneaegseks. Vestelda saime kümmekonna päeva kohta ühe õhtupooliku, sest nagu Okil, nii oli ka minul kanda viiepäevane kartserikaristus.
Uute üksikkongide juurde olid ehitatud ka kartserid. Kuid need olid nähtavasti täis. Mind viidi läbi vanglakorpuse vanasse kartserisse. Need asusid alumisel korrusel. Aukliku tsementpõrandaga, kütmata ja niisked ruumid olid juba paljude poliitiliste vangide tervise riisunud.
Kartseri režiim osutus järgmiseks: kolm päeva hoiti kinni täiesti pimedas, toiduks anti vett, pisut soola ja poolteist naela leiba. Neljandal päeval võimaldati käia jalutamas, mis vältas 15—20 minutit, anti tavaline vangi portsjon toitu, see tähendab liiter suppi, poolteist naela leiba, mõni kartul ja silk. Süüdati ka väike lambike lae all. Kartserisse ei saanud kaasa võtta midagi peale seljas kantava pesu ja vangipükste ning kuue või pluusi.

---

[1] Lühendatult vabe. Kommunistide võitlusorganisatsiooni juhtiva organi nimetus kodanlikus vanglas.

Külm, üdini tungiv niiskus võttis võbisema. Katsusin käia, kuid sügavad augud tsementpõrandas tegid selle pilkases pimeduses võimatuks. Tagaseinas asetses laudnari, millele võis pikali heita, aga lamada seal kaua ei saanud, kuigi polnud lutikaid, — veri otse tardus külmast. Minu kõrvalkartseris heitles keegi täpselt samuti. Nüüd mõistsin osa kriminaalvangide hulgas valitsenud otse loomalikku hirmu kartseri ees. Kartser oli kohaks, kus vang lühikese ajaga füüsiliselt ruineeriti. Nälg, külm ja niiskus tegid kiiresti oma töö.

Otsisin tegevust. Andsin naabrile morse väljakutse. Kaks korda kaks, et harjutada seda süsteemi edaspidiste rumalate sissekukkumiste vältimiseks. Muide, ma ei teadnud siis veel, et taoliste vahelejäämiste korral valitses hoopis teine tava — paber neelati alla. Nii polnud karta selle sattumist administratsiooni kätte. Ometi oli ja jäi kõige kindlamaks ja õigemaks talitusviisiks anda ning võtta vastu morset peast. Selleks tuli treneerida.

Mulle vastati, kuid üks kord ühega. Järelikult oli tegu kriminaaliga. Mis siis, tuli seda arvestada ja treneerimismõtted kaks korda kahega peast heita.

«Mitmendast,» koputasin küsimuse seinale, mõeldes selle all koridori.

«Viiendast,» sain vastuse. Viies koridor oli pikaajaliste istujate jaoks. Teadsin, et seal peeti kinni ka kommuniste enne uute üksikkongide valmimist ja isegi pärast seda.

«Kas kommusid on?» küsisin taas.

«On,» järgnes vastus.

Tahtsin teada, kes, mitmendas kongis. Jätkasin oma küsimuste seeriat.

Korraga aga põrutati metsikult uksele.

«Mis kuradi toksimine see siin on? Kas tahate otsa saada?» kukkus «must» pragama.

Pidasime vahet. Kuulatasin, passisin võimalust, et uuesti morsega alustada. Tahtsin tingimata teada kaasvõitlejate nimesid, kongide numbreid, võimalik, et see osutus sideme loomisel tähtsaks. Kuid «must» meie juurest enam kaugemale ei liikunud.

Teisel hommikul avati ootamatult kartseri uks.

«Võtke oma supipaak! Tulge välja!»

Mida see tähendas? Sain viiepäevast kartserikaristust just alustada, aga seal juba «võtke supipaak!».

Arusaamatus lahenes kohe. Peatusime enne uusi üksik-

konge taas kartseri ukse ees. Niisiis toodi mind vanast kartserist üle uude. Põhjuseks oli nähtavasti eilne morse, kartus mõningate võimalike sidemete loomise eest.

Uues kartseris külma üle kurta ei saanud. Ruum oli laudpõrandaga, suletava raudvõre ja tavalise tugeva uksega. Madal laudnari oli vaid veidi põrandast kõrgemal. Kuid kohe selgus, et siin algas piin lutikatega. Naril lamamine ei tulnud kõne alla. Seadsin plekkparaski ukse juurde, istusin sellele, toetasin küünarnukid läbi seespoolse ukse raudvarbade. Püüdsin niimoodi kükkasendis tukkuda. Aga juba heitsid lutikad mulle laest kaela.

Päevad pimeduses, täielikus tegevusetuses ja näljas tundusid pikad. Kuid need möödusid lõpuks nagu teisedki. Mind viidi taas kongi.

Alles nüüd sain teada, et Feodor oli kartsas istunud samuti morse vastuvõtmise eest. Kasutas paberit, jõudis selle vaevu põletada, kui vanemvangivalvur koos tunnimehega sisse kargas. Meil oli järelikult põhjust asuda kiiresti morsesüsteemi kaks korda kaks õppimisele. Leppisime kokku, et vestleme päev-paar ainult morse teel. Koputasime laua taga istudes imetasakesi raamatu lehekülgedele, laua äärele. Algul aeglaselt, kobamisi ning eksivalt, hiljem aga ajasime kiiresti ning eksitusteta maha pikad jutud. Igatahes, pärast harjutust tundsime endid morses kodus olevat. Nüüd vestlesime oma naabritega sageli ja sissekukkumisteta. Selgus, et me algul tagusime nelja korrust ühendavale veetorustikule liiga valjusti. Piisas aga nõelaotsaga tasakesi toksamisest, et heli saata alumiselt korruselt ülemisele. Algul väga riskantsena näiv sidepidamine morse teel muutus lihtsamaks. Igatahes järgnesid morse kasutamise pärast karistused harukorriti, kuigi kartserikaristusi kolme-, viie-, seitsmepäevaste «otsadena» üha edasi sadas.

Püüdsime end igapäevaselt sisse seada. Okk tegeles kõrgema matemaatikaga ja lisaks sellele asus saksa keelt täiendama. Mina võtsin käsile vene keele. Õppimine toimus hoogtöö korras. Oli tavaks ära õppida mitukümmend sõna päevas. Algul oli see lihtsam, kuid koos sõnavara kiire kasvuga tekkisid raskused: ühetaolised sõnad ja mõisted kippusid segi minema.

Suurimaks takistuseks vene keele õppimisel oli kohaste õpperaamatute puudus. Püüdsin algul Kuusiku õpperaamatut kasutada. Seal oli toodud eestikeelseid lauseid

venekeelses tõlkes, mida soovitati sõna-sõnalt pähe õppida. Et õpitavas pisut paremini orienteeruda, lasksin Feodorit mulle iga venekeelse sõna eraldi tõlkida. Raamatus leiduvate tõlkeliste kurioosumite tõttu kannatas ta seda tõsiste rahulolematuste saatel kuni lauseni «mul on kange nohu», mille venekeelseks vasteks oli: «njuhhal, njuhhal da i tšihhnul».

«Viska see raamat nurka. Siit ei õpi sa vene keelt, vaid tont teab mis pudru,» tegi ta lühikese otsuse.

Seda tegingi. Hakkasin ilma pikemata lugema raamatut «Nastojaštšeje i prošloje zemli». Algul tuupisin kätte lehekülje, siis kaks, lõpuks kolm, neli päevas. Ja kui raamatu olin läbi võtnud, asusin usinasti uue kallale. Lugemise kõrval tutvusin Feodori juhendamisel ka vene keele grammatikaga. Niimoodi omandasingi selle keele lugemiseks just lugemise teel.

Õppimist katkestasid karistused kartserite ja niinimetatud määruste näol. Määrusega karistamisel võeti vangilt kuuks ajaks õigused. Selle aja kestel oli keelatud kirjade kirjutamine ja saamine, toiduainete saamine, omastega kohtumine, samuti raamatute saamine. Juhtus sageli, et kuust sai kaks-kolm, kui ühe määruse lõppedes ootas järge teine. Nii võis korduda veerand aastat ja rohkemgi tegevusetult. Seda kõike kogesime muidugi hiljem. Õieti öeldes pidime kogema. Tegelikult hakkasime endis hellitama sootuks teistsuguseid lootusi.

See oli 1932. aasta veebruari keskpaiku. Pärast mõtisklust laua taga tõusis Feodor, astus hiilivate sammudega ukse juurde ja kuulatas. Leidnud «õhu puhta» olevat, pöördus ta minu poole:

«Mis sa arvad, kui teeksime katset põgeneda?»

«Aga kuidas?» See paistis nendes tingimustes enam kui fantastilisena. Uued üksikud olid äsja valminud. Tsementeeritud kivimüürid, tugevasti trellitatud aknad, sise- ja välisvalve ei võimaldanud siin põgenemisele mõeldagi. Kuid põgenemise tohutu ahvatlev mõte, vaatamata eluga riskeerimisele ja näilisele võimatusele, kiskus loomulikult kaasa. Plaanitsesin põgenemist juba peavahis olles, kui olin tänavapoolses kongis. Leidsin, et trellid aknal võis lauanoaga tasapisi läbi saagida ja vahtkondade vahetuse ajal akna kaudu põgeneda. Kuid minu tolleaegne kongikaaslane — Žilkin — ei võtnud vedu, kuigi püüdsin talle seda mõtet sisendada. Miks mitte proovida nüüd siin?

«Kui puutusin kokku kriminaalvangidega, jutustasid need, et uut üksikut on ehitatud vangide jõul. Paiguti olevat seinad nõrgad. Võimalik, et satume õige koha peale, siin ripub paljugi juhusest. Arvan, et võiksime nari konksuga seinasse augu uuristada. Kapi tagant. Augu maskeerimiseks kasutame tuhaga ülevõõbatud ajalehte. See on täiesti seina värvi.»

Kõik klappis. Põlevkivituhka lubas tunnimees ahjust võtta kloseti ja pesunõu küürimiseks. Vanu ajalehti meil oli.

Hakkasime pisitasa ettevalmistusi tegema. Küsisime tuhka, proovisime ajalehepaberil, kas seina ja tuha värv klapivad. Need langesid ühte. August saadava prahi ja väiksemad kivid kavatsesime peita voodikottidesse, suuremad pidime toppima auku tagasi. Uuristada otsustasime kordamööda, üks pidi uksel vahti pidama. Põgenemisel plaanitsesime kasutada tormist ööd, mil välisvalve pole nii ergas. Kavatsesime minna üle vangla alla ulatuva lahe ja varju leida algul mõnes Feodori konspiratiivkorteris. Muidugi, kui meid juba enne, väljatungimisel või põgenemisel ei avastata ...

Püüdsime nüüd tähelepanekuid teha välisvalve liikumise, peatuspaikade ja aegade suhtes.

Aknast avanes vaade merele, Pirita teele, Piritale. Kuidas see vabadus kutsus! Ja nagu teravaks kontrastiks sellele asus meie vaatepiirist vasakul vangla surnukamber. Tihti tassiti sinna vange, kes olid saavutanud oma igavese «vabaduse». Kaasvangide poolt kantaval raamil lebas koolnu, paljad jalad üle raami ühe otsa, kaame pea kõlkumas teisel. Närune lina, mis oli heidetud üle laiba, kattis vaevalt selle kõhtu ja rinda. Niipea, kui koolnu järel laibakambri uks suleti, hakkas sinna jooksma rotte. Tõesti, asjatult ei rääkinud kriminaalvangid, et rotid õgisid laipadel ninad peast, sõrmed ja varbad otsast, enne kui neid matta jõuti ...

Juba lühike tutvumine Keskvangla režiimiga lahendas saladuse, miks siia nii palju inimesi oma elu jättis. See sundis seda enam haarama iga võimaluse järele, mis tõotas vabadust.

Kuid meie kavatsus ei saanud teoks.

Vahepeal saabus niinimetatud vabariigi aastapäev. Tol päeval tavatseti vangidele nagu almusena anda pisut

paksem supp. Meid hoiatati niisuguse «kingituse» suhtes naabrite poolt ette ja teatati, kuidas sellele reageerida.

Keeldusime suppi vastu võtmast. Sellejuures tekkis sõnelus tunnimehega.

«Miks te suppi ei võta?» nõudis see.

«Kas te seda ise ei tea? Või olete alles «roheline»?»

Klapp löödi kinni.

Kuid varsti avati uks.

«Kraam kokku!» käis lühike komando.

Taas teadmatus, kuhu ja mis. Üks paistis olevat aga kindel. Olime morset kasutades sisse kukkunud. Administratsioon oletas, et kõrvalkongide vanad, kogenud vangid meid liiga kiiresti «välja koolitavad». Tuli otsida koht, kus oleksime niisugustest mõjutustest paremini kaitstud.

Kuid administratsioon eksis. Vanglas ei toiminud kommunistid stiihiliselt, mingile subjektiivsele mõjutusele alluvalt. Poliitvangide käitumises ilmnes meile, noortele vangidele see kindel sihipärasus, organiseeritus, distsiplineeritus, mis rääkis tugeva organisatsiooni olemasolust. Me ei teadnud siis veel «vabest» — vangla büroost, «jabest» — jaoskonna büroost ega «kabest» — kongi büroost, neist viimane eksisteeris üldkongides. Kuid me tajusime igas ühises ürituses, hästikorraldatud sidepidamisviisides, kindlates võitlustraditsioonides millegi niisuguse olemasolu.

Elu vanglas oli samasugune võitlus nagu väljaski. Seda tänu poliitvangide tugevale organisatsioonile, millega administratsioon tagajärjetult heitles.

Üksikjaoskonnast meid välja ei tassitud. Tõusime aina korrus korruse järele ülespoole, kuni neljandani välja.

Neljanda koridori nurgapealses kongis antigi meile asukoht. Oli niiske, toanurgad hallitasid. Aken asus üleval, kong osutus märksa pimedamaks alumise korruse omast. Ja põgenemisplaanidele polnud siin enam mõeldagi: kongist väljatungimine oli võimatu juba selle tõttu, et hoovile laskudes ümbritses seda kõrge, okastraadiga müür. Pealegi jälgisid tunnimehed sellelt iga vähematki kahtlast liigutust.

Taas tuli uues kongis naabrid kindlaks teha.

Kõrvalt vastati: «Eduard Kull. Vassili Vits.» Üle koridori kostva hääle järgi otsustas Feodor, et meie vastas asub Villem Kuusik. Nad olid Leningradis kokku puutunud. Nagu pärast selgus, jagas Kuusikuga kambrit

Leonhard Klaaser. Hakkasime uues ümbruskonnas orienteeruma.

Aprillis alustasime ettevalmistusi 1. mai vastuvõtuks. Ühel päeval koputasid Kull ja Vits veekraanile: «Esimese mai demonstratsioon toimub «Internatsionaaliga» kohe pärast äratusvilet.»

Seda olime kuulnud. Kuid tekkisid hoopis uued probleemid. Feodor oli ära õppinud «Internatsionaali» venekeelsed sõnad. Mina aga sõnu ei teadnud. Viisi mäletasin lapseeast onu juures kuuldud laulukoori harjutuste järgi. Võtsime naabritelt morse abil vastu «Internatsionaali» eestikeelsed sõnad, passides momente, mil «must» viibis koridori kaugemas osas. Päheõppimine oli muidugi lihtne. Kuid «kokkuharjutamine» polnud kerge toiming. Laula kui tasa tahes, kongist kostis see välja nagu kõlakojast. Lõpuks leidsime, et kõige parem on lauluharjutusi sooritada lõuna ajal, kui suppi jagatakse. Siis oli tunnimees kinni, koridori peal polnud nii vaikne kui tavaliselt. Kuigi supijaotuse aeg osutus väga piiratuks, jõudsime oma häälte imetasa sooritatud «timmimisega» tähtpäevaks lõpule.

Vangla oli kodanliku korra rea aastate jooksul ainuke koht, kus toimusid järjekindlalt julged 1. mai demonstratsioonid, kajasid kartmatult revolutsioonilised laulud. Muidugi ei pääsenud siin ilma karistuseta. Kartser ja määrused saatsid neid väljaastumisi niisama järjekindlalt, nagu need toimusidki. Vangla administratsioon mobiliseeris 1. mai varahommikuks kõik oma jõud. Tunnimehed, vanemvangivalvurid, vangimaja ülema abid tunglesid koridorides, oodates ärevalt äratusvilet. Kõik närvitsesid ja olid rahutud. Juba eelnevalt puhastati kartsad, katkestati kriminaalvangide karistused, et leida ruumi demonstreerivate kommunistide paigutamiseks.

Tavaliselt ärkas vang roidununa, väsinuna. Hommikul kella kuue ajal, kui kostis terav vile, lasus uni veel raskelt silmades. Üldse oli magamisega häda. Kuigi võimlesime igal hommikul, hõõrusime endid külma veega leotatud käterätiga, ei mõjunud need abinõud. Varaste hommikutundideni ei tahtnud uni tulla. Kui lõpuks uinusid, kõlas juba vile. Tõusmine toimus erilise kiirustamiseta.

1. mai hommikul tõusti rutates. Riietumine ja magamisriiete kokkupanek toimus kiiresti. Juba võtsime seisukoha ukse alla. Kavatsesime laulda naabritega sammu pidades. Ootasime, kunas kusagil alustatakse.

Virgemad teistest olid Kuusik ja Klaaser. Ja niipea, kui üle koridori kõlasid esimesed «Internatsionaali» sõnad, lõime kaasa.

«Nüüd üles, keda needus rõhub,
nälg, orjus ikkes hoiavad ...»

kõlas võimsalt laul, mis aastakümneid oli töötavaid hulki mobiliseerinud otsustavale võitlusele kurnajate vastu.

Meie «kokkulaulmisest» naaberkongidega ei tulnud muidugi midagi välja. Selgus, et igal kambril oli oma tempo. Varsti rõkkas kogu üksikkongide tiib laulust ja meil oli tegemist, et oma häält jälgida ja viisi pidada.

Laulu sekka hakkas kajama uste avamisi. Seltsimehi tassiti kongidest välja kartserisse. Nad jätkasid laulu. Vanglas polnud jõudu, mis oleks «Internatsionaali» laulmise katkestanud. See oli püha, sõnadeta kokkulepitud seadus. Kuni oli jaksu, lauldi. Kaks «musta» haarasid vangi kätest, talutasid mööda koridori, raputasid, karjusid «Vait! Vait!» — ainuke, mida nad oskasid ja mõistsid. Kuid «Internatsionaali» helid matsid «mustade» kisa. Vang laulis koridoris, sammudes kartsa poole, laulis pimedas kartseris ...

Nähtavasti said kartserid enne täis, kui järg meieni jõudis. Tunnimees avas ainult ukse klapi ja haugatas kiirustades, kartlikult: «Vait! Jääge vait!» Ta kadus kohe.

Küllap laulsime aeglasemas tempos, sest kui lõpetasime, oli juba peaaegu vaikne. Ainult Klaaser ja Kuusik olid alustanud ka «Punast lippu», mille nad hoogsalt lõpuni viisid.

Alati pärast 1. maid olid vangla kartserid kauaks kriminaalvangidele suletud. Maidemonstratsioon maksis seitse päeva kartserit ja võttis aega, kui kommunistidega lõpule jõuti.

Vahepeal anti Feodorile kätte süüdistusakt. Pärast aastast eeluurimisaega toimus kohus. Kui meie protsess leidis aset Tallinna-Haapsalu Rahukogus, siis Oki «süüasi» anti sõjakohtusse. See oli tingitud sellest, et Saaremaa asus väljaspool niinimetatud sõjaseaduse piirkonda, kodanliku Eesti pealinn Tallinn oli aga alaliselt sõjaseaduse piirkonnaks. Tava kohaselt anti sõjakohtus hoopis rängemad karistused kui Rahukogus.

Oki protsess läks ruttu. Temaga koos ei õnnestunud

nuhkidel kedagi teist kohtu ette tassida, arutada jäi vähe. Õhtupoolikul juba jõudis ta tagasi.

«Kuidas on?» püüdsin Feodori ilmest asjatult lugeda kohtuotsust.

«Mis sa arvad?» vastas ta naeratades vastuküsimusega.

«Ega ometi...» tõusis minus rõõmus erutus ja uskumatult «vallatu» mõte, et ta on «süütõendite puudusel» õigeks mõistetud.

«Ei sa taba! Pisut rohkem sain, kui sõrmedel jõuaks üles lugeda. Ikka tava kohaselt, kuigi süüdistusmaterjali polnud minu kohta rohkem kui vennapoja tunnistus, et olen lasknud lendlehti paljundada.»

«Tava kohaselt» tähendas Feodor Okile kahtteistkümmend sunnitöö aastat. Selle taksiga määras sõjakohus illegaalsest töölisliikumisest osavõtnuile nüüd juba päris järjekindlalt. Ja hea, kui sellega lepiti! Langetati üha ka surmaotsuseid, nagu see osaks sai provokatsiooni ohvriks langenud Eduard Lehtpuule (Julian Kahm) või paljudele teistele enne teda.

Meie elus midagi ei muutunud, välja arvatud see, et pärast Oki protsessi lubati kahe kuu vanuste ajalehtede asemel kahe nädala vanuseid. Muidugi, kui oli raha ajalehtede tellimiseks. Et see puudus, siis kasutasime saunas käimist ka selleks, et naabritelt tähtsamate poliitiliste sündmuste kohta ajalehe väljalõikeid hankida.

...Sain Eduard Kullilt järjekordselt paraja paki. Selles olid kahenädalased väljalõiked «Päevalehest». Saunapäev tõi meile «posti» näol alati tohutu suurt vaheldust. Ootasime seda nagu tähtpäeva. Väljalõikeid lugesime raamatute vahele peidetult, jalutuskäikude puhuks peitsime need «musta» eest, kuhu oskasime. Nii oli tavaline kodanlik ajakirjandus vanglas muutunud võrdseks illegaalse kirjandusega.

Kui me kongi ukse ette jõudsime, pidas tunnimees koos vanemvangivalvur Mihkelsoniga meid järsku kinni.

«Kas teil midagi keelatut on?»

«Ei tea. Oleneb sellest, mida peate keelatuks, mida mitte.»

«Otsige läbi!»

Oki juures läks lihtsalt. Ta lasti pärast läbikobamist kongi. Mina aga hoidsin väljalõigete pakki käisesse torgatult peos. Parajasti, kui «must» kummardas püksisäärte läbikobamiseks, heitsin paki tagasikätt läbi lahtise ukse

kambrisse. Moment paistis valitud olevat õige. Vanemvangivalvur Mihkelson kõõritas teisale vaadata ning ei oleks tohtinud midagi märgata. Kuid ta pidas mind nähtavasti silmanurgast oma nägemisorbiidis. Niipea kui pakike põrandale lendas, oli valvur juba selle juures.

Kartserikaristus oli siis kerge kanda, kui see anti enamvähem õnnestunud ürituse puhul. Too kartserikord oli mulle üks mõrumaid, sest sain selle ainult sissekukkumise eest.

Teisel kartseripäeval külastas mind erakorraliselt Mihkelson, keda poliitvangid kutsusid «tärniga täiks».

«Kas teil mingisuguseid kaebusi on?» pöördus ta ootamatult leebelt minu poole.

«Ei!»

«Tärniga täi» jäi uksele seisma. Ta ootas nähtavasti, et hakkaksin sinelit sisse küsima või midagi muud taotlema. Kui ma aga selja pöörasin, jätkati endises toonis: «Noor olete alles, mul on teist tõsiselt kahju. Mõelge edaspidisele elule: peate küll need vanglapäevad kuidagi vastu, aga muutute enneaegu raugaks.»

Mihkelson oli tuntud poliitvangide salakavalama õgijana. Polnud mingit kahtlust, et ta oli kaitsepolitseiga tihedais sidemeis ja toimis sealtpoolt saadud juhendite kohaselt.

«Kas süda läks härdaks? Hakkate krokodillipisaraid valama?» ei saanud ma vastamata jätta. «Vaadake,» naersin talle näkku, «minul on selle asjaga kehvemini: süda haledaks ei lähe, pisarad ei tule, isegi teiega koos ei istu nutt kuidagi!»

Vanemvangivalvur oli korraga taas jäik. «Ah nii! Ütelge siis vähemalt, kaua te veel väänkaela mängida tahate?»

«Vabandage, aga ma unustasin selle just teilt küsimata. Kes meist teie arvates on väänkaela mängija, teie, kes te igal võimalikul juhul kartserisse topite, või mina, kes pean teie tujude järgi siin nälgima ja lutikaid söötma?»

Uks prahvatas mu nina ees kinni.

Mihkelson osutus igasugustele provokatsioonidele ahneks. Temas oli ühendatud jultumus künismiga, häbematus sügava sadistliku vihaga kommunistide vastu.

Juhtus aga, et ta oma agaruses laskis mõnigi kord märgist mööda.

Kord, kui Feodor oli taas parajasti kartseris, hakkas

mind alumise korruse kong morsega välja kutsuma. Sain end parajasti seada vastuvõtule, kui uks avanes. Sisenes «tärniga täi» koos oma parema käe, vangivalvur Vakkeriga. Kuid neil polnud midagi võtta. Ilmselt eksiti kiirustades: kuuldi, et kusagil siinpool anti morset edasi ja tormati minu kongi.

«Kuulete? Kuulete? Teid kutsutakse! Võtke vastu!» jäi Mihkelson minu ette seisma.

Alt anti morset edasi. Seltsimehed muidugi ei teadnud, missuguses olukorras ma olin. Kuidas märku anda, et nad lõpetaksid?

«Ma ei kuule mingit kutset, millest te räägite,» tegin süütu näo ja hakkasin kohal trampima, et all vaikseks jäädaks.

«Võtke vastu, noh!» käis vanemvangivalvur totralt peale. «Mis te tümistate?»

Trampisin vihasemalt. Kui all oli nähtavasti olukorda taibatud ja vaikiti, andsin Mihkelsonile nõu: «Karistage! Leidsite hea põhjuse — hakkasin teie korraldusele vastu!»

See oli ainuke juhus, kus Mihkelson ega Vakker ei suutnud karistust välja nuputada. Karistamata jäid ka minu all asuvad seltsimehed, sest polnud võimalik kindlaks teha, kes morset edasi andis. Ühe liini peal ülevalt alla asus neli kongi, ent sama hästi võisid morset edasi anda ka teised neli — nende naabrid.

Sidet ei tulnud pidada ainult morse kaudu. Meile tehti ülesandeks «tonksutamise», s. o. kirjavahetuse korraldamine kolmanda ja neljanda korruse vahel. Selleks ajaks oli kusagil juba välja töötatud uus sidepidamisviis — kloseti kaudu. Lahtiste haaknõeltega varustatud soki- või riidetükk koos veekindlalt suletud «postipakikesega» lasti nööripidi veega alla, kus selle püüdis teine taoline konksudega varustatud riistapuu. Olles saadetise tagasi tõmmanud, leiti pakend uue kirjaga või vastusega. Kuigi puhusime igakord, kui niisugused suuremad üritused ees seisid, paberituubiga ukse klapi vahelt õige veidi peensuhkrut koridori parketile, mis «musta» hiilivad kassisammud reetvalt krigisevaiks muutis, juhtus kord siiski, et vahele jäime ja saadetise kanalisatsioonile pidime usaldama . . .

Olime Feodor Okiga veetnud koos üle aasta. Vahepeal oli meie olukord märgatavalt paranenud selle tõttu, et Oki õde Feodorit pidevalt toetas. Saime isegi ajalehti tellida ja

meil ei tarvitsenud enam sissekukkumiste ja karistustega riskeerides seltsimeestelt ajalehe väljalõikeid tuua.

Ühel päeval köitsid meie tähelepanu hoogsad ukseklapi klõpsatused ja tunnimehe poolt mingi kiiruga visatud lause. Jäime kuulatama, kuid ei taibanud enne midagi, kui järg meieni jõudis. «Kraam kokku!» käis korraldus.

See tähendas kolimist. Mitte ainult meile, vaid kogu koridorile. Aga kuhu, milleks?

Meenus üks juhtum.

Umbes nädal tagasi ühel pühapäeval kutsuti mind ootamatult kokkusaamisele. Tavaliselt mind ei külastatud. Vanemad elasid Saaremaal, Tallinnas niisuguseid omakseid polnud, keda jutuajamised minuga oleksid huvitanud.

«Pruudid hakkavad üles otsima!» naljatas Feodor, kui kambrist väljusin.

Mind juhiti tahapoole. Silmad otsisid mõnda tuttavat, kuid asjatult. Äkki seisin võre ees, kust mind seiras täiesti tundmatu mees.

«Tere! Ärge võõrastage! Tulin teiega rääkima teie sugulase Liine Kolmi ülesandel.»

Jäme, robustne nägu, tigedad ja ühtlasi pelglikud silmad, mingi poolsportlaslik riietus. Kellega on siin tegemist? Milleks pidi minu onunaise õde saatma tolle minuga kokkusaamisele? Liine Kolm võttis minu teada osa töölisliikumisest Tallinnas. Miks ei tulnud ta siis ise siia?

Nagu vastuseks minu küsimusele jätkas tundmatu: «Liine ise tulla ei saanud. Teda peetakse silmas. Kuid teiega ta palus mind kokku saada. Teie asi on täbar, me leidsime, et on vaja hoiatada.»

Vangid said rääkida läbi kahe võre. Nende vahel, koridoritaolises ruumis oli «must», kes jälgis iga sõna ja katkestas kohe jutuajamise, kui puudutati vihjamisigi midagi muud peale puht perekondlike teemade. Pealegi lasti vangiga kokku saada ainult lähemaid omakseid. Siin aga tunnistas tundmatu kokkusaaja, et ta tuli kellegi Liine ülesandel, kukkus hoiatama, kusjuures tunnimees ei kõssagi!

Mis siis, kui on taoline erakordne juhtum, eks püüame kasutada!

«Milles see meie või minu asi teile täbar tundub?»

«Ma ei naljata. Olen vabadussõjalane. Teie, kommunistide jaoks on nöörid seebitatud. Niipea kui võimu võtame, tõmmatakse teid üles. Kuid tutvuse tõttu Liinega saan ma

teie jaoks midagi ära teha. Esitage kohe avaldus, et ütlete ennast kommunismist lahti. Mõne teie sõbra püüame ka veel päästa, kui nad samuti teevad.»

Vaatasin tundmatule suurimas arusaamatuses. Kes ta on? Kapo agent või tõesti vaps, idiootlik provokaator või too juhm nööriseebitaja, kelleks ta end ise nimetab? Minus hakkas käärima ülekeev viha.

«Käige tagasi oma nööride ja seepide juurde! Muidu võib tekkida arvestuses viga — jätate minu koos sõpradega välja, pärast ilmneb puudujääk. Piinlik lugu, kui tuleb mõne teise kaelast kaagi all hakata nööri laenama!»

Nüüd naljatas Ökk: «Vaata, et tehakse nöörikeerutajale ruumi. Meid tõstetakse viisakalt kuskile mujale.»

Meile polnud teada, et vapside võitlus võimu eest Pätsi ja Laidoneri kamba vastu lõppes sissekukkumisega. Kuid, nagu kohe selgus, Feodoril oli õigus. Valdav osa kommuniste paigutati üksikutest üldkongi. Midagi paremat ei mõistnud me soovidagi.

Ometi ei viidud Okki üldkongi. Ta paigutati ühte niinimetatud vanasse üksikusse. Need asusid vanas korpuses ja olid teistest täielikult isoleeritud.

Mind viidi viienda koridori peale. Üldkongi.

Valdav osa kongikaaslastest olid siin pikaajalised istujad. Vanglamüüride vahel veedetud aastad küündisid neil juba kümnele.

Kuid veel kahel korral tuli mul tagasi kolida uude üksikusse ja sealt üldkongi. Kunagi veetsin seal kuid täiesti üksinda, siis aga toodi kaaslaseks Eduard Parts. Teinekord elasime ühes Robert Reinsteiniga.

Üldkongi elu polnud võrreldavgi üksikkongide omaga. Õppimine ja teadmiste täiendamine jätkus siin niisama pingeliselt. Kuid kõigele lisaks tõid vaheldust arutelud, vestlused, referaadid. Viimaseid peeti mitmesugustel teemadel. Poliitökonoomia, marksistlik filosoofia ja paljud teised teadmiste alad vaieldi läbi kõige suurema põhjalikkusega. Arutelud olid sageli pikad, sõnavõtud tulised ja ägedad, mõne küsimuse läbivõtmiseks ei jätkunud ühest päevast. Referaatide plaani koostamisel jäid mullegi kaks teemat: töölisliikumise kandepinnast Saaremaal ja kommunistliku eetika probleem. Mõlemad, eriti aga viimane, kutsusid esile elava vaidluse.

Alles üldkongis selgus mulle, kuivõrd mitmekülgsed ja avarad olid huvialad, millega tegelesid kommunistid.

Adolf Pauk ja August Kuhlberg kaldusid filosoofiasse, tõlkisid vastavat kirjandust, töötasid koos välja eestikeelset filosoofilist terminoloogiat, vaidlesid küll kahekesi, küll koos kogu kongiga mitmesuguste filosoofiliste küsimuste raames. Nendega sekundeeris teravamõtteliselt Boris Kumm omal humoorikal-lõbusal viisil, kellel oli saksa keelest tõlgitud Marxi ja Engelsi vastavaid töid. Voldemar Telling seevastu oli eelkõige ületamatu geograafias. Ta võis tundide viisi istuda atlase juures nagu põneva romaani kallal ja vaevalt küll kuskil mõni väikseimgi asula, maaküngas või oja oli talle tundmata kõigis oma omapärasustes või «passiandmetes». Telling võis iga geograafilise mõiste rääkida kohe huvitavaks ja põnevaks. Johannes Lauristin pühendas end peale muu kirjandusküsimustele. Ta töötas oma klade kohale kummardunult pikki tunde päevas, olles kurt kõigele ümbritsevale. Filosoofiasse kaldus ka Voldemar Sassi, kuna aga Georg Abels huvitus põllumajandusest. Polnud kahtlust, et Abels tundis põllumajandusküsimusi ja ta võis oma hoogsal viisil rääkida mõnest kõrvalseisjale pisiküsimusena tunduvast probleemist väsimatuseni. Seepärast narritati teda sageli isegi mõttetustega. Kord küsis Johannes Leimann: «Jorss, ütle, mis vahe on ristikheina ja härjapea vahel? Sa seda põllunduse virtsahvti ju tunned.»

Jorss ei teinud väljagi ja Leimann naeris: «Kui Abels alles hakkas seda põlluvärki uurima, siis ta püüdis selgitada, et härjapea ja ristiku vahel on rohkemgi kui sõna «ja». Nüüd läheb targemaks ja uhkemaks, ei võta enam jutulegi.» Alati rahulik ja sageli endassesüvenenud Rudolf Pruljani huvialad olid väga mitmekülgsed, samuti Peeter Petree, Eduard Partsi ja paljude teiste, kes hoolitsesid oma haridusliku taseme tõstmise eest. Aleksander Mui oli keelte studeerimisega jõudnud prantsuse keeleni, Leonhard Klaaser harjutas peale kõige muu joonistamist. Teda tuntigi «kunstniku» nime all, sest ta andis tihti loomutruult pildi kongist keskpäevaste vaikustundide jooksul, millal igaüks hoolega tegeles raamatute ja kladega. Vaevalt küll keegi, kes temaga ühes kongis istus, lahkus ilma tabava portreeta klade kaanel. Mitmekülgsed olid samuti Dimitri Kuzmini huvialad, kes töösse ja õpinguisse suhtus range tõsiduse ja järjekindlusega. Õppisid aga kõik — August Hansen, Aleksander Reinson, Martin Kitsing, Martin Parker, Idel Jakobson. Võiks veelgi jätkata seda loe-

telu, kellega ma koos veetsin päevi üldkongis ja kes vangistusaastail iga võimaluse jäägitult kasutasid oma teadmiste täiendamiseks.

Niisama erinevad ja mitmekülgsed nagu huvialad, olid ka iseloomud. Kontrastid osutusid tihti suurteks. Eriti hakkasid silma kongikaaslased Idel Jakobson ja Adolf Pauk. Idel Jakobsoni kuidagi «lüüriline» iseloom võitis kõikide kõige siirama poolehoiu. Ta oli sügavalt sõbralik, peenetundeline, kes ei lubanud endale pisimatki solvangut käitumises kaaslaste suhtes. Adolf Pauk seevastu osutus sarkastiliseks, teravuste ja teravmeelsuste loopijaks. Ometi sidusid Jakobsoni ja Pauki kõige tihedamad sõprussidemed. Nendega liitus veel August Kuhlberg, suurepärane ja hea inimene ning seltsimees. Või Voldemar Telling. Kui süvenenud ta ka polnud oma uuringutesse või ilukirjanduslik-loomingulisse töösse, tarvitses vaid mõne küsimusega puudutada tema entsüklopeediliste teadmiste ringi, kui ta juba kõige suurema õhinaga laskus kooliõpetaja ossa. Seal olid kergesti süttiv ja osavasti argumenteeriv August Hansen, vaikne ja rahulik Bernhard Tinnuri. Kui Tinnuri alustas laulu «ma kandle kätte võtsin ja seadsin healele», tekkis pärast pingsaid õpinguid veedetud tunde alati kogu kongil muhe huumorimeeleolu.

Põhimõte üks kõigi, kõik ühe eest läbis punase joonena kommunistide iga toimingut, esinemist ja väljaastumist.

Mõni aeg pärast Feodor Oki vanasse üksikkongi paigutamist läbis poliitiliste konge kulutulena teade: vangla administratsioon on teinud katset Okki mõrvata. Ajal, mil Okk jalutuskäigul viibis, oli ahjusse puuritud sala-ava. Öösel, kui Feodor magas, pandi ahi küdema, ving koos suitsuga tungis sisse. Õnneks Okk ärkas. Ta veeretas end narilt maha, roomas ukseni, mille all leidus lävepakus väike ava. Hingates selle kaudu värsket õhku, hakkas ta uksele taguma, nõudes selle avamist. «Must» algul keeldus. Kui aga tagumise peale kriminaalvangid teistes kongides (kommuniste selle koridori peal polnud) üles ärkasid ja rahutuks muutusid, tuligi uks avada. Mõrvaplaan nurjus.

Ja juba andis «vabe» korralduse «jabedele», «jabed» «kabedele»: avaldada kirjalikult protesti, nõuda Feodor Oki viivitamatut väljatoomist üksikkongist teiste poliiti-

liste vangide sekka. Protesti toetuseks teha päevane näljastreik.

Aktsioon viidi läbi täpselt määratletud päeval.

Administratsioonile avaldatud ühisel survel saavutati see, et Okk paigutati üldkongi.

Või teine juhtum.

Meie kambri uks avati ühel päeval erakorralisel ajal, pärast lõunase supi söömist. Sisse astus suur, tugev mees. Ta jäi uudistades ukse juurde seisma. Siis aga vaatas ringi: «Ei tea, kas minu jaoks vaba nari leidub?»

Vaba nari leidus.

«Olete poliitiline?» pärisime.

«Ei,» raputati pead. «Olen oma ämma ohver.»

«???»

«No vaat, võtsin talukohaga naise, naisel oli kaheteistaastane tütar. Niisugune täiskasvanud ja arenenud juba. Magasime kolmekesi ühes voodis. Hommikuti, kui naine välja läks, tikkus tütar ligi. Ämm aga passis peale ja kaebama. Ütles et vägistasin. Kohus uskus, sain tosina aastaid.»

Selgus, et mees oli varem pidanud «võmmi» ametit.

Uustulnuk äratas teravat antipaatiat kõigepealt vangistuse põhjuse tõttu. Kuid kohe hakkasid silma ka tema kahtlusttekitavad kombed: jalutuskäikude ajal jäi ta kongi, kaevates kord pea- kord kõhuvalu. See kordus tihti. Tavaliselt andsid aga administratsiooni või kapo agendid niimoodi üle kogutud teateid. Neil toimusid salajased kohtumised tegelastega, kelle juhendamisel nad töötasid.

Juhtus, et lugesime «tonksu». Varem, kui kongis olid ainult poliitilised vangid, loeti see kuuldavalt ette. Nüüd tuli toimida ettevaatlikumalt. Kiri anti käest kätte ja seda loeti raamatu lehekülgede vahele peidetult. Parajasti, kui Petree käes oli lugemisjärg, hakkas temast hoolega mööda jalutama too võõras. Käis ja püüdis piiluda, mida Petree loeb. Kui see ei õnnestunud, muutus mees enam kui ülbeks. Ta õiendas järsu nõksatusega raamatu lehekülgede vahele vaadata.

Petree oli üle viiekümne eluaasta, rässakas, tugev Tallinna metallitööline. Sirgerinnaline, rangelt otsekohene, tõsine ja asjalik. Nende iseloomuomaduste poolest oli ta üks meie kongi autoriteetsemaid kommuniste. Ta andis nüüdki eeskuju, kuidas taolisel juhul toimida. «Määra»

Peeter Petree

tuikus äkki tugevast löögist lõuga. Kuid mõistes oma aastate eelist, püüdis omakorda Petreele peale karata.

Me ei jäänud duelli pealt vaatama. Varsti oli «määra» ahju taha nurka surutud. Petree ja alati vaikne ning tasakaalukas Vladimir Rea jõudsid ette ja sulgesid teistele tee «määra» juurde... Too hakkas paluma: «Ärge lööge, ma lähen ise siit kongist ära.»

Kuid ülejäänud, kärme Voldemar Tellinguga eesotsas, olid sööstnud mehe nari juurde, haarates voodiriided ja riiulilt esemed, teised tagusid uksele — «avage!».

«Must» tuli uksele: «Mis te tahate?»

«Avage!» nõuti vastuseks.

Ukse paotamisel lendasid koridorile «määra» aluskott, esemed ja samas juba ka ta ise.

«Võtke! Ja ärge toppige teda enam meie hulka.»

Vaevalt sulgus uks, kui anti naabritele morse: «Lõime «määra» välja.» Jätkus nime lisamisest, et sulgeda väljavisatule poliitiliste vangide kongiuksed.

Administratsioon mõistis seda arvestada. «Läbipõlenud» «määra» viidi hoopis teise koridori.

Ülekuulamiseks valmistudes nõudsid Petree ja Rea: «Võtame kõik omaks. Teistel ei tarvitse juhtunust midagi teada. Muidu satub kogu kong karistuse alla.»

Nii ka sündis. Petree ja Rea kandsid kartserikaristuse kogu kongi eest.

Haruldaselt tagasihoidlik ja vaikne Rudolf Pruljan istus kolmkümmend kolm päeva järgemööda kartseris. Nälgis, külmetas, muutus kahvatusest halliks, oli nagu inimese vari. Ta jäi ühe «tonksuga» vahele. Selle eest anti kas viis või seitse päeva. Kui aga Rudolf ülekuulamisele läks, selgus, et vangimaja direktori asetäitja käes oli veel terve pakk «tonkse». Mitte tema omad, vaid teiste, keda ootas samuti väljakutsumine, ülekuulamine, karistus. «Kelle need on?» küsis võidutsev direktori abi kogu kirjavahetust Pruljanile näidates. Ta tahtis hoobelda tunnimeeste agarusega.

Pruljani ilmes ei muutunud midagi. «Minu omad,» teatas ta rahulikult.

«Kuidas teie omad?» imestas direktori abi. «Kas te teate, mida see tähendab — viis korda seitse? Viis «tonksu» à 7 päeva, kokku kolmkümmend viis päeva!» Muidugi teadis ka direktori abi, et ülejäänud polnud Pruljani omad. Leiukohad ja käekiri olid teised. Kuid kui Pruljan kirjad omaks võtab, ei saanud neid teistele enam kaela määrida. Pruljan jäi endale kindlaks. Ta kandis karistuse, mida millegipärast siiski kahe päeva võrra vähendati.

Need on üksikud juhtumid paljudest.

Administratsioon tegi kõik selleks, et kommuniste represseerida. Provokatsioonid ja valeettekanded osutusid igapäevasteks näheteks. Seetõttu järgnesid kartserid määrustele ja määrused kartseritele.

Ometi on meeles juhtum, mis ei lõppenud karistusega.

Olime Voldemar Tellinguga kongi korrapidajad. See tähendas toa pühkimist, söögiõude pesemist, leivaportsjonite tükeldamist, kartulite jaotamist ja muid toimkonna töid. Kõik läks libedasti kuni õhtusöögi jaoks kartulite vastuvõtmiseni.

Kartuleid anti vähe, kuid seekord olid need pealegi veel puruks keenud. Selle koorega kartulipuruga polnud aga midagi peale hakata.

Läksime uksele, nõudsime tunnimehelt kartulite ümbervahetamist. Parajasti, kui «must» püüdis ust sulgeda,

pressis Telling kartulikastile järsu jõuga peale. Kast lendas koridori, paisates oma sisu tunnimehe jalge ette.

Tunnimehega olid peale meie sõnavahetuses ka teised. Administratsioon otsustas nähtavasti terve kongiga arveid õiendada. Meid hakati ükshaaval ülekuulamiseks välja kutsuma. Kellega lõpuni jõuti, seati koridori seisma, nägu vastu seina. Nähtavasti taheti võimalikest seletuste vastuoludest leida konkse kõigi karistamiseks.

Järg jõudis minu kätte.

Üle kuulas direktori abi Roos, noor, äsja sellele kohale tõusnud jurist, kes lootis endale vangimajas midagi paremat välja teenida. Temaga koos olid tunnimees, kellega tülli läksime, ja vanemvangivalvur.

«Mis teil on selle asja kohta öelda?» pöördus Roos minu poole. Ta keerutas laual paberit ja varustas sule värske tindiga, vaevalt mulle pilku heites.

«Mul ei ole selle asja kohta midagi öelda.»

«Kuidas nii?» nüüd seirati mind juba ükskõikselt. Küllap selles vastuses polnud midagi uut. Nii olid öelnud ka teised.

Muigasin, vaadates direktori abile silma. «Milleks te tembutate, kui otsekoheselt rääkida? Niihästi teile kui ka meile on ette teada, et sellest on vähe, kui me ühest kartuliportsust ilma jäime. Karistus järgneb niikuinii. Tehke siis juba lihtsamalt, säästke nii ennast kui ka vange asjatutest õiendamistest: määrake karistus ilma tsirkuseta. Kas te ise ei leia, et see on palju mõistlikum ja ühtlasi vähem naeruväärne?»

«Mis te räägite?» Te nähtavasti tahate keelduda seletuse andmisest?» muutus direktori abi tigedaks.

«Jah. Ja ma ütlesin, miks. Las tunnimees seletab teile, ta arvatavasti mäletab juhtunut ja mäletab ka minu osa selles. Mis jäi puudu, selle lisab peast juurde.»

Paber rändas direktori abi sõrmede vahelt minu ette.

«Kirjutage siia, et te keeldute seletuste andmisest.»

«Ei. Mulle pole niisugust asja vaja.»

Tunnistasime teineteisele taas silma. Siis venitas Roos: «Noo, aga te ju ikka vist oskate kirjutada?»

«Ei,» vastasin rahulikult.

«Tohhoo-hullu! Või ei oskagi kirjutada! Aga lugeda oskate?»

«Ei.»

«Palju te koolis olete käinud?»

«Koolis pole käinud.»

«Aga mille eest te vangis olete?»

«Ma ei tea, mille eest te mind kinni peate. Seda peaksite teie mulle ütlema.»

«Seda peame siis veel selgitama.»

«Kui see teid huvitab.»

«Aga võib-olla tuleb selgitada ka seda, kas teiega on kõik korras?» Direktori asetäitja püüdis näida teravmeelsena, iroonilisena, ta oli meelitatud tunnimehe ning vanemvangivalvuri lipitsevatest poolehoiuavaldustest.

«Kuidas arvate,» jäin rahulikuks. «Ainult ma soovitaksin teile alustada iseendast.»

«Välja!» lõpetati see ülekuulamine.

Teised esinesid ülekuulamisel teravate süüdistustega administratsiooni aadressil, nõudes vangide toitlusolude parandamist.

Vastu ootusi meid ei karistatud. Direktori abi suvatses äkki näidata oma «suuremeelsust». Ühel üleloendusel tabasin pealegi direktori abi irvitavalt-iroonilise pilgu. Ta tundis nähtavasti mingit «moraalset» üleolekut, et jättis nii suurepärase juhuse karistuse määramiseks kasutamata.

Et mitte jääda tänuvõlgu, võtsin ühel puhkepäeval tavalise palvekirjapaberi pakkumise vastu.

Kirjutasin «vabariigi» prokurörile. Nõudsin inimväärset käitumist direktsiooni poolt, poliitiliste vangide toitlustamise ja elutingimuste parandamist.

Prokurör vastusega ei viivitanud. Üleloenduse ajal tehti see teatavaks: väljakutsuva tooni eest karistada avalduse esitajat seitsmepäevase kartseriga.

Kokku tuli mul seekord kartsas istuda kaks nädalat järgemööda: teise seitse päeva liitis sellele vangla administratsioon 1. mai demonstratsiooni eest. Kuid direktori abiga olime tasa.

1935. aastal rakendati kodanliku Eesti vanglates niinimetatud uus «Vangistusseadustik». Selle järgi liigitati vangid katsealusteks ja erijärkudes paranejateks. Valdav osa poliitilisi vange, just pikaajalisi istujaid, jäid tolle seaduse järgi katsealusteks. Lühemaajalisi ähvardas nendest lahutamine, kuna võisid sattuda «paranejate» kilda. Katsealustele oli kehtestatud range režiim. Nad võisid üks kord kahe kuu kohta: väljast 2 kg toiduaineid saada, omastega üks kord kokku saada ja ainult ühe kirja välja

saata. Praktikas kujunes aga nii, et kokkusaamise, kirja kirjutamise ja toiduainete saamise päevale langes alati mingi karistus.

Uus «Vangistusseadustik» oli välja mõeldud kommunistide kiireks füüsiliseks ruineerimiseks.

Esitasime kirjaliku protesti, kuulutasime näljastreigi, mis kestis seitse päeva.

Kartserikaristused ja alatoitlus ei jätnud mõju avaldamata: ühed lahkusid Keskvanglast invaliididena, teised jätsid sinna oma elu.

Ühel päeval teatati meile morsega: «Zilmer surnud». Teade oli valus, kuigi mitte ootamatu.

Tundsin Adolf Zilmerit ühiskongis koos veedetud päevadest. See oli pärast näljastreiki. «Vabe» keelas Zilmerile näljastreigist osavõtu raske tervisliku seisukorra tõttu: ta põdes juba aastaid tuberkuloosi. Viibides vangla haiglas, jättis Zilmer keelu tähele panemata ja protesteeris ning nälgis kaasa. Nälgimise ja protesti eest otsustas administratsioon Zilmerit, nagu teisigi poliitvange, karistada kartseriga. Kuidas aga viia raskesti haige haiglast kartserisse! Võib-olla haige sureb kartsas. Siis tõstavad kommunistid kisa, kannavad loo väljapoole vanglamüüre. Välismaalgi võivad pahempoolsed kisa tõsta. Eesti kodanluse nööritõmbajad — pärisperemehed — aga kirtsutavad nina — ikka pole need veel ära õppinud, kuidas mõne kommunistiga ilma kärata toime tulla, kuidas neid «humaanselt» tappa. Küsimus lahendati nii, et Zilmer kirjutati kui «tervenenu» haiglast välja, toodi meie kongi ja siit tassiti kartsa.

Olin sellest imeväärse tahtejõu ja tohutu energiaga inimesest juba mõndagi kuulnud. Vanglas tunti teda «Vana Pigi» nime all, küllap ta elukutse kohaselt: Zilmer oli töötanud kingsepana. Kujutlesin nende juttude järgi «Vana Pigit» vähemalt tugevasti üle keskmise kasvu, võimsakujulise mehena. Kui aga selgus, et too, umbes keskmist kasvu, uskumatult kõhn ja kollane, vaevalt jalgadel seisev inimene, kes tuikus üle uksekünnise, on Adolf Zilmer, siis ma päris jahmatasin. Ta kujutas endast sõna otseses mõttes luud ja nahka. Kord üle toa käinud, laskus pingile, suurte, tihedate ja raskete hingetõmmetega hingeldades. Esinesid verejooksud.

Kas see on tõesti Adolf Zilmer? See Adolf Zilmer, kes oli väsimatu ja osav ükskõik missuguse sideme loomisel

või taastamisel, kes kartmatult sõdis iga pisimagi ülekohtu puhul vangla administratsiooniga, keda ikka ja jälle tassiti haiglast välja üldkongi karistuste vastuvõtmiseks ja nii kuu kuu, aasta aasta järel.

Jah, see ta oli — kartmatu, murdumatu, ennast säästmata seltsimees, kelle eeskuju jääb kustumatuks.

«Pärast kartsakaristuse... ärakandmist...» hingeldas ta, «viiakse mind jälle... haiglasse... Kuidas teil on... sidemega... naistevanglaga? Ma võin luua «tonksuvahetuse»... nendega, kes on... üksikutes... Lepime kokku, kuidas seda... korraldada.»

«Katsume nüüd asja seada teisiti. Sa püüa nüüd haiglas olla täiesti rahulik. Ära rabele, muidu nad viskavad sind sealt jälle välja. Näed, sa ei jaksa üle .toagi käia. Sul tuleb püüda jõudu koguda,» rääkis Herman Arbon.

«Ära sa minust...» pahandas Zilmer. «Ma tunnen... ise... mis... ma suudan. Minust... nad jagu ei saa... Pole siiamaani saanud... ei saa ka... edaspidi. Ja niikaua, kui... on hinge raasugi... veel, ma ei saa... rahule jääda.»

Zilmer istus talle määratud viieteistkümnest aastast sunnitööst ära üle tosina aasta, nendest valdava osa raske tiisikushaigena. Tookordki kandis ta ära kartsakaristuse ja lahkus meist, üha rohkem tuikudes, kuid täis uskumatut elujõudu, optimismi, tegutsemistungi, rõõmsa käeviipega ukselt: «Nägemiseni!»

Kaua kardetud, kuid ometi ootamatu sõnum tema surma kohta oli raske.

Kõikides kongides toimusid leinaaktused.

Meie kambris kandis Georg Abels pärast sõnavõtte ette luuletuse, mis oli pühendatud Zilmerile. Niimoodi saatsime selle võimsa tahtejõuga inimese ta viimsele teekonnale.

Kiiresti hakkas halvenema ka minu tervislik seisund. Kopsud kapriisitsesid, sellele lisandus üldine süvenev nõrkus. Kätele lõi ekseem. Lõpuks olid mõlemad käed niivõrd hukas, et need tuli sidemetesse mässida. Mind abistasid Adolf Pauk ja Voldemar Telling. Nad pesid mul silmi ja söötsid mind. Ainult kartseris viibides tundsin kätest puudust.

Kui 1936. aasta kevadel asuti kommuniste välistöödele sorteerima, kuulas ja koputas mind vanglaarst. Ta tegi

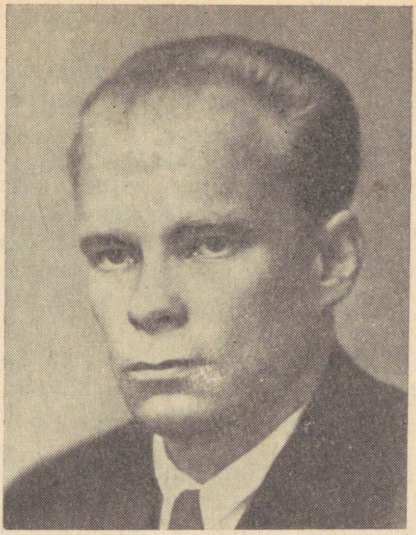

Adolf Pauk

lühikese otsuse: «Teiega pole midagi peale hakata!» Ometi lõppes karistusaeg enne, kui jõudsin täielikult ruineeruda.

Enne vabanemist viidi mind Kuressaare vanglasse. Veidi hiljem saabus sinna ka Aleksander Kuul, kellega ma vangistusaja kestel kokku ei puutunud. Kuulil oli rida karistusi varuks. Ta viidigi otsekohe kartserisse.

Paar päeva enne vanglast vabanemist kutsuti mind ootamatult välja.

«Astuge vanglaülema kabinetti,» juhatas tunnimees.

Ma ei teadnud, et oleksin «vahele jäänud». Kuuliga oli mul side, kuid seda oli siin imelihtne korraldada. See käis suppi jagava vangi, ühe minu omavalla mehe Johan Rottmanni kaudu, kes istus kinni kakluse pärast. Juba esimesel päeval suppi andes väljendas ta oma arvamuse minu kohta tunnimeeste juuresolekul: «No küll need kuradid on sind seal alles ära näljutanud,» ning tõstis supi niisuguse, et liialduseta lusikas püsti sisse jäi. Tunnimehe loal võisin koguni oma leivaportsjoni Kuulile anda. Muus osas ta vastutulekut ei avaldanud. Rottmann aga pilgutas silma — ta püüdis omakorda midagi Aleksandri heaks teha. Johan Rottmannist ma ei uskunud, et too oleks meid reetnud.

Kohe selguski, et väljakutse toimus hoopis teistel motiividel.

Mind ei võtnud vastu vanglaülem, vaid keegi noormees.

«Käi, poliitilise politsei assistent,» esitles ta end viisakalt.

Pakutud paberossist ütlesin ära.

«Vaadake, oli tahtmine teiega enne vabanemist pisut vestelda. Ma mõtlen, et nende umbradade tallamisest nüüd juba jätkub, tuleks hakata mõistlikult elama.»

«Umbradade? Ma mõtlen, et teile on ehk kasulik teada, et need rajad ei rohtu. Mitte iialgi. Selle peale võite kindel olla.»

Ta hakkas naerma. «Optimism on hea asi. Aga nüüd üks niisugune otsekohene küsimine: kas te valmistasite tegelikult «Saare Töölise», mille pärast te kinni istusite, või ei?»

Küsimus oli huvitav. Kuid mul polnud mingit tahtmist tolle provokatsiooni ohvriks kukkuda.

«Selles on mind üle kuulatud, minu üle kohut mõistetud, isegi karistus on kantud. Vahest ehk aitab? Kas see on kõik, mille pärast te mind välja kutsusite?»

«Ei,» tunnistas ta mind uudishimutsedes. «See oli nii, muuseas. Mind huvitab, mida kavatsete teha pärast vanglast vabanemist? Te teate, et kõik oleneb meist, kas te leiate tööd või ei. Isakodus on teil kitsas, me tunneme neid olusid seal hästi.»

«Minu pärast ei tarvitse teil muretseda.»

«Aga siiski. Te võite saada tööd, hakata korralikult elama. Me toetame teid. Taskuraha suhtes võite olla muretu. Kas see perspektiiv ei tundu mõistlik?»

Taas värbamiskatse, üks järjekordseid. Kuid mind see enam tasakaalust välja ei viinud.

«Mida te mõtlete taskuraha all?» küsisin rahulikult.

«Kui juba hakkasime avameelsustega pihta, siis jätkamegi,» tõmbas ta pausi pidades paberossi. «Meile ei ole saladuseks, et mõni aeg pärast teie vabanemist külastab teid mõni illegaal. Võimalik, et teile pannakse organisaatori ülesanded Saaremaal. Võtke need pakkumised vastu ja informeerige meid. Rohkem me teilt ei nõua, see olekski kõik.»

Hakkasin naerma, päris sundimatult. «Niisiis, te usute, et olen valmis provokaatoriks hakkama? Ärge nähke vaeva.»

Nägin assistendi põskedele puna löövat, kuid ta hoidis end vaos. Tal oli veel üks käik tagavaraks.

«Kujutlesin, et võite niimoodi reageerida. Teil on mingi oma moraal. Palun! Aga teie ei mõista tajuda praegust olukorda väljas. Viis aastat olete juba Saaremaalt ära olnud, elust eemal. Vahepeal on siin lõkkele löönud «vapside» liikumine. Need on ometi meie ühised vaenlased, eks ole? Ma usun, et sellel pinnal me leiame teineteise mõistmise. Meil tuleb «vapside» vastu koos võidelda. Te saate oma abi osutada siin meile mõningat informatsiooni andes. Näete, ma pakun teile kolmanda tee, kus te võite teenida oma eesmärke, ilma et see teie moraali riivaks.»

Taas «kolmanda tee» uus variant! Kuidas ka selle «kolmanda teeni» välja ei jõuta — ta lõpptulemus on üks — provokaatori osa, reeturi osa, muda ning sopp, millesse uppumist maaliti ette kuldsena. Kuulus «kolmas tee» viis läbi sügavama pori vaenlaste leeri.

«Vapsidega tulen toime ilma teie abita,» ei saanud ma varjata iroonilist naeratust. «Loodan, et ka teie saate nendega hakkama, teil on selleks tõhusamaid vahendeid, kogu riigiaparaat seljataga. Pealegi võiksin teile jutustada lõbusaid lookesi sellest, kuidas teie peremehed nende meie «ühiste vaenlastega» armastasid toime tulla Keskvanglas. See oli väga liigutav.»

Mul olid värskelt meeles vangla üksikkongid. Minu kõrvalkambris hoiti kinni kurikuulsat Sirku, vapside peameest. Kolm korda päevas toodi talle Tallinna paremast restoranist söök koos serviisiatribuutidega kongi. Mitu korda päevas pöördusid vanemvangivalvur ja vangimaja direktori asetäitja tema poole küsimusega, kas härra Sirk ei vajaks veel midagi. Sirgul oli luba naril lamada, millal tahab, talle tassiti raamatuid järele ta isiklike soovide kohaselt. Sirgule võimaldati kokkusaamisi omastega nelja silma all, kunas ta seda soovis. Nii poputati ka teisi suuremaid «vapse», nagu pärastist Litzmanni paremat kätt Mäed, pisut põrunud, agendiriugastega kokkukasvanud sulikest, kes teenis kannuseid oma kaaslaste peale kaebamisega. Selles arenes muide «vapside» vahel terav konkurents. On iseloomulik, et isegi retsidivistide seas tehti vahet «poliitiliste vangide» ja «vapside» vahel. «Poliitiliste» all mõeldi ainult ja eranditult kommuniste. «Vapsid» seda nimetust välja teenida ei suutnud. Niipea kui paar neist kokku said, olid need «rahvusterviku» mehed

tuttipidi koos: kes oli kelle peale kaevanud, kes oli «töö» eest makstavad summad üksinda kinni pistnud jne. Praegune eesti pagulasringide õhkkond valitses tol ajal täielikult juba «vapside» hulgas.

«Hästi,» tegi assistent kärsitu liigutuse. «Mida te siis endast mõtlete?

«Kas teie poolt oli see kõik?»

«Kõik. Kui te keeldute, panen kahe nädala pärast uuesti sitsima,» hakkas ta rahu kaduma.

«Jätame praegu need jutud! Nüüd kuulake veidikene ka mind. Ma teid millegis agiteerima ei hakka, kuid soovitan põhjalikult järgmise ettepaneku üle järele mõelda. Nimelt — suvatsege minu suhtes mõnes asjas teine silm kinni pigistada, kui väljas viibin! Uskuge, see ei tule teile kahjuks.»

«Mis,» eksalteerus assistent korraga. «Te julgete mind tulla värbama, tahate minust teha kommunistide agendi? Kas te teate, mida see teile maksma läheb, kas te annate endale sellest täit aru?»

«Miks te ärritute? Talusin teie värbamiskatseid hoopis tasakaalukamalt. Pealegi olen valmis andma teile järelemõtlemise aega.»

«Annan oma pea pandiks, et toon teid kahe nädala pärast vanglasse tagasi. Kahe nädala pärast, pidage meeles!»

«Rohkem teil mulle midagi lubada pole?»

«Kaks nädalat, pidage meeles, kaks nädalat!» kordas marruläinud assistent, kui ma vanglaülema kabinetist lahkusin.

Nagu pärast selgus, oli Aleksander Kuuliga samuti toimitud.

Nii avas «vabariik» meile vanglauksed «kasvatusmeetodite» kõige südima rakendamisega, et meist saaksid «väärikad» kodanikud niisama «väärikale» valitsusele: provokaatorid, oma rahva vabaduse ja õiguste reetjad. Tõepoolest, siis oleksime olnud üheväärsed: Pätsi fašistlikule režiimile poleks meil enam jäänud midagi ette heita!

Saatuse teed öeldakse olevat imelikud. Mul tuli tollesama assistendiga kohtuda hiljem hoopis teistes olukordades, kus ta ise heameelega meenutas meie tookordset jutuajamist, kinnitades, et ta olevat siiski minu ettepaneku järgi toiminud. Kuidas sellega aga tegelikult oli, selles olid mul samuti kogemused.

Viimane vanglaöö möödus kiiresti. Vestlesime kogu öö Aleksander Kuuliga, kes toodi õhtul kartsast välja. Ta jättis vanglasse maha mitu täitmata kartserimäärust.

Erutas küsimus olukorrast väljas. 1933. aasta sügisel saime vanglas raske teate — Aleksander Ellam oli langenud vastastikusel tulevahetusel konstaabliga. Sellele järgnesid organisatsiooni suurem rüüstamine, ulatuslikud läbiotsimised, areteerimised. 20 seltsimeest anti kohtu alla, nad said pikemad või lühemad vanglakaristused.

Lähemalt kõigest, eriti aga Aleksander Ellami traagilisest surmast, jutustas meile üks tolle protsessi kaebealuseid Eduard Kitt. Ta oli saanud kaheksa aastat sunnitööd.

Kitt toodi meie kongi. Väike kühmus, tumeda kõhna näoga noormees, kohmakas ning saamatu — niisugune oli esimene põgus mulje temast. Pärast selgitamist, kust ta on, mille eest, ja selgumist, et tegemist on poliitilise vangiga, küsis Aleksander Mui talle omasel viisil: «Noh, kas istud aja ära või kuidas?»

«Ei mõtle istuda!» vastas Kitt lopsakas Saaremaa murdes. «Mis jaoks istuda? Palun armu ja saan lahti, hakkan väljas jälle tööle.»

Vestlesime Kitiga. Rääkisime, et armupalumine pole ainult lihtne enesealandamine vaenlase ees. Armu paludes tuleb end süüdi tunnistada, oma maailmavaatest lahti ütelda. Seda kasutab kodanlus hiljem aga sinu enda vastu, kui hakkad uuesti liikumisest osa võtma. Et näe, missugune too vennikene on! Niipea, kui satub pihtide vahele, ütleb ta sellest lahti, mida ta vabaduses olles nii usinasti jutlustab! Kunas siis teda uskuda? Ei, rahva hulgas slikerdamisega poolehoidu ei võida. Revolutsiooniline võitlus pole mänguasi, see on raske ja karm, see toimub elu ning surma peale. Pealegi püüab kapo igalt armupalujalt välja pressida viimase, teha temast reeturi, provokaatori.

Eduard kuulas tõsiselt, süvenenult. Pärast jutuajamise lõppu tõstis ta äkki pea.

«Äi ma siis palu armu ühtid!» oli ta otsus. Ja ta pidas seda. Hiljem koos elades selgusid selle seltsimehe suured voorused. Ta oli usin, õppimishimuline, süvenev, omas mõnes teadusharus, eriti aga füüsikas ja keemias, väga põhjalikke teadmisi.

Õhtul videvikutunnil jutustaski Kitt meile Aleksander Ellamist.

«Kaitsepolitsei püüdis teda mitmel korral hukata. Mina hakkasin liikumisest osa võtma pärast sinu ja teiste areteerimist,» pöördus ta minu poole, «nuhid said aga sellest haisu ninna ja mind peeti silmas. Ühel päeval hakkas minuga vestlema omakandi mees Riim. Selgus, et ta jagas meie maailmavaadet. Pisitasa tuli ta liikumisega kaasa. Rääkisin Riimist ka Ellamile ja leppisime kokku, et Ellam kohtub temaga. Ma viisin Riimi kokkusaamisele. Oli kottpime öö. Kohtumine toimus karjamaal, kadakate vahel, kus Ellam meile vastu tuli. «Lähme kaugemale karjamaale, maanteest eemale,» tegi Ellam ettepaneku. Läksime. Ellam kõige ees, siis Riim, siis mina. Äkki kõlasid lasud. Kord, kaks, kolm. Ma ei saanud aru, kes tulistas. Heitsin pikali. Korraga keegi pistis jooksma ja uuesti kajasid lasud. Sööstsin üles ja jooksin kadakapõõsastikku, sealt maanteele. Hiljem selgus, et ka Riim oli pääsenud. Ka tema ei teadnud, kes tulistas. Ellamist ei kuulnud me enam midagi. Läks enne tükk aega mööda, kui mulle hakkas selguma, et Riim on provokaator. Jälgede segamiseks ei areteeritud tol korral ka mind. Riimile oli ülesandeks tehtud Ellamiga kohtuda ja ta maha lasta. Kuid Riim tulistas mööda, pärast aga laskis Ellam omakorda teda.»

«Aga kuidas siis Ellam ikkagi tabati?» ei kärsinud me oodata.

«See juhtus 1933. aasta 24. oktoobril. Uuemõisa konstaabel Turu tegi ootamatu läbiotsimise Laimjalas Kapra külas Aadu talus, kus oli Aleksander Ellami üks konspiratiivkortereid. Ellam asus lakas, kuhu oli korstnajala taha tehtud põhust tõke. Kui konstaabel sealt läbi tahtis tungida, avas Aleksander tule. Võmm sai kergesti haavata, aga teeskles surnut. Ellam läks talle pahaaimamata juurde. Siis Turu laskis . . .»

Meenutasime seda sündmust taas üksikasjades, täiendades üksteist vahepeal kuuldud lisaandmetega. Aleksander Ellami kaotus valmistas teravat valu. Milline rõõm oleks kohata üle hulga aastate seda head organisaatorit, tublit seltsimeest ja sõpra!

Nüüd aga ei tea me, kas väljas on keegi Aleksandrit asendanud, missuguses olukorras on parteiorganisatsioon, millest pihta hakata. Meid hoiatati-vangla organisatsiooni kaudu: olge ettevaatlikud, teile on lugematud lõksud üles

Johannes Mets

seatud, ärge jookske ise silmustesse ega laske avastada sidemeid, mille kaudu organisatsioon võiks kahju saada.

«Johan Leimann andis mulle Johannes Metsa aadressi. Käskis külastada ja tervitada. Otsime Metsa üles, temalt kuuleme, kuidas olukord Saaremaal on,» tegin Kuulile ettepaneku.

Johan Leimann oli üks 149 protsessi mehi. Johannes Mets aga oli istunud Keskvanglas temaga koos. Mets elas pärast vabanemist juba mõnda aega Saaremaal ja pidi kindlasti olukorraga kursis olema. Leppinud kokku, et kohtume tingimata kohe Metsaga, me lõpuks vastu hommikut uinusimegi.

Mind võttis vastu isa.

Vahepealsed aastad olid ta muutnud halliks. Kui ma lahkusin, oli ta viiekümne ühene, reibas ja ergas. Nüüd näis ta laokil ja hajameelne. Nagu hiljem emalt kuulsin, oli ta minu areteerimise väga raskesti üle elanud. Kuid kor-

dagi ei vihjanud ta oma kirjades mulle «ennetähtaegsele väljatulemisele». Küll oli vangimaja tsensuur teinud nende kallal mõnikord liigagi tõsist tööd: ma sain kätte ainult raamid pikkadest kalligraafilise, mulle nii tuttava ja armsa käekirjaga kirjutatud kirjadest.

Juba teel «Talurahva Võõrastemajja» kuulsin, et «kõik on vaikne». «Püüame igaüks omaette midagi ära teha,» rääkis isa. «Selgitame, räägime noortega. Kuid nuhkide võrk on tihe ja teinekord on seal inimesed, kellest seda vaevalt võib uskuda».

Ma sain esimesed, nagu pärast selgus, nii vajalikud näpunäited. Töölisliikumisest ja ohtlikust tööst osavõetud pikad aastad olid isa teinud selles osas väga kogenuks.

Pärast haake, et «saba» maha raputada, kohtusime Aleksander Kuuliga ja ruttasime turule. Mets kauples seal lihaga. Johan Leimann andis temast mulle väga täpse kirjelduse. Leidsime ta kohe.

«Kas härra Mets?»

Suur tüse mees laskis hetkeks kirve langeda ja silmitses meid.

«Johan Leimann saadab terviseid! Tahtsime üle anda. Tuleme just sealtpoolt.

Mets muutus tähelepanelikuks. Küllap meie kahvatus, kogu välimus reetis, et olime ikka kindlasti tulnud «sealtpoolt».

«No-noh, paistab tõesti sedamoodi! Ega ometi ühe mesti mehed Johaniga?»

«Just,» kinnitasime. Nimetasime nimed, Mets tuletas midagi meelde, siis hakkas üha rohkem omasemaks muutuma.

«Kas ei saaks pisut siin telgi varjul sõnu segamini ajada?» vihjasin väikesele ruumile, mis oli letiesisest eraldatud. Oli karta, et meid võidakse kergesti märgata, kuid kohtamist Metsaga polnud põhjust kapole teatavaks teha.

Selgus, et letitagune kinnine ruum oli mõeldud laona. See oli värsket liha täis. Mets tegi meile vaevaga ruumi. Rääkisime poolsosinal, et Johannese kaaslane, kes kauplemise üksinda enda peale võttis, midagi ei kuuleks.

«Ei, organisatsiooniline töö puudub,» kinnitas ka Mets. «Mind oleks kindlasti üles otsitud. Nüüd aga tõmban siin üksinda, omaette, parema arusaamise järgi.»

«Kas sul «suure maa» meestega side on?» huvitus Kuul.

«Mõnda vana vangi tean. Olen Tallinnas käies üles otsinud.»

Kapol oli siiski õnnestunud Saaremaal töölisliikumisele rasket hoopi anda — paistis, et organisatsiooniline selgroog sellel puudus, kuigi allesjäänud seltsimehed jätkasid omaette tööd, polnud meelt heitnud ega kapituleerunud. Kui aga illegaalsele tööle anda taas mingi tsentrum, luua side kõikide nende seltsimeeste vahel, kes olid oma postile jäänud, koordineerida töömeetodid ja -vahendid, küllap siis asi saab uue hoo.

«Arvan, et peaksime lahendama kaks asja: seadma korda sidemed Tallinnaga ja Saaremaal üksikute seltsimeeste vahel. Kõigepealt peaksime isekeskis tihedat kontakti pidama,» pöördusin Metsa poole. Ta haaras sellest mõttest kohe kinni.

«Nüüd, kus meid vanu vange on juba vähemalt kolm, pole see teisiti mõeldavgi. Selle asja peame viivitamata käima panema.»

«Meid tuleb rohkem kui kolm,» toetas Aleksander Kuul «August Vakker vabanes paar aastat tagasi, ta peaks kusagil Kihelkonna kandis olema. Neid, kes tulid välja armupalvetega, peame ka vaatama, kindlaks tegema, kes nad on. Pealegi on palju vanu seltsimehi, kes on oma ümbruses edasi töötanud. Kokku saame päris hulgakese.»

«Mis siis, mina võtan sidepidamise Tallinnaga endale,» otsustas Mets. «Mind ei panda nii tähele, kui mõnikord reisi sinnapoole teen. Olen ennegi seda vahet käinud. Kuid, kes hakkab Saaremaal seltsimeeste vahel ühendust pidama?»

Aleksander Kuul vaatas minule ja samas ka Mets.

Hakkasin naerma. «Mis siis. Katsun toime tulla.»

See oli meie esimene illegaalne nõupidamine, kus jaotasime lähemate aastate töofunktsioonid.

Buss viis kodu lähedale. Mul jäi üle jalgsi matkata vaid 7—8 kilomeetrit.

Esimene õhtu oli meeldejääv. Kodus oli seks puhuks pruulitud ehtsat Saaremaa õlut, tuli külanoori, kelledest ma paljusid vaevalt tundsin: paari-, kolmeteistaastastest lastest olid vahepeal sirgunud parajad noored poisid ning tüdrukud.

Ka küla sotsiaalne pilt oli kaunikesti muutunud.

Minu lahkudes võis ilma vaevata kindlaks teha, kes kuulusid jõuka ladviku, kes keskmike, kes kehvikute kilda.

Esimesi oli võrdlemisi vähe, nende seisukoht külas näis olevat kõigutamatu. Valdav osa kuulus keskmike hulka, kehvikud-popsid aga sulasid silmanähtavalt: nende pisikohakesed läksid jõukamate talude kätte, popsid ise rändasid välja. Mõnedest said ka kohaliku mõisa jaotamisel asunikud mõisa ääremaadel. Nii tühjenesid Küüne, Nuki, Künka, Liiva, Sopi ja teised Ratla popsikohad. Keskmikud moodustasid küla kehvikkonna. Siit andsid lasterikkad pered suilisi, päevilisi, juhutöölisi, väljarändajaid raske vaevase elu hammasratastiku vahele.

Jõukad vanad talud näisid kindlalt istuvat. Seal valitses traditsiooniline konservatism, käidi kirikus, tunti end meelitatuna pastorite ja pappide külaskäikudest, kes lahkusulistega võisteldes hakkasid talutubades palvetunde korraldama. Loeti kohalikku, kolm korda nädalas ilmuvat kogumeeste lehte ja käidi läbi ainult omavahel. Keskmikesse suhtuti üleolevalt, irvitustega, sageli tunti neid ainult sõimunimede järgi. Küla üle valitses selle jõukama kihi arvamine, otsustamine ja isegi klatš, mida niisama palju kardeti kui tõeks võeti. Vaimne kitsarinnalisus, kultuuriline mahajäämus, patriarhaalne sumbumus iseloomustas seda, nagu ka teisi taolisi külasid.

Nüüd, tagasi tulles, leidsin, et siin oli mõndagi muutunud.

Vahepeal oli avastatud Saaremaa soode imettegev jõud: need kasvatasid nisu. Niisugust, missugust polnud põldudel veel kunagi nähtud. Nii mõnigi keskmikest oli haaranud selle rikkuse järele. Suurte raskuste, kuid visa tööga, tihti hobustega kündes aeti mõni hektar soomaad üles ja külvati nisu alla. Muide, kodanlik põllumajandusteadus kinnitas samal ajal, et soos võib kasvatada ainult segavilja, enne kui sinna heinaseeme külvata.

Saaremaal lükati see teooria ümber. Suvinisu andis soos kuni 20-kordse saagi.

Saak realiseeriti kohalike kooperatiivkaupluste kaudu. Kõik see oli toimunud niivõrd ootamatult, et sahkerdajaist äriringkonnad polnud veel jõudnud neid nisupõlde arvesse võtta. Nisuhinnad osutusid küllaltki korralikeks. Hiljem muutus kõik imekiiresti. Saaremaa soo-nisuväljade rikkustest haarasid kinni ETK tuusad: nad leidsid kümneid ettekäändeid hindade allaviimiseks ja enda vahetalitaja osa korralikult kinnimaksmiseks.

Esimesed nisukasvatajad kerkisid aga paari aastaga küla

jõukate kilda, kuigi viimased ikka veel püüdsid neile vaadata vanalt positsioonilt. Uutes tingimustes, kus sooharimine ja peekonsigade kasvatamine määras talu sissetuleku, hakkasid paljud konservatiivsed talupidajad maha jääma. Külas toimus uus kihinemine.

Soode ülesharimise intensiivistamisega vähenes märksa Saaremaalt väljarändajate hulk suvekuudel. Nüüd leiti tööd kraavikaevamise ja juurimisega ka kohapeal. Taludes, kus oli suuremal hulgal soomaad üles aetud, tekkis vajadus lisatööjõu järele. Noori jäi rohkem kohale, aga koos sellega kippus nende poliitiline silmaring ahenema. Varem «suurel maal» tööd otsides ja seal ringi liikudes õpiti elu mitmekülgsemalt tundma. Ühised tööotsimise ja palgatingimuste mured sidusid enam, kasvatasid solidaarsustunnet, kiskusid klassivõitluse teele. Nüüd oldi töö- ja palgatingimuste osas palju enam killustatud. Ekspluateerimine oli muutunud halastamatumaks, kuid maskeeritumaks. Töötati tihti sugulaste, naabrite, tuttavate juures. Palgatingimused osutusid hoopis halvemaks mandri omadest, nagu seda näitasid ametlikud statistilised andmed. Kuid kohapeal tööd leides jäid ära tööotsimise risk, ringisõitude kulud ja kaotatud tööpäevad. See ahvatles kohale jääma.

Loomulikult ei suutnud aga Saaremaa kõiki oma elanikke toita. Jätkus endiselt ka mandrile rändamine suvekuudeks. Paljud läksid maailmameredele, teised rändasid hoopis välja. Kehv- ja valdav enamik kesktalupidajaist rabelesid endiselt tõsiste majanduslike raskustega. Nad laostusid pikkamööda, paratamatu järjekindlusega, kuigi töötasid kevad-, suve- ja sügiskuudel 18 ja rohkem tundi päevas. Laostusid majanduslikult ülejõu käivate, olgu siis otseste või kaudsete maksude all, füüsiliselt ränga töö ja alatoitluse all. Preemiad uudismaade harimise, peekonisigade, tõulavade, niinimetatud traktorijaamade eest kulaklikele majapidamistele, ETK, erakaupmeeste, pangatuusade, politikaanide, igasuguste äritsejate, ettevõtjate, usutegelaste ülalpidamise ning prassimise kulud pigistati välja töölistelt ja kehvpõllupidajailt. Lisaks kõigele valitses maad range «vaikiv olek». Igasugune poliitiline võitlus kodanlike parteide endi vahel oli lakanud. Kuigi see töörahvale sisuliselt ei tähendanud ei sooja ega külma, tuli erakondade omavahelise kisklemise perioodil siiski ette, et kodanlikud tegelased üksteist riigipiruka

jagamisel vastastikku paljastasid. Seda kasutati poliitilise selgitustöö tegemisel. Nüüd jäid need võimalused ära.

Kaitseliitu oli tugevdatud. Selle organisatsiooni mundri kandjaid oli külla palju juurde tekkinud. Sinna kuulumisega uhkeldati, uusi liikmeid võeti vastu väga filtreeritult, jõukuse astet ja meelsust rangelt silmas pidades. Tütarlapsi oli värvatud naiskaitseliitu ja selle organisatsiooni tugevdamisega tegeldi hoogsalt. Maanoorte ringidest, mis alustasid oma tööd kutsealaste teadmiste tõstmise eesmärgil, olid kujunenud kodanluse ideoloogilise töö taimelavad. Koolid viljelesid noorkotkaste liikumist, haridus- ja spordiseltsides valitses väga reaktsiooniline vaim.

Tööd alustada polnud kerge. Meil tuli aga otsast peale hakata, täpselt nii nagu alustas Aleksander Ellam pärast 1924. aasta suuri rüüstamisi. Pealegi olime nii ametliku kui ka salajase valve all. Iga meie liigutus pidi tingimata kombatav olema.

Isa hoiatas: «Ole ettevaatlik. Sulle on pandud kaitsepolitsei agent külje alla.» Ma võtsin ta hoiatuse arvesse. Selguski, et tegin hästi, — inimene, kellest ma seda kõige vähem ootasin, oli juba minu jaoks ette valmistatud.

Ühe esimese jutuajamise seltsitöö teemadel pidasin maha vennaga.

«Kuidas teil maanoorte ring töötab?»

«Pole viga. Suvel mängime võrkpalli, praegu harjutame näidendit. Mina olen ringi sekretär.»

«Aga kuidas on niinimetatud vabariigi tähtpäevadega? Teete tingel-tangelit, peate kõnesid jne?»

«Tähtpäevi ei pühitse. Lohistame nendest pisitasa mööda.»

Sellega oli asi korras.

«Loenguid üldse peate või ei?»

Ei, loenguid ei olevat peetud.

«Nüüd teeme nii, et uue juhatuse valimisel püüame sinna viia inimesed, kes ise tööst suurt ei hooli. Selle asemel katsume moodustada igasuguseid ringe ja tõmmata nende töösse kogu vajaliku aktiivi. Hakkame loenguid pidama. Tavaliselt uuritakse seda, kes on ringi juhatuses. Kui seal pole midagi kahtlast, võime ei tea mis ette võtta.»

Nii läkski maanoorte ringiga.

Loengud võtsime kavva eranditult põllumajanduslikud. Jaotasime vastavalt võimekamate poiste ja tütarlaste vahel teemad. Mõni neist langes minule. Loengutesse aga sai

põimida näiteid välismaalt, eriti just Nõukogude Liidust. Näiteks viljasaakide tõstmise probleemist rääkides võis nagu mööda minnes nimetada jaroviseerimist kui uut agrotehnilist võtet.

«Mis asi see jaroviseerimine on?» pärib keegi.

Jutt kaldub kohe Nõukogude Liidule, sellele, kuidas seal seda võtet rakendatakse. Siinjuures tekib kolhooside mainimisel uusi küsimusi kolhooside, siis aga ka sovhooside kohta.

Teinekord tuleb anda seletusi mitšuurinluse üle. Vastavalt sooviavaldustele tuleb pidada koguni kaks eriloengut — üks jaroviseerimisest, teine Mitšurini töödest. Nii avarduvad pisihaaval ja märkamatult teadmised maast, millest seni on ajakirjanduse ja kodanluse kõnemeeste kaudu kuuldud ainult hirmu ja õuduse lugusid.

Loengutele ei kogunenud mitte ainult noored, vaid ka eakad taluperenaised ja peremehed. Neid peeti talutubades, kord siin, kord seal.

Vanglast vabanemisel aitasid mind palju Adolf Pauk ja Voldemar Telling. Pikkade aastate jooksul oli neil kinni peetud palju väärtuslikke raamatuid, mis olid saadud sõpradelt Nõukogude Liidust. Volituste teel sain need endale. Lugesin neid põnevusega ja hakkasin siis õhtuti noortele tõlkima. Seal räägiti kolhooside elust, Balti—Valge mere kanali ehitamisest, Nõukogude tööstuse ülesehitamisest, elektrifitseerimisest, teadlaste poolt lahendatavatest keerukatest probleemidest ja paljust muust. Kõike kuulati suure õhinaga. Sattusin loetust isegi liiga hoogu ja unustasin kuulajaid hoiatada. Üks juhtum sundis selles suuremale ettevaatusele.

Kord tekkinud naabri juures vaidlus. Peremehele tulnud külla tuttav ja ta tahtnud sellele omakorda lugeda «Venemaa elektrifiitseerimisest».

«Sa too see raamat Vasseli käest!» andnud ta pojale korralduse.

«Mis raamat?» jäänud see arusaamatusse.

«Noh, kus sellest elektrifiitseerimisest juttu on.»

«Aga, kes seda loeb?»

«Kuidas kes? Igaüks võib lugeda!»

«Mis ajast sa vene keelt mõistad?» imestanud poeg.

Isa sai alles nüüd teada, et loeti vene keelest.

Teine päev oli naaber minu juures. «Kuule, sa kirjuta

need lood eesti keeles ümber. Paneksime käest kätte käima.»

Ümberkirjutamisest siiski midagi välja ei tulnud. Niisuguseid asitõendeid tuli vältida. Naabrile aga kinnitasin, et tal pole oma tuttavaile vaja rääkida, kust ta midagi on kuulnud, sest tuttaval on tavaliselt oma tuttavad.

Selgitustöö ulatuslikumaks muutmise küsimus viis mind Aleksander Kuuli juurde.

Rääkisime senistest kogemustest, kaalusime illegaalsete väljaannete valmistamise võimalust. Kuid see langes ära. Oleksime tõmmanud kõigepealt endale otsese ohu ja võinud karile viia ka alustatud töö organisatsiooni liikmete taaskoondamisel, noorte kasvatamisel ja kaasatõmbamisel. Pealegi puudusid kõige primitiivsemadki paljundusvahendid. Kirjutusmasina olid nuhid leidnud ja konfiskeerinud. Tööd tuli jätkata individuaalse lähenemise korras. Sellega oli ka Kuul kohe alustanud.

Nüüd vajasime suuremal hulgal kui varem poliitilist kirjandust. Ometi olid meie varud suurte rüüstamiste ja areteerimiste läbi peaaegu täielikult kokku kuivanud.

«Käi ära Johannes Metsa pool, vahest on tal võimalik Tallinna kaudu midagi saada,» soovitas Aleksander.

Üle neljakümne kilomeetriline jalgrattamatk Kuressaare oli suvistes tingimustes naljaasi. Talvel tuli liikuda aga hobusega ja linnareis võttis ära oma poolteist päeva. Kuid sellega oldi juba maast madalast harjunud.

Rääkisime Metsale, et vajame hädasti kirjandust.

«Mul seesama mure. Katsun Tallinnas ära käia,» tõotas ta.

Leppisime kokku, millal teen taas linnareisi.

Jälle poolteist päeva teelolekut, külmetamist, kuid tulemused ei olnud rõõmustavad.

«Seal on needsamad hädad. Kevadeks lubati siiski midagi korjata, niikaua peame ootama. Kästi tõlkida vene keelest, mis juhtub käepärast olema.»

See polnud suur lohutus. Tõlkimise kunst polnud meile saladus, kevadeni oodata tundus aga väga pikk aeg.

Ometi hakkas Johannes Metsa kaudu kirjandus saabuma, tõsi küll kaunis visalt, kuid mis parata. Need olid mõned EKP illegaalsed väljaanded ja hiljem (vist Taanis ilmunud) ajaleht «Rahva Hääl». Minu ülesanne seisis nende meie «kanalisse» juhtimises ja liikumismarsruudi jälgimises.

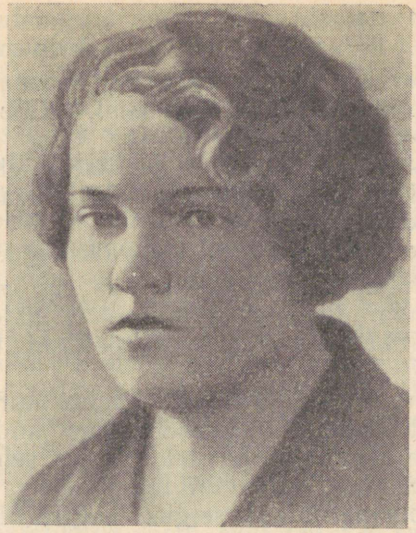

Ksenja Ellam

Pikkamööda hakkasid vanemate seltsimeeste ümber enam-vähem kindlad grupeeringud kujunema. Kuid siiamaani olid need moodustatud ainult meestest, töö naiste seas jättis enam kui soovida. Vestlesin mõne endise poliitvangiga, naispere esindajaga, kes olid ennetähtaegselt vabanenud. Püüdsin selgitada, kas nende seast ei leia mõnda, keda rakendada tööks naiste seas. Kokkuvõtted jutuajamistest ei olnud paljulubavad.

Siis, viibides kunagi Tumalas korraldatud põllumajandusnäitusel, küsis Aleksander Kuul minult: «Kas sa Alla Senniga oled kokku puutunud?»

Ei, tõesti ei olnud! Vaat kus möödalaskmine! Ksenja Ellam, Alla Senni oli Aleksandri ja Johani noorim õde. Teadsin temast vendade jutustuste kaudu üht-teist. Isiklikku kontakti meil aga ei olnud.

Õhtul peol tutvustas Aleksander mulle Ksenjat.

Tantsisime. Selle kestel jõudsin oma uue tuttavaga kokku leppida, et kohtume umbes poole tunni pärast Tumala mõisa alleel.

Kohale jõudes leidsin, et Aleksander ja Ksenja mind

juba jalutades ootasid. Läksime tähepaistelisel, soojal augustiööl teelt kõrvale ja istusime kraavipervele.

Aleksander oli Ksenja juba oma ringi tõmmanud. Kindlameelne, julge, isekas, täis optimismi, jättis ta parima mulje.

«Lugeda on vähe. Te katsuge hoolitseda, et midagi kirjanduse moodi asja hakkaks rohkem kätte saama,» kukkus ta kohe peale käima.

Oli paras moment vastata millegi väärikaga.

«Aga kui lugemist muretseme, kas sul leidub, kellele seda edasi anda? Juttu on sinu sookaaslastest. Meil on neid raskem liikumisse tuua, seda peaksid tegema just eestkätt sina.»

«Ärge kartke, et ei leidu! Jätke see minu mureks. Ja pean ma kirjandust tingimata igaühele edasi andma? Jätkub sellest, kui ise loen ja püüan teistele ära seletada. Edasi annan ainult nendele, kes samuti toimivad.»

Vendadele omane lihtsus, selgus, loogika olid ka sellele tütarlapsele iseloomulikud.

«Kuidas siis, teeme väikese tööjaotuse? Võta naisperega kontakti loomine enda hooleks, vali ja sorteeri, keda usaldada, keda mitte. Moraali ohtudest ja ettevaatusest pole sulle vaja enam lugeda, küllap sul on sellest juba omalgi aimu.»

Ksenja kõõritas tasakesi naerdes Aleksandri poole.

«Ma olen ta nende juttudega juba ära tüüdanud,» vabandas Kuul. «Tihti, kui pole kõrvalisi, unustab kohates isegi teretamise ja kamandab ainult «ettevaatlikult»!»

«Nagu ma seda ettevaatuse asja ise ei teaks! Mulle pole midagi vastikumat, kui et täiskasvanud inimesele aabitsat õpetatakse. Seal on kas õpetajaga midagi korrast ära või siis ei kõlba õpilane kuhugi!»

Näis, et üks teravamaid probleeme leidis oma parima lahenduse. Arutasime läbi, millest ja kuidas alata, lähemad ülesanded töös naistega. Tuli peatuda pikemalt ka kapo poolt seatud lõksude juures.

Ettevaatuseta läbi ei saanud. Luure osutus tihedaks. Talvekuudel võisime vennaga jälgida, kuidas mööda kiviaeda tulid jäljed meie kambri akende kohale, sealt akende taha. Öösiti käidi maja seina taga passimas, kuulatamas. Järelikult tuli kohtuda ja vestelda veelgi varjatumalt, vältida suuremaid kogunemisi. Samal ajal tuli mõelda töö laien-

damisele ja hoogustamisele, ning selles ei võinud konspiratsioonis üle pakkuda.

Hakkas silma, et rida küla «mõjukaid», Pätsi diktatuuri tuliseid pooldajaid suhtus äärmise vaenulikkusega mõnesse oma naabrisse. Neid peeti «vapsideks», kuna olid julgenud avalikult kritiseerida seda fašistlikku režiimi, mille Päts ja Laidoner kehtestasid. Lähenemine nendele inimestele näitas hoopiski, et siin polnud tegu «vapsidega», nagu ma neid tundsin vangimajast. Nood võrdlemisi selgepilgulised arukad talupojad olid rahulolematud kodanliku korra poolt sünnitatud pahedega ja otsisid sellest korrast väljapääsu.

Kord viibisin linatalgul. Pärast töö lõppu istusime Põlde külas Männiku peremehe juures ja vestlesime sundimatult. Meid polnud palju: peremees ise, tark tasakaalukas põllumees, ning tema lähikondsed Tamme Eduard ja Vainu Juhan, praegused «Saare Töölise» kolhoosi liikmed.

«Sa räägi elust vangimajas,» nõudis Vainu Juhan, tugev, hoogne ja sõnakas asunik, kellel nali ja mahlakas huumor segunesid asjalikuga sageli niivõrd, et ei saanud aru, kust hakkas üks ning lõppes teine.

Rääkisin. Sellest, kuidas käitusid vanglas «vapside» ninamehed, kuidas kommunistid ning kuidas suhtus kummassegi vangla administratsioon.

«Aga miks kommunistid armu ei palu?» huvitus majaperemees. Jutt hargnes jutult. Enamasti vaikiv, endas juurdlev, kuid sõnakas Tamme Eduard poetas nüüd mõne läbikaalutud küsimuse, siis jälle Vainu Juhan, peremees. Pikk õhtu kadus märkamatult. Ja kunas me ka pärast ei kohtunud, jätkusid need usalduslikud suhted, vestlused. Üks, keda samuti tunti kohapeal «vapsina» ja kellest mul on säilinud niisama head mälestused nagu eespool mainituist, Pärdi August, oli hiljem minu kodukülas kolhoosi organiseerijate initsiatiivgrupi liige. See toimus varsti pärast esimese kolhoosi asutamist vabariigis.

Need kokkupuuted olid veelkordseks õppetunniks, et inimestele tuli läheneda individuaalselt. Kellegi üle ei tohtinud otsustada mingi külgeriputatud sildi järgi. Samal ajal suutis kaitsepolitsei agent küll vaevalt mõista, missugune rinne kujunes külas «maksva korra» vastu ...

Poliitilise kasvatustöö tegemisel aitasid kaasa nõukogude raadiosaadete kuulamised. Raadioaparaadid olid hinnas, neid suutsid endale muretseda vähesed. Kui minu onu Anton, kes asus meist umbes 5 kilomeetri kaugusel,

endale raadioaparaadi ostis, külastasin teda sageli. Ma ei jõudnud õieti teretadagi, kui ta oli mul hõlmas: «Tule kuula, mis venelased räägivad!» ja otsis juba Moskvat.

Eriti huvitasid päevauudised. Sealt sai laialdast informatsiooni nii Nõukogudemaa siseolukorra kui ka välismaa kohta.

Informatsioon Nõukogude Liidust oli erilise väärtusega, seda otse neelati ja taheti kuulda aina uusi sõnumeid hoogsast sotsialistlikust ülesehitustööst maailma esimeses töötava rahva riigis. Onu ise oli kõigest niivõrd haaratud, et ta ei andnud mulle rahu ka masinarehel. Tõstsin tema juures rehepeksul olles viljakotte masina alt. Korraga oli ta juba seal: «Tule, tule ruttu!» tiriti mind taas päevauudiste kuulamisele.

Kotid kuhjusid masina alla, mind hakati otsima.

«Kas mitte pärast . . .»

«Pärast viime kotid ära. Need kaduma ei lähe. Sõna võib aga kaduma minna . . .»

Ülesehitustööst Nõukogudemaal sai palju jutustada ja võtsime seda kui poliitilise selgitustöö ühte tähtsamat ülesannet. Kodanlus õhutas rahvuslikku vaenu, šovinismi, püüdis laiu rahvahulki ässitada «kommunistliku Venemaa» vastu. Agaralt tegutses äärmiselt reaktsiooniline organisatsioon Eesti Rahvuslaste Klubi, kelle häälekandjat ajakirja «ERK» püüti levitada eriti haritlaste ringkondades. See vahutas šovinismist. Kodanlik ajakirjandus ja iga liiki kõnemehed võistlesid samal ajal omavahel kohutavate väljamõeldiste levitamisega Nõukogude Liidu aadressil. Laimule võis vastu astuda faktide vastupandamatu jõuga. Iga uus valminud elektrijaam, kõrgahi, tehas, Maria Demtšenko «viiesajalased», Vinogradovite liikumine, Paša Angelina traktoribrigaad, Lõssenko imed põllumajanduses, Mitšurini omad aianduses — kõik need olid vahendeiks, millega valedelaviini kummutada.

1938. aasta varakevadel hakkasid liikuma rõõmustavad kuuldused, nagu antaks poliitilistele vangidele amnestiat. Ja sama aasta maikuus saabusid Tallinnast kodukohta amnesteeritud Johan Ellam ning Eduard Kitt.

Tegin Ellamile kohe visiidi, minnes enne Kuuli poolt läbi.

Sõitsime kolmekesi jalgratastel Laimjala poole. Teelt kõrvale pöörates peatusime karjamaal. Meid huvitas kõigepealt informatsioon Tallinna poolt. Ega Ellamil õnnestu-

nud teada saada, missuguseid töövõtteid seltsimehed seal kasutavad? Johan naeris: «Ega seal vähem silma peal peeta kui siin. Töö käib ühtemoodi — kuidas kellelgi võimalik.»

Jutustasime meie «sisemise» tööjaotuse korrast. Ellam tundis huvi, kas pole nuhkidele midagi silma hakanud? Kas Metsal ja minul ei kipu tuliseks minema?

Me polnud midagi erilist märganud. Kuid töörinne on tunduvalt laienenud. Hiljem, kui ta on pisut puhanud, tahaksime ka talle koormust panna. Võib-olla võtaks ta endale sidepidamise mõne seltsimehega, kelle ümber on koondunud grupeeringud?

«Mis jutt see puhkusest on? Palju te ise puhkasite?» muutus Johan korraga valvsaks. «Arutame läbi, missugune on praegune olukord meie liikumises, ja laseme käia! Puhata sain ma sedakorda jälle mitu aastat järgemööda.»

Rääkisime, et meie väljudes oli olukord teine. Töö tuli käima panna, tagasivaatamiseks polnud võimalust. Nüüd on jalad maha pandud, võime taolistki juttu ajada. Kuid Johan muutus tigedaks, ta ei tunnistanud mingit järeleandmist. Leppisime kokku (jällegi «ettevaatuse» mõttes), et mina hakkan Põide-poolse Saaremaa osaga sidet pidama ainult Ellami ja Kuuli kaudu. Muud niidid seal jäävad nende pihku.

Varsti saabus Saaremaale veel üks vabanenud poliitvang. See oli August Hansen. Ta asus tööle Leisi kooperatiivkauplusse. Sellest teada saanud, külastasin kohe ka teda.

Pikk, kõhn, väga energiline, liikus ta ka leti taga hoogsalt. Ootasin, kuni järjekord minuni jõudis.

«Käime siit kordamööda lõunal. Ma tulen varsti, sa oota mind väljas. Seal räägime pikemalt,» heitis ta mulle tasakesi.

Jalutasime pisut maanteel ja keerasime alla surnuaeda. Rääkisin meie tööst, töömeetoditest, töölisliikumise olukorrast Saaremaal.

«Ma pole Leisis jõudnud veel pikalt ringi vaadata, kuid mulle tundub, et kohaliku intelligentsi hulgas võib siin midagi ära teha. Sellest küljest kavatsen proovidagi,» tegi August kokkuvõtte oma esimestest muljetest.

Käisin nüüd tema pool niisama korrapäraselt nagu teistegi seltsimeeste juures. Ühel kaupluse järjekordsel külastamisel pööras Hansen pärast teretamist minu poole val-

August Hansen

jult, mis ei jäänud kellelegi kaupluses viibijatest märkamata. «Ah kingi on tarvis? Palun, meil on siin laoruumis veelgi rikkalikum valik. Astume korraks sisse!» Niipea kui lattu jõudsime, sosistas ta mulle: «Kraami kõik ära. Sulle tullakse varsti järele,» ja jätkas kuuldavalt: «Kingi on igasuguseid, ševroonahkseid, kroome, poollakke.»

«Ma paluksin näidata ševroonahkseid!»

Taas sosinal: «Leisis on alaliselt nuhk, poliitilise politsei assistent. Ta käib läbi meie ärijuhiga. Sellelt on ta pärinud sinu kohta, kas sa tihti Hansenit külastad, millest jutuajamine käib, kas sa kellegi teisega veel Leisis kohtud ja nii ikka edasi.»

Ja valjusti: «Palun, siin on rida karpe, kust võib proovida.»

Sosinal: «Ärijuht kurameerib aga ühe müüjast neiuga ja usaldab teda. Tema hoiatas mind. Nuhk olevat öelnud, et Riisi võtame varsti ära. Olevat teiste kommunistidega sidepidajaks.»

«Kõik need numbrid tunduvad kitsad olevat,» katkestan

valjult ta jutu. «Kas midagi avaramat ševrookingade osas laos ei leidu?»

«Kohe püüan vaadata!» hakkas August karpidega krabistama ja rääkis samal ajal mulle: «Reinsteini Robi on välja saadetud. Hiiumaale. Ta tahtis tulla sinu juurde, kuid ma saatsin ta Leisist tagasi, öeldes, et võib-olla tulevad sind areteerima, siis ei pääse ka tema.»

«Ka need ei istu. Rohkem teil tõesti midagi avaramat pole?»

«Ei, avaramat sedakorda ei ole,» kahetseb Hansen. «Võib-olla teinekord, meil on oodata uusi saadetisi.»

Andsin edasi paar viimast «Kommunisti» numbrit. Pikemalt rääkida polnud siin võimalik.

Uudised ei olnud rõõmustavad. Olin eksinud konspiratsioonireeglite vastu, toiminud liiga maskeerimatult, lohakalt ja hoolimatult. Asi poleks olnud nii halb, kui mitte oht ei ähvardaks minu kaudu ka teisi seltsimehi. Niisuguste endasüüdistusmõtetega veetsin tee Leisist Ratlasse, oma kodukohta. Kõige üle järele mõeldes meenus mulle veel midagi, millele ma varem polnud tähelepanu pööranud.

Kuressaares käies ostsin sealt Riias ilmuvat pagulaste lehte «Segodnja». Valgekaartlaste sõimu ja poriloopimise sekka Nõukogude Liidu aadressil võis sealt mõnikord ridade vahelt lugeda ka kasulikku. Kui näiteks kiruti, et kommunistid rikuvad Vene jõgede ürgset venepärasust ja ilu, ehitades sinna ja sinna üha uusi jõujaamu, siis olid niisugused uudised teretulnud. Taolist nutulaulu esines aga palju.

Ma ei pidanud vajalikuks «Segodnjat» peita. Ajalehenumbrid seisid laual, tarvilik punasega alla kriipsutatud. «Segodnja» materjalidest võis mõnikord teha huvitavaid kokkuvõtteid.

Mind ei külastanud aga ainult mõttekaaslased. Kord puhkepäeval tuli taas grupp poisse. Üks saabunuist märkas kohe ka pagulaslehte. Ta taipas ainult niipalju, et tegemist on venekeelsete ajalehtedega. Ja sellest jätkus. Külas levis kohe jutt: Vassilil olevat «Pravdad» päris avalikult laual ja küllap ta tegevat nende kaudu kommunistlikku kihutustööd.

Ma ei reageerinud sellele. Nüüd meenus toogi juhtum. Kodus toimisin kiiresti. Sorteerisin vähese illegaalse kirjanduse välja. Otsustasin selle hoiule anda kellegi kaitse- ning isamaaliitlase kätte, kellele olin suutnud lähe-

neda. Too oli lihtne inimene, kes oli üldise vooluga kaasa minnes sidunud end ka niisuguste organisatsioonidega. Kuid ta polnud neile kuigi ustav.

Rääkisin, et mulle on vanast ajast midagi järele jäänud, mis võimalike läbiotsimiste korral head ei tõota. Rottidele ei taha söödaks jätta, võib-olla tema saab sellele veidikeseks ajaks ulualust anda.

«Miks mitte, palun jäta siia!» vastati mulle endastmõistetavusega.

Lahendus sobis. Kavatsesin need vähesed varud liikuma panna, kui soodne juhus avaneb. Seniks pidi neile aga kindla varjupaiga tagama.

Nüüd meenus veel midagi. Mul õnnestus salamahti, oma kladedesse peidetult, vanglast välja tuua Voldemar Tellingu pikem memoriaaljutustus, Robert Reinsteini paar proosatõlget revolutsioonilisest töölisliikumisest Saksamaal ja Adolf Pauki meisterlikud luuletõlked kommunistlikest noortest—metrooehitajatest. Tellingu töö toimetasin kokkuleppe kohaselt edasi ta õele. Sellega oli asi korras. Kuid Reinsteini ja Pauki omad pidin hoolega ära peitma, nuhkidele oleksid need marjaks ära kulunud.

«Kahtlastele» kladedele tegin taas õlgkatusesse peidiku.

Tuli hoiatada ka Kuuli, Ellamit, Metsa ja teisi seltsimehi, kellega olin kokku puutunud. Nüüd ei tohtinud seda ainult mingil juhul teha tavalise jalgrattamatka korras.

Reisi Aleksander Kuuli juurde maskeerisin Saikla veskis käimisega. Kotid viljaga peal, jõudsin Saiklasse õhtul. Järjekorrad olid siin suured ja oodata tuli tihti ööpäev, enne kui võis alustada tagasiteekonda. Järjekorra ära võtnud, jäi mulle küllaldaselt vaba aega, et üle Saikla põldude öö kattel Mehamäe külas ära käia.

«Kuidas siis nüüd edasi saab?» erutus Kuul. «Sidet me katkestada ei tohi. Mul on Ellamiga lihtsam. Omavahel puutume tihti kokku, kuid kahekesi me jääme siia teistest liiga äralõigatuks.»

«Aleksander Ellam pidas sidet kümnete seltsimeestega. Ja sidepidamisel sisse ei kukkunud. Viga oli minu juures ja seda saab parandada. Nüüdsest peale peame oma kokkupuuteid maskeerima, et ei naabrid ega keegi võiks nendest midagi aimata. Muus osas jätkame vanas vaimus. Anna see ka Ellamile edasi.»

Läbi arutanud sise- ja välispoliitilise olukorra järgne-

vateks vestlusteks, mis oli meile juba tavaks saanud, ning vahetanud taas töökogemusi, ruttasin tagasi.

Metsaga kohtamiseks tuli teha linnareis. Võtsin selle ette koos vennaga, ja selgus, et tegin hästi.

Kui olin Johannest ta töökohas olukorrast informeerinud, hakkas ta tasakesi naerma: «Võib-olla sina siis tõidki mulle nuhid nii lähedale. Näe,» viipas ta peaga kiriku suunas. «Seal istub praegugi üks noormees ja peab meil silma peal. Nii me tunnistame siin tõtt juba mõnda aega. Küllap meie praegunegi jutuajamine kusagil ära märgitakse, millal see algas ja millal lõpeb.»

Postkontori kõrval asuvale kiriku kiviaiale nõjatus tõesti noormees. Ta volksas tihti meie poole.

«Mul on pisut kirjavara, ent kuidas saan selle nüüd üle anda? Nad võivad koduteel sulle läbiotsimise korraldada.»

«Olen koos vennaga,» viipasin Arseeni suunas. «Kirjanduse võtab tema enda hoolde. Talle ei tea need sellid külge hakata. Kust ja kuidas seda aga kätte saab?»

Kõik lahenes kiiresti. Kirjandus oli Johannese tööriiete taskus, korteri esikus. Tavaliselt tema isiklikele asjadele ei teatud seal tähelepanu pöörata. «Las Arseeni läheb sinna, püüab ära võtta ja tagasi tulles annab märku, kas asi on korras. Meie aga vestleme senikaua edasi ... tolle noormehe valvsa pilgu all.»

Veidikese aja pärast möödus Arseeni meist lõbusat ilmet varjamata. Kõik oli hästi.

Kohtumised seltsimeestega toimusid edaspidi täiesti konspiratiivselt. Kuid tuli tarvitusele võtta veel muidki ettevaatusabinõusid.

Üks neist, kelle suhtes minu isal olid tekkinud tõsised kahtlused sidemete pidamises kaitsepolitseiga, osutus minu heaks sõbraks. Ma ei andnud vanglast väljudes vähimatki märku taolistest kahtlustustest. Meie sidemed jätkusid. Ehkki ma ei märganud tema juures erilist uudishimu, tundsin tolle isiku hoiakus ometi midagi võõrast.

Nagu selgus, osutus ta lugu lihtsaks.

1931. aasta sügisel sõjaväkke sundaega teenima minnes korraldasin talle kohtamise Aleksander Ellamiga. See toimus nii, et jäi mulje, nagu ei viiks mitte mina teda, vaid tema mind kokkusaamisele. Pärast Aleksander Ellami mõrvamist kuulati too sõber üle. Sellest kõigest jutustas ta ise mulle. Et nuhkidel polevat mingeid asitõendeid olnud, jäetud ta rahule.

Juhtus, et illegaalse töö aastail langes mõnele inimesele kahtluse vari. Kahtlustatu kõrvaldati liikumisest, sest teist teed ei jäänud. Niisugune saatus võis aga mõne kapo provokatsiooni puhul ka õiget inimest tabada.

Seepärast püüdsin asjas kindlale selgusele jõuda, kuid väheste tulemustega.

Oma meelsust ma ei varjanud. Selleks polnud põhjust. Kuid põhjalikumaid poliitilisi arutelusid temaga vältisin. Nüüd, kus mul kippus tuliseks minema, andsin sõbrale mõista, et ei viitsi enam endisi vanglakaaslasi külastada. «Segodnja» seadsin aga veel enam silma alla, ning ta tundiski selle vastu huvi.

«Noh, külas ikka räägiti «Pravdast». Siin ta siis sul ongi,» märkis ta ajalehte võttes.

«See on valgekaartlaste «Pravda» ja kannab hoopis «Segodnja» nime,» heitsin nagu möödaminnes. «Ilmub Riias, mitte Moskvas.»

Ta näis rahule jäävat. See oli ainuke juhus, kus ma uskusin midagi märganud olevat.

Järgmine kord Johan Ellamiga plaanipäraselt kohtudes rääkisin mõningatest ettevaatusabinõudest, mida viimasel ajal tarvitusele olin võtnud. Mainisin ka «Segodnja» lugu.

«Näe, sa jääd pagulaste väljaannetega vahele,» hakkas Johan naerma, «mina aga loen ajakirju Nõukogude Liidust ja pole häda midagi.»

«Missuguseid ajakirju?» ei saanud ma aru.

«Tõin sullegi kaasa. See on esimene saadetis, mille sain.»

Ta võttis põuest ajalehepaberisse mässitud paki.

Arutasin selle lahti. Märkasin kõigepealt «Sur Posteno» numbreid. Tõsi, mitte enam värsked, kuid meie jaoks osutus «uueks» ka see, mis oli ilmunud Nõukogude Liidus või põranda all aastaid tagasi. Selle eest olid aga võrdlemisi värsked Hispaanias ilmunud ajakirja «Popola Fronto» numbrid. Missugune aare see oli!

«Näed, esperantoga on lihtsam asja ajada. Mul on hea tuttav «neutraalide» hulgas. Ta on esperantist, peab ühendust terve maailmaga, sealhulgas ka Nõukogude Liidu ning Hispaaniaga. Sealt saadud kirjanduse saadab mulle edasi. Kui vene keele tähestik kohe igale sellile silma hakkab, siis esperantot ei panda tähele. Pealegi ilmub selles keeles väljaandeid igal maal.»

Sirvisin ajakirju suure põnevusega. Otsesed sõnumid

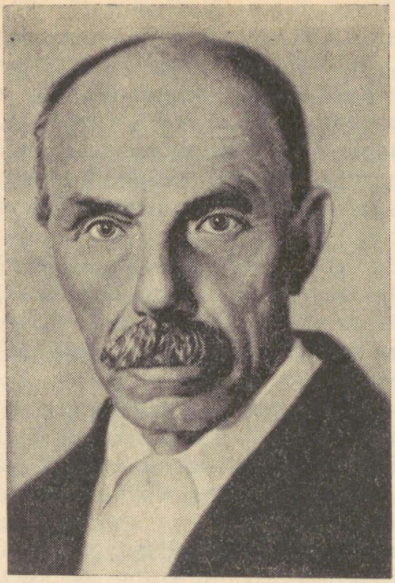

Vassili Mölder

Nõukogude Liidust ja võitlevast Hispaaniast mõjusid erutavalt ning haaravalt, nagu oleks nendest, südamele nii lähedastest maadest, äkki ilmunud mõni hea seltsimees sinu kõrvale ja alustanud sõbralikku, kirglikku ja siirast vestlust kõigest, mis üha täitis meie mõtteid ja tundeid.

«Saad sa neid veel?»

«Muidugi. Mul on lootus saada koguni Lätis ilmuvat illegaalset esperantokeelset ajakirja. Samuti on väljavaateid saada Hiinast midagi. Esperanto avab meie ees maailma.»

Johan Ellam oli tuline esperantist. Ta ei varjanud oma heameelt selle keele teeneid meie liikumises esile tõstes. Tõele au andes peab tunnistama, et proletaarse internatsionalismiga, töötavate rahvahulkade vennaliku sõpruse mõistega sidusid paljud meist lahutamatult esperanto. Ja esperanto keel etendas kahtlemata oma osa meie töölisliikumises.

Eesti kodanliku valitsuse algul areteeriti proletaarne kirjanik Vassili Mölder.

«Mis keelt te õpetate?» karjuti talle peale. «Miks on sellel keelel punase Venemaa märk — viisnurk?»

«Ma ei tea,» tunnistas Mölder, «miks pean ma vastutama märkide eest, mille panemisest ma pole kummalgi juhul osa võtnud?»

Pärast mõnepäevast ülekuulamist ta vabastati. Hiljem alustasid esperanto vastu sõjakäiku marurahvuslased. Kõik see tõstis selle keele vastu usaldust revolutsioonilistes ringkondades.

Kusagilt oli Vassili Möldril läinud korda hankida ka esperantokeelset revolutsioonilist kirjandust. Kord oli ta sellega varustanud minu isa.

Isa esperantot ei mõistnud. Aga Mölder toppinud talle tasku ka väikese õppe- ja sõnaraamatu. «Vaata need hoolega läbi ja sa saad kõigest aru!» kinnitanud ta.

Nende abiraamatute abil tuhniski isa talle antud esperantokeelse kirjanduse läbi ja oli endaga väga rahul.

«Peaks niisugust kirjandust veel saama, ei ta mul lugemata jää,» tunnistas ta.

Nagu paljud teised poliitilised vangid, nii õppisin minagi esperanto ära vanglas. Nüüd kulus see asja eest ära, sest varsti hakkas Johan Ellam mulle andma ka Hiinas ilmunud ajakirja «Voĉoj el Oriento». Põimisime sellest peale oma vestlustesse episoode ka Hiina Kommunistliku Partei võitlusest, Hispaania kodusõjast, hiljem ka naaberriigi, Läti tööliste revolutsioonilisest tegevusest, kuna Ellamil oli õnnestunud sealtpoolt hankida ajakirja «Proleta Esperantisto».

Konspiratiivsuse nõuete terane silmaspidamine andis kahtlemata tulemusi. Meie kokkusaamistel kinnitas Hansen, et ta pole enam midagi kahtlast kuulnud.

Kas minu maskeerivad jutuajamised «sõbraga» ei avaldanud asjakäigule juba oma mõju?

Näis, et see oli nii.

Kuid ettevaatust ei tohtinud ikkagi unustada.

„Jõsi, me sõlmisime lepingu, aga . . .“

1939. aasta sügisel tekkis Nõukogude Liidu—Eesti vahelise vastastikuse abistamispakti allakirjutamisega uus olukord. Kodanlus oli sunnitud pidurdama avalikku laimu-

kampaaniat Nõukogude Liidu aadressil. Kuid samal ajal ei jäetud õhutamata umbusaldustundeid sotsialismimaa vastu. Eriti aktiivseks muutus Isamaaliit, korraldades oma maakondlike palgaliste sekretäride kaudu kinnisi koosolekuid. Sinna kutsutute ees esineti sõjakas, väljakutsuvas vaimus oma lepinguosalise vastu.

Oktoobri teisel poolel saabusid Saaremaale Punaarmee väeosad, mis paigutati vastavalt saavutatud kokkuleppele. Kodanlus püüdis igati vältida rahva kokkupuuteid punaarmeelastega. Juba varem lasti lendu kuuldus, et vastavalt Punaarmee juhtkonna kategoorilisele nõudmisele ei tohtivat armeeüksuste läbimise korral keegi läheneda maanteele 50 meetri piires. Saaremaal aeti platsi Kaitseliit, kes palistas teelõigud, kustkaudu Punaarmee üksused siirdusid neile ettenähtud asukohtadesse.

Üks väeosa paiknes minu koduvalla keskuses Pärsamaal. Õhtuti hakkasid sealt kaikuma uljad venekeelsed sõdurilaulud, mis kostsid üle külade ja mille hoogne marsirütm pani kuulatama.

Juba esines Päts raadiokõnega, kus ta ei püüdnudki varjata oma sügavalt vaenulikke tundeid riigi vastu, kellega ta vastastikuse abistamise lepingu sõlmis. Päts andis selgesti mõista, et leping on poliitiline manööver, et tegelikult Eestit ei ähvarda mingi oht hullunud Hitleri ja tema jüngrite poolt. Ta kuulutas: «Meie oleme läbi elanud pineva momendi selle tagajärjel, et meie idapoolne naaber on pärast seda, kui me kakskümmend aastat oleme rahulikult elanud, nüüd otsusele jõudnud, et ta merejõudude baasid, merejõudude asupaigad, kitsaks on jäänud, et need jää taga kinni on ja et tal tarvis on lahtisele merele lähemale pääseda.» [1] Emba-kumba, kas Eestit oli nuheldud täiesti juhmi presidendiga, kes fašistliku lohe avali lõugade ees kurdiks ja pimedaks jäi, või osutus Päts selleks vilepuhujaks, kes lootis eesti rahva niisuguse liiri-lõõritamisega tolle eluka lõugade vahele viia? Õige oli muidugi viimane variant.

President tahtis mängida kavalat poliitikut, olla Hitleri väärikas õpilane mitte ainult fašistliku diktatuuri kehtestamises, vaid ka lepingute sõlmimises ja murdmises. Kuid ta osutus küündimatuks epigooniks. Hitler mängis oma osa palju puhtamalt, kinnitades: «Saksa—N. Liidu mitte-

[1] «Päevaleht» nr. 266, 1. oktoobril 1939.

kallaletungi pakti sõlmimine tähendab pöördepunkti kogu Saksa välispoliitikas. Saksamaa ja N. Liidu vahel sõlmitud uus sõpruspakt võimaldab mõlemale riigile mitte üksi rahu, vaid ka õnnelikku ja kestvat koostööd. Kõik kujutlused Saksamaa püüdlusest jõuda Uuralini, Ukrainasse, Rumeeniasse jne., on vaid haiglase kujutluse sünnitused.» [1]

Niisugused olid Nõukogude Liidu «sõbrad» ja lepinguosalised: üks kaagutas avalikult oma vaenu ja pritsis sõlmitud lepingule sülge, teine kinnitas sellele vahulsui truudust, samal aja haududes kurikuulsat «Barbarossa» plaani.

Varsti pärast Nõukogude Liidu—Eesti vahelise lepingu sõlmimist viibisin naabertalus linatalgul. Siia olid kogunenud ka küla tugevamad kaitse- ning isamaaliitlased. Pärast töö lõppu hakkas üks neist hooplema: « «Vankadel» veame naha üle kõrvade, niimoodi see asi ei jää. Niisugust lepingut pole meile vaja, pole tarvis ka kaubavahetust Venemaaga. Saksamaa ostab meilt ära, mis müüa on.»

«Kuidas siis niimoodi?» segasin end jutusse. «Sa ise kogu aeg kinnitasid, et Päts on tark ja ettenägelik poliitik. Ma arvan, et lepingu sõlmimine Nõukogude Liiduga tõendab seda sinu seisukohta. Lepinguosalist tuleb praegusel välispoliitiliselt väga keerukal momendil osata valida. Päts seda kahtlemata mõistis. Praegu ei ole teist riiki maailmas, kes oleks arenenud nii kiiresti ja läinud edasi nii tohutu pikkade sammudega, kui seda on teinud meie liitlane.» Tõin näiteid Nõukogude Liidu tööstuse arengust ja seda esmakordselt täiesti vabalt ning kartmatult: ma kaitsesin ju Pätsi poliitikat, püüdsin «päästa» tema reputatsiooni ta oma mõttekaaslaste hulgas!

«Leping sunniti meile peale,» katkestati mind.

«Pole õige. Päts ütles oma kõnes sõna-sõnalt, et «mõlemate riikide juhtivad jõud tahtsid näidata, et on võimalik ka pinevaid küsimusi lahendada nii, et ei valata tilkagi kallist inimverd, et läbirääkimised, mis lõppesid lepingu sõlmimisega, olid tõelised läbirääkimised».» [2]

Osutasin käepärast olevale ajalehele «Uus Eesti», kus oli sees Pätsi kõne. Peremees oli kõik niisugused tähtsamad «Uue Eesti» numbrid hoolega säilitanud. «Kuidas

[1] «Uus Eesti» nr. 273, 7. oktoobril 1939.
[2] «Päevaleht» nr. 266, 1. oktoobril 1939.

saab siin juttu olla pealesurumisest?» jätkasin. «Pealegi, kas sul tõesti on meelest läinud, mida seesama Päts ütles alles mõni kuu tagasi, kui ta Saaremaal ringi sõitis? Enamik teist käisid ju Karja Kodumajanduskoolis, kus president kõneles ja, nagu ma mäletan, võtsite ta sõnavõtu aplausiga vastu.»

1939. aasta suvel tegi Päts mööda maad triumfisõitu ja pidas paljudes kohtades maha ühe- ning samasisulise propagandakõne. Karja Kodumajanduskooli õuele olid teda kuulama kogunenud ümbruskonna «ülikud». Oli palju «võmmi» ja Kaitseliidu vormis mehi ja naisi, valla- ja koolitegelasi, põllumehi või neid, kes endid selleks pidasid, haridus-tulundusseltside ja kirikuühingute juhte. Ohetades kodumajanduskoolis valmistatud söökidest ja jookidest, seadis Päts end ringi keskele. Ta rääkis paljust ja tihti väga uduselt, kuid ütles täiesti selgesti ja kõigile arusaadavalt järgmised julged sõnad: «Ja nüüd ma kinnitan teile: tulgu vaenlane kustpoolt tahes ja missugusel kujul tahes, talle saab vastu astutud, mõõk peos!» Paar minu praegust vestluskaaslast, kellega olin kõrvuti sattunud just Pätsi nina alla, olid mulle siis väga pahased, miks ma seisin käed püksitaskus ega plaksutanud. Nüüd leidsin olevat paraja juhuse neid Pätsi sõnu meenutada. «Mida te siis arvate, kas president lihtsalt hooples ja tema kõnet ei saa üldse tõsiselt võtta? Oleks tegemist olnud vaenlasega, nagu siin mõni tahab kinnitada, küllap siis oleks Pätsil pidanud sule asemel mõõk peos olema ja tindi asemel veri voolama.»

Ja nii ikka edasi.

Oponendid olid asetatud rumalasse olukorda: neid löödi nende enda relvadega. Nad taipasid seda, aga ei leidnud väljapääsu. Ja niisugustes tingimustes võis ikka ja jälle meie liitlasest kartmatult jutustada, sest see sündis Pätsi poliitika kaitsmise sildi all.

Saime kohe kokku Kuuli ja Ellamiga. Sõitsin öösel jalgrattal Kuuli poole. Tasase koputuse peale aknale tuli ta voodist ja avas ukse. Kohe ärkas ka ta toimekas ema Melanie. Tema ees polnud meil palju saladusi. Raskustest, murest ja rängast elust läbivintsutatud, lihtsa ja selge mõtlemisvõimega inimesena jagas ta meie ohtlikke askeldusi suure kaasatundmise ning mõistmisega.

«Vanema mure on kahekordne koorem,» armastas ta

rääkida. «Me muretseme nendesamade asjade pärast, mille pärast teiegi. Kuid me muretseme ka veel teie pärast.»

«Aga miks sa arvad, et ainult vanemad üksinda seda kahekordset murekoormat kannavad,» vaidlesin talle kord naljatoonis vastu. «Kas sa tõesti mõtled, et meie siis vanemate pärast ei muretse?»

Ta seisis omaette mõttes ja küllap jälgis mulle hoopis kaugeid, tundmatuid, talle aga lähedasi ja mõistetavaid läbielamusi. Siis äkki nagu ärkas, pühkis käega üle kortsulise näo.

«Muretsete, kulla lapsed, muretsete, aga see pole vanema mure!»

Nüüd tuli ta laua otsa ja küsis poolsosinal: «Tea, kas panen tule ka põlema või kuidas te tahate?»

«Tahame tuleta,» segasin ta tikuotsimise askeldusi. «Tulin ainult pisut jutupuhumiseks nagu ikka. Seda saab palju paremini pimeduses teha.»

Rääkisin, et vaja oleks ka Johan Ellamit. Arutaksime kolmekesi, sest mida enam päid, seda parem. Ja juba oli Melanie suurrätikut kobamas.

«Las mina lähen, see maa pole pikk. Mind pannakse küll kõige vähem tähele.»

Ta ei lasknudki enam teist juttu rääkida.

Varsti istusime juba kolmekesi pimedas toas.

Rääkisime oma esimestest kogemustest. Leidsime, et nüüdsest peale on vaja hakata julgesti vestlema Nõukogude Liidust kui meie suurest, siirast ja omakasupüüdmatust liitlasest. Kogu meie ringikeste liikmeskond, keda olime aastate kestel ette valmistanud, tuleb suunata jõukohaselt sellele tööle. Me saame nii-öelda ühte haru pidi põrandaaluselt töölt üle minna legaalsele.

Arutelu kestis kaua. Töötasime välja täiesti täpse ja olukorrale vastava tegutsemiskava. Meile polnud loomulikult saladuseks Pätsi poliitika kahepalgelisus ja reetlikkus oma liitlase suhtes. Seda tuli samuti paljastada. Viimane osutus muidugi raskemaks. Otsustasime oma kinnistes ringides rääkida otsekoheselt, avalikumatel esinemistel aga tuli olla ettevaatlikum. Kui suudame hajutada valede laviini Nõukogude Liidu kohta, võidame üha juurde siiraid sõpru sotsialismimaale, kes muutuvad Pätsi kliki reeturliku poliitika suhtes valvsateks. Igatahes võimaldab sõlmitud leping hulki poliitiliselt aktiviseerida, viia neid

võitlusele reaktsiooni sepitsuste vastu, lepingu ausa täitmise eest.

Nüüd tuli külastada ka teisi seltsimehi, et nendega olukorra üle läbi rääkida. Tegime seda. Külastasin kohe ka Johannes Metsa, lootuses temalt Tallinna kaudu midagi uut kuulda. Selgus aga, et ta polnud jõudnud veel sealpool käia.

Hilisemad sündmused pakkusid üha uusi fakte sellest, kuidas eesti kodanlik klikk ajas oma liitlase, Nõukogude Liidu suhtes vaenulikku poliitikat. Eriti teravaks püüti meeleolusid kütta Nõukogude Liidu—Soome sõja ajal. Ajakirjandus, mis seni ei varjanud oma sügavat sümpaatiat hitlerliku Saksamaa suhtes, tituleerides truualamlikult Hitlerit «juhiks» (täpselt nagu see sündis Saksamaal), alustas taas sõjakäiku Nõukogude Liidu vastu. Toimusid arvukad Isamaaliidu koosolekud, kus kutsuti üles osutama abi valgele Soomele, organiseeriti «vabatahtlike» läkitamist Soome, ühe sõnaga tehti kõik mis võimalik rahva meeleolu ülespiitsutamiseks oma liitlase vastu.

Tekkis kurioosne olukord: kodanluse enda poolt sõlmitud lepingut kaitsesid siiralt ja ausalt kommunistid, pannes end selle eest represseerimiste ohtu. Kodanlus ise aga õõnestas selle aluseid, kuidas ainult oskas ning suutis. Ta tegi seda tööd varjamatult, jultunult, häbitult, provotseerivalt, nagu ta oli paari aastakümne kestel kallale tunginud töötavale rahvale, jalge alla tallanud tema huvisid, kägistanud töölisliikumist. Sisepoliitikas külgekasvanud halbu maneere välispoliitilistesse suhetesse rakendades näitas kodanlik klikk kõike muud kui «riigitarkust», millest nii palju armastati lobiseda ja millega Pätsile mett mokale määriti. Suhetes Nõukogude Liiduga ei suvatsenud Pätsitaolised härjapõlvlased rakendada ei tarkust ega kavalust, sest nad olid hiiglase, oma naabri suhtes muutunud rumalalt üleolevateks, upsakateks. Selles olid muide süüdi nende pärisperemehed — Inglismaa, Saksamaa, Prantsusmaa, Ameerika Ühendriikide bossid, kes paari aastakümne jooksul kasvatasid neisse niisugust rässavaimu. Ajalugu hakkas nüüd kätte maksma. Kodanlus kaevas endale ise usinasti hauda.

Isamaaliidu koosolekud toimusid kinniselt, sinna lasti ainult kutsetega varustatuid. Seal arutatud küsimustest sain pildi tuttava kaudu, kelle juurde viisin korraks hoiule oma illegaalse kirjanduse. See võimaldas paljastada kodan-

liku kliki musti sepitsusi. Näis tekkivat olukord, kus ees ootasid otsustavad võitlused. Välispoliitilise olukorra keerukamaks muutumisel ja ükskõik kustpoolt tuleva konflikti ähvardusel, mis viiks sõjani Nõukogude Liidu vastu, polnud kahtlust, et eesti kodanlus murrab sõlmitud lepingu. Eestit ootas platsdarmi osa kallaletungil Nõukogude Liidu vastu.

Rääkisime oma ringikestes niisuguse võimaluse ähvardavast olemasolust. Kodanlus vajas lepingut Nõukogude Liiduga ainult selleks, et sellega varjata oma tõelisi kavatsusi.

Rääkimisest aga üksinda oli vähe. Tuli valmis olla juhuks, kui puhkeb võimalik sõda Nõukogude Liidu vastu.

Valisin oma «ringist» kõige ustavamad ja kindlamad poisid: seal olid Arseeni Kungla, Aleksander Traumann, Hermann Kiviraiuja, Viktor Riis, Kosti ja Osvald Papp, Hermann Lember ja rida teisi, eranditult noored, keda võis arvestada kui esimest löögigruppi. Kuid noortele lisandus veel vanem põlvkond. Tegime isaga kokkuvõtte, meid võis koguneda tublisti üle veerandsaja, siitsamast paari-kolme küla piirkonnast. Võimaliku sõja korral võis luua oma partisanisalga.

Noori hakati selleks pisihaaval ette valmistama.

«Püssid saame kaitseliitlastelt!» otsustas Arseeni Kungla kohe.

Teist teed polnud. Kaitseliidu püssid tuli tõepoolest arvele võtta ja seda tegimegi.

Samasugused rühmitused panid oma piirkonnas hakkama ka teised seltsimehed. Kuuli ja Ellamiga arvet tehes lootsime välja viia üle 100 mehe suuruse grupi. Kuid meil oli veel palju asjasse pühendamatuid, kelle suhtes olime kindlad, et need kaasa löövad.

Nii valmistusime lepingut kaitsma lepingu sõlmija vastu ka relvaga, kui see oleks tarvilikuks osutunud.

Tol ajal hakkasid külades ringi liikuma isamaaliitlike ringide poolt levitatud jutud selle kohta, et venelased ei olevat rahul nõukogude korraga. Nii olevat rääkinud Punaarmee sõdurid.

«Kuidas?» küsisin ühelt niisuguselt jutulevitajalt. «Kas siis punaarmeelastega lastakse vabalt vestelda? See oli ju siiamaale kõige rangemini keelatud, isegi väljasaatmise ähvardusel.»

«Ju siis mõni on salaja nendega kokku saanud,» hakkas kaasvestleja taganema.

«Kes siis? Isamaaliitlased?» käisin peale. «Võib-olla on see neile lubatud?»

Ei, teada polnud kedagi, kes oleks punaarmeelastega rääkinud. Ka isamaaliitlastest mitte.

Neile lisandusid kohe hirmujutud kolhoosidest.

Kord rääkis neist üks kohalik koolijuhataja. Ta kujutas olukorda kohutavalt õudsena.

«Aga kumba te paremaks peate, kas kolhoosi või mõisat?» esitasin talle küsimuse.

«Ma pean paremaks väikepõllupidamist!» kähvas ta vastuseks.

«Väikepõllupidamisele on surm kuulutatud,» jätkasin rahulikult.

«Kuidas, mis te räägite? Kommunistid küll! Jah, sellest saan ma aru. Kommunistid on igasugusele põllupidamisele surma kuulutanud, rahvale nälja kaela toonud.»

«Ma ei mäleta, et oleksite kunagi käinud Nõukogude Liidus nälgimas. Te nähtavasti ei räägi isiklikest kogemustest, kuid see on kõrvalasi. Peaasi seisab selles, et Eestis tulevad talud, mis on väiksemad kui 30 hektarit, l i k v i d e e r i m i s e l e. Jäävad mõisad ja mõisamoonakad.»

«Kust te selle lolluse võtate?»

«Majandusminister Sepa kõnest. On teil käepärast viimane «Meie Maa»?»

«Meie Maa» otsiti välja. Seal hakkas kohe silma artikkel pealkirjaga «Pisitalud ei ole elujõulised». Koolijuhatajal oli see nähtavasti lugemata, sest ta nägu venis väga pikaks.

Majandusteadlaste Seltsi koosolekul kõnet pidades ütles majandusminister L. Sepp pisitalude sissetulekutest rääkides: «See on tasu, mis ei võimalda enam inimväärset elamist. Need talud ei toida omanikke. Meie põllumajanduslikust maast on selliste pisitalude (5—30 ha) valduses 52 protsenti. Kui see maa saaks üles haritud sama tootmisviisi ja tehnika alusel, nagu see sünnib suuremates talundites, siis muutuks vabaks umbes 14 000 inimest, keda võiksime rakendada kasulikumalt mujale...» Minister lisas ähvardavalt resoluutselt sellele kokkuvõttele: «Meie ei saa edasi, kui meil pole julgust ümberotsustamiseks ega tegutsemiseks.» [1]

[1] «Meie Maa» nr. 80, 31. mail 1940.

Koolijuhataja oli hämmelduses.

«Näete, moonakatest jääb üle veel 14 000 inimest töötute armee suurendamiseks. Ja mis te arvate, kas väiketalud kuni 30 hektarini likvideeritakse niisama lihtsalt, nagu sellest räägib majandusminister? Kes läheb oma maalapilt vilet lüües, kott seljas, perekond järel, rändama ja juhuslikku tööd otsima? Ei keegi. Need majapidamised enne laostatakse, suurtalude külge liitmine sünnib oksjonihaamri kaudu.»

«Kas kolhoosid või mõisad, kolhoosid või mõisad...» kordas minu oponent põrutatult. «Siin mõisad, seal kolhoosid...»

Majandusministri kõne põhjal hargnesid pikemad arutelud. Oli selge, et kodanlus võttis põllumajanduse kursi väiketalude likvideerimisele, mõisate loomisele.

Kuid ajaloosündmused ruttasid nendest plaanidest ette...

15.—16. juunini toimusid Saaremaal niinimetatud maanoorsoo päevad. Pühapäeval, 16. juunil esines Kuressaare lossi hoovis kõnega siseminister Jürima. Ta rääkis nagu ikka noorsoost kui meie tulevikust ja mainis, et Eesti olevat leidnud õige tee, sõlmides lepingu Nõukogude Liiduga. Parajasti hoogu sattunud, ei märganud minister temani kiirustavat politseiametnikku enne, kui see ulatas talle mingi kokkumurtud paberilehe. Minister katkestas jutu, avas saadud paberi ja hakkas korraga õhku ahmima.

Saaremaa suurused sattusid ärevusse. Nad ei teadnud, et Jürimale oli presidendi poolt läkitatud kiirtelegramm. Seal teatati, et Nõukogude Liit avaldab teravat rahulolematust abistamislepingu jämeda rikkumise pärast Eesti poolt ja nõuab lepingu täitmise tagamiseks täiendava kokkuleppe sõlmimist. Siseminister kutsuti viivitamatult Tallinna.

Saare maavanem arvas lihtsameelselt, et Jürimat saab veel toibutada klaasi külma veega. Ta sosistas enda lähedal istuvale maanoorte instruktorile Kolgale: «Jookse! Too talle kohe klaas karsket külma vett!»

Instruktor täitis korralduse vilkalt. Kuid segane siseminister unustas vee, ta taipas paremini, et see on tekkinud olukorra juures nõrk toibutusvahend. Jürima kogeles midagi arusaamatut ja ruttas minema. Et publiku hulgas tekkinud hämmeldust segada, pandi orkester kiiresti hümni mängima.

Jürima jooksis Tallinna tänaval asuvasse politseiasutusse. Ja kohe hakkasid kuumal, päikesepaistelisel päeval küdema selle hoone ahjud: hävitati ära poliitilise politsei arvukad aktide virnad, aastate jooksul hoolega korjatud agentuurandmed. Aga vähe sellest. Politseikomissar Kure avaras kabinetis kogunesid põrandale samasugused hunnikud täiesti salajasi materjale. Need olid spionaažiandmed Nõukogude Liidu baaside, sinna paigutatud sõjaväeosade, relvastuse, ohvitseride isikulise koosseisu kohta. Tõele au andes tuli tunnistada, et väheste kuude kestel oli ära tehtud tõhus töö: salajast informatsioonimaterjali kogunes tohutu hulk. «Liitlane» oli selleski liinis üles näidanud ülisuurt agarust ja ustavust — mitte sõlmitud lepingule, vaid oma mustale hingele. Kõik paberid langesid tule roaks.

Poliitilises politseis säilis ainult kartoteek sadade ja sadade nimedega. Seal leidus inimesi, kes sellest ise ei võinud kurja undki näha. Üks neist oli minu koolivend, südi hingega ja terane Vassili Oopkaup, praegune Kingissepa rajooni Stalini-nimelise kolhoosi autojuht. Kui rääkisin, et ta oli kirjas salajases kartoteegis, polnud ta vähe imestunud. Kuid, nagu selgus, oli selleks siiski «põhjus»: tema kodu oli postitalu ja sinna käis legaalseid töölislehti. Nähtavasti mingi eksituse tõttu oli neist üks või paar eksemplari adresseeritud temale. Sellest jätkus musta nimekirja sattumiseks...

Lähenes 21. juuni.

Meie töös algas uus ja pingerikas ajajärk.

Sündmusrikkad päevad

Saaremaa sauna kuulsus on tuntud. Tugeva leili, viha ja veega pargiti seal tööga kangeks tõmbunud sooned ja kondid taas pehmeks.

Meil oli parajasti «sauna kord». Sauna võtsime koos naabri arvuka perega. Sellepärast oli pereisa abiks ahju kütmas, vett tassimas, vihtu leotamas ja proovimas, kas keris müriseb, kui sinna kapatäis külma vett heita.

«Sa käi postis ära!» andis ta pojale käsu.

Postitalu asus umbes kilomeetri kaugusel. Jalgrattaga ei võtnud palju aega seal ära käia.

Aleksander Mui

Ootasime, kunas pesuruum vingust klaariks saab, kui juba meie postimees tagasi jõudis.

«Hurraa!» hõikas ta koplist, metsikult jalgratta pedaale tallates. «Vaat mis lehed kirjutavad!»

«Kussa, hullvaim!» taris tema ema väiksemaid vendiõdesid tee pealt kõrvale. «Oled sa pimeks läind? Muudkui aga kihutab, kas või otsa ajab kohe!»

Meile torgati nina alla kohalik ajaleht, kus üle terve lehekülje lõikasid silma rasvased pealkirjad — Rahva meeleavaldused üle Eesti — Poliitilised vangid vabastati ja võeti üle asutisi. — «Uus Eesti» jäi seisma. Uue ajalehena hakkas ilmuma «Rahva Hääl».

«Noh, see on ikka tõesti «rahva hääl», mida nüüd kuuleme!» jäi isa minu kõrvale neid uudiseid tunnistama.

Sedakorda ununesid hea leil ja veel paremad vihad. Pesemine toimus nagu muuseas.

Sündmused hakkasid kiiresti arenema.

Tallinna töölised tulid tänavatele reedel, 21. juunil. Laupäeval toimus esimene miiting Kuressaares. Me ei jõudnud veel Tallinna seltsimeestega kontakti luua, kui sealt saabus kohale Aleksander Mui.

Mui istus vanglas alates 1925. aasta suvest, 1. detsembri ülestõusust osavõtu eest. Teda koos Kristjan Seavere ja Alfred Seinaga jättis kodanlus 1938. aastal antud amnestiast ilma. Nüüd kandsid Tallinna töölised nad vanglast vabadusse.

Veel samal, Saaremaale saabumise päeval sõitsid Mui ja Johan Ellam jalgratastel minu poole.

Tulin just hobust karjamaale viimast, kui nägin õhtuhämaruses mulle kedagi õueväravale vastu jooksmas. See oli minu naine.

«Arva, kes sulle külla tulid,» oli ta kuidagi rõõmsas ärevuses.

Kuid külalised isegi ei mallanud minu õue jõudmist ära oodata. Pikk tugev, veidi vimmas Aleksander Mui ja lüheldane, rühikas Johan Ellam seisid juba rehealuse nurgal.

Kestvad käepigistused. Muid nägin viimati aastaid tagasi vanglas. Ta polnud palju muutunud. Tumedaraamilised prillid, paljas lagipea, kahvatus, mille viisteistkümmend päikeseta aastat olid naha alla parkinud.

Kust nüüd pihta hakata?

Sundisin kõigepealt Muid jutustama Tallinna sündmustest. Ta tegi seda suure põhjalikkusega. Alles siis alustasime arutelu kohapealsest olukorrast.

«Kes sul Kuressaares olemas on?» tahtis Mui teada.

Rääkisin Metsast ja temal lasunud ülesannetest.

Põhiliselt leppisime kokku kõige järgneva suhtes. Oma jõud otsustasime paigutada nii, et meie Muiga läheme kohe Kuressaare tööle. Ellam ja Kuul pidid esialgu jääma maale, samuti ka Eduard Kitt ja rida teisi seltsimehi. Koostasime avalike kõnekoosolekute plaani, arutasime läbi, keda meie inimestest valdades ja missugustele funktsioonidele rakendada. Öö kippus napiks jääma.

See oli esimene põhjalikum nõupidamine sootuks uutes tingimustes. Tuli meie aastate jooksul tehtud tööga kasvatatud inimreservid osata käiku lasta.

Esimesed rahvarohked avalikud miitingud toimusid 30. juunil Laimjalas, Kärlas, Kihelkonnal ja Kuressaares.

Päev oli ilus. Selleks et õhtuks koosolekutega lõpule jõuda, alustasime Laimjalas hommikutundidel.

Seltsimaja ja selle ümbrus oli rahvast tulvil. Juba tuli vastu Johannes Mets, punane side varrukal. Tema järel liikus kohe rida teisi, samasuguseid lindikandjaid. Nende

Kuressaare Sidekontori töötajad juulidemonstratsioonil

seas olid pärastised aktiivsed Rahva Omakaitsest osavõtjad Albert Kuusk, Eduard Kallas, Sergei Roose.

«Panin oma mehed korrapidajateks, et võmmid ei tuleks meie koosolekut segama!» teatas Mets lõbusalt. Korrapidamise ülesanne lasus eranditult linnameestel.

Kõnelejaid oli palju. Rääkisid Aleksander Mui, Johannes Mets, Vladimir Nellis, Anton Mikk, sõna võtta tuli ka minul. Vladimir Nellis ja Anton Mikk olid Kuressaarest, esimene töötas seal väikese kullassepatöökoja omanikuna, teine postiametnikuna. Mõlemad liitusid juunipäevadel kohe töölisliikumisega.

Meiega oli ka vana revolutsionäär, proletaarne kirjanik Vassili Mölder. Näis, et ta kandis endaga seda lahutamatult rasket aastate koormat, mida tuli koguma hakata lapsepõlvest alates, kuid ta hing oli noor.

Mölder luges ette oma äsjase luuletuse «Tervitus».

«See, kellele kuulub mu austus ja kiit,» algas ta pisut kobamisi mitmetuhandepealise auditooriumi ees, kuid järgnevad stroofid —

«pole rasvunud tõusliklus, lodev eliit,
kes puhus end suureks, kui uhkeldav konn...»

kõlasid juba kindlalt. Mida enam edasi, seda enam tungis deklameerija häälde seda revolutsioonilist kirge, mida polnud suutnud lämmatada pikad vangla-aastad, raske elu täis muret igapäevase napi leiva pärast.

Vana töölislaulik kosus hiljem silmanähtavalt, nagu põuas närtsimalöönud taim, mida toibutab värske vihm. Tema sulest hakkas ilmuma kohalikus ajalehes luuletusi ja vesteid, täis võitlusvaimu kõige vana ja iganenu vastu.

Kärlas liitus meiega pikk, sõjaka ilmega mees, kes paistis nagu loodud olevat miitingukõnelejaks. See oli Aleksander Ingalt, kunagine kohaliku sotside ajalehe toimetaja. Toimetaja kohalt kihutati ta minema aga pahempoolse maailmavaate pärast.

Kuigi kõned kippusid pikaks minema, ei väsitud neid kuulamast. Rahva seast trügis uusi oraatoreid üha juurde, kes soovisid südant kergendada. Kuressaares tõusis kõlakoja tribüünile keskealine terava kikkhabemega mees. «Ma tahan rääkida ametnikkude nimel,» teatas ta.

«Kuidas teie nimi on?» küsisime, et teatada, kes järjekordselt sõna võtab.

«Vladimir Sepp,» vastati.

Sõnavõtt tundus pisut abstraktsena, kuid oli loogiline, selge ja arukas.

Niisugused rahva seast tõusnud inimesed tõmbasid endale tähelepanu. Vestlesime Sepaga. Ta oli kõrgema haridusega, tagasihoidlik, kogemustega töömees. Hiljem sai temast täitevkomitee tervishoiuosakonna juhataja.

Aleksander Mui asus Saaremaal tööle Ametiühingute Kesknõukogu organisaatorina. See oli uus ning esimene tööpost, millel asus kommunist. Kõiges ülejäänus valitsesid endised tegelased, endises vaimus.

Järjekordsete ürituste plaani koostades hakkas Anton Mikk kurtma: «Kohalik ajaleht ei anna pikematele artiklitele ruumi, kus püütakse paljastada klikiaegseid mahhinatsioone. Lubatakse päevast päeva avaldada, aga avaldamisele ei mõeldagi.»

Johannes Mets kurtis sedasama. Ka minu üks vastavaid artikleid seisis toimetuses.

«Ajalehe toimetusse on tarvis oma inimene sisse viia,» tegi Mets järelduse, «ja seda peame kohe tegema.»

Leiti, et toimetuses tuleb tööle asuda minul. Läbirääkimised ajalehe peremeestega langesid Muile. Tema tööpost osutus selleks kõige kohasemaks.

Mui külastaski ajalehe «Meie Maa» toimetust. Lehe advokaadist ja trükikoja kaasosanikust peatoimetaja kuulas tema ettepaneku vaikides ära.

«Meie oleme kõik tööinimesed, tunneme tööinimeste psühholoogiat. Kui tarvis, võime kirjutada nende muredest ning rõõmudest. Sellest küljest me toimetuse täiendusele ei mõtlegi ja selleks pole mingit tarvidust,» teatanud ta siis.

Mui lähenenud nüüd küsimusele teisiti.

«Teie ajaleht on ilmunud juba paarkümmend aastat, kuid tööinimeste muredest ja rõõmudest pole ta selle aja jooksul osanud kirjutada. Meil pole usku, et ta seda nüüdki oskab või tahab teha. Sellepärast me tulime niisuguse ettepanekuga. Kui te aga leiate, et seda pole võimalik täita, siis ei jää meil muud üle, kui asutada oma ajaleht.»

Advokaat muutunud erksaks, tähelepanelikuks. Uus ajaleht tähendas niisugusel ajal tõsist konkurentsi.

«Härra Mui, me ei taha küsimust sugugi niisugusele pinnale viia, mitte sugugi!» muutunud ta lipitsevaks. «Ma väljendasin ainult oma seisukoha kui ajalehe peatoimetaja ja väljaandja. Muidugi, ma ei salga, et küsimuse käsitlus on uudne. Sellepärast palun lõpliku vastuse andmiseks pisut aega, et saaksin oma kompanjonidega läbi rääkida. Meie ajalehe väljaandmine toimub puht ärilisel pinnal, nagu te teate.»

Mui: «Palju teil kompanjonidega läbirääkimisteks aega läheb?»

Peatoimetaja: «Meie kalkuleerime, arvestame. Võib-olla nädal, kaks, siis hakkab selguma.»

Mui: «Niikaua me oodata ei saa. Töörahvas ei luba seda. Me ei saa teie äri huvides rahvast unustada. Kodanluse võimutsemise ajal seisid ärilised ja muud mahhinatsioonid esiplaanil, rahvast ei küsitud. Nüüd enam niimoodi ei toimita.»

Peatoimetaja: «Palun, härra Mui, kui nii, siis me kiirus-

tame. Püüame päeva, paari jooksul selle küsimuse lahendada.»

Nii lepitigi.

Möödusid lubatud paar päeva, kuid ikka veel polnud «kalkuleerimised» lõpule jõudnud. Meile ei antud ajalehes peale informatsiooniliste teadaannete endiselt ruumi.

Toimetust külastasid nüüd Aleksander Mui ja Johannes Mets koos.

«Lubage, me peame leidma lisateid sissetulekute suurendamiseks, et toimetusse inimest juurde võtta. Nende otsimine on aga seotud ajaga. Me kindlasti lahendame selle küsimuse nende päevade jooksul.»

«Vaadake, et te hiljaks ei jää. Me lahendame selle küsimuse juba täna. Kuressaares on olemas veel teine trükikoda, seal paneme käiku oma lehe ja teatame, et «Meie Maa» keeldus koostööst töörahvaga! Tulime seda ausa mehe kombel enne veel ütlema,» tegi Johannes Mets lühidalt ning järsku.

Veel samal päeval sain ma toimetusest järgmisesisulise kirja:

«V. a. hr. Vassili Riis

Läbi rääkides täna hr. A. Mui ja teistega, selgus tarvidus toimetust täiendada uue liikmega, kes asuks toimetama töölisliikumisse puutuvat osa. Hr. Mui soovitusel ja meie lehe väljaandjate ülesandel pöördun Teie kui kohase isiku poole, paludes selles asjas võimalikult kohe tulla toimetusse läbi rääkima.» Alla oli kirjutanud vastutav toimetaja K. Põder.

Läksin. Vastu ootusi osutusid ajalehe peremehed väga lahkeiks. Vestlesime viisakuste saatel tükk aega. Siis ütles teine lehe omanikkudest, Kallus: «Vaadake, kõik klapib ja on hästi. Kuid viimase aja sündmused on meile majanduslikult suuri raskusi valmistanud. See kajastub ka palgatingimustes. Kuidas me ka ei kalkuleerinud, ei ole võimalik teile rohkem maksta kui 30 krooni kuus. Mitte kuidagi ei saa üle selle piiri, uskuge! Kuidas me ka kolleegiga siin ei püüdnud. Ühtlasi võtke teadmiseks, et honorari meil pole.»

30 krooni kuus maksti kaupluse jooksupoistele, õpilastele. Sellest ei jätkunud korteri, kütte ja valgustuse maksmiseks, rääkimata söögist. Aga ma polnud nõudlik. Johannes Metsa väikesed toakesed olid küll juba okupeeritud, tema juurde asus elama ka Aleksander Mui. Kuid pimedal pööningul oli veel magamiseks plats. Pööningul pole vaja

ei kütet ega valgustust, samuti ei tule mul maksta korteri eest. Leiva aga võin ära osta ka 30 krooniga — tegin oma kalkulatsiooni. Ütlesin, et olen nõus. Palgatingimustega ei õnnestu neil tegelastel asjaga venitada. Ajaleht oli vaja panna töötavaid rahvahulki teenima viivitamatult.

Pettumus saavutatud kokkuleppe üle oli ilmne. Kuid mulle juhatati siiski väike lauake toanurgas. Ma võivat kohe tööle asuda.

Niimoodi tuli hakata vallutama klikiaegseid kindlusi.

Toimetuse sisulisest tööst ei võtnud osa ei pea- ega vastutav toimetaja. Töö tegid ära kaks inimest. Kuna teine neist läks edasi õppima Tartu ülikooli, siis oli tal juba lahkumise avaldus sees ning minu tööle asudes ta lõigi toimetuse ukse enda järel lõbusalt kinni. Selle rõõmsa meeleolu põhjus selgus kohe.

«Meie Maa» ilmus suureformaadilisena neli korda nädalas — igal esmaspäeval, kesknädalal, reedel ja laupäeval. Lehe ilmumise päevadel algas töö toimetuses kell 5 hommikul, mil tuli võtta telefoni teel Tallinnast vastu värskeid päevauudiseid. Kahe inimese jaoks osutus töö küllaltki pingeliseks. Varsti selgus aga veel midagi: minu kaaslane püüdis ihu ja hingega toimetuses vana kurssi hoida. Esimesel võimalusel kõrvaldas ta ajalehest meile nii vajaliku materjali, asendades selle tühja-tähja või sensatsiooniliste artiklitega. Viimaseid ta oli kääritööna soetanud vanadest ajaleheaastakäikudest terve hunniku. Nüüd saatis ta neid trükikotta, laskis kiires korras laduda ja tegi endale ajalehes ruumi suure käraga, et ladu vananevat. Muide, talle maksti selle eest korralikult, ta kuupalk oli minu omast neli korda kõrgem. Ajalehe omanikud toetasid teda. Nemad ei võivat lubada trükikulude kalliks ajamist valmis lao avaldamata jätmise näol. Iga artiklikese ja sõnumi ajalehte paigutamise eest tuli pidada lahingut, käia selle kannul, kuni leht oli kiirpressi all. Asi oli halb veel selle poolest, et toimetuses sain viibida väga vähe aega.

Nii linnas kui ka maal toimusid koosolekud koosolekute otsa. «Saatke meile kõnelejaid!» nõuti kõikjalt. «Kõnelejaid» lugesime aga esimestel päevadel sõrmedel. Muidu nii tublid ja hakkajad seltsimehed polnud esinemistega harjunud. Nii langes see ülesanne võrdlemisi vähestele.

Aga meie olukord hakkas paranema. Vahepeal leidsid aset uued määramised. Maavanemaks sai presidendi käsk-

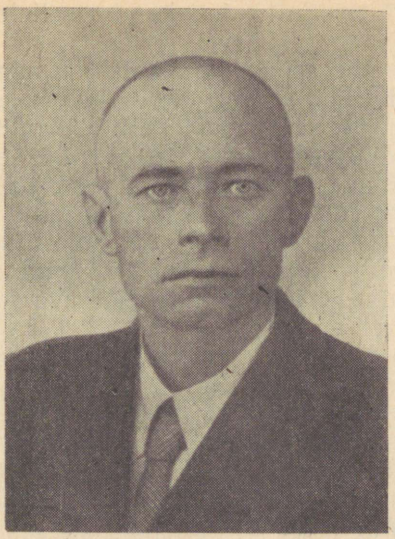

Aleksander Ingalt

kirjaga Aleksander Ingalt. Ta oli väsimatu ja hoogne töömees ning võttis endale mitmed lisakoormused. Juhtus, et meie miitingutele kogunes punaarmeelasi. Nad kuulasid eestikeelsed pikad kõned ära imekspandava kannatlikkusega. Kuid nende lõppedes tulid palvega rääkida midagi ka vene keeles. Tavaliselt tuli siis esineda venekeelse ettekandega Ingaltil.

Lõpuks me ei jäänud enam ootamagi neid palveid: Ingalt hakkas otsekohe eestikeelsete ettekannete lõpul tegema venekeelset ja esinema tõlgina.

Punaarmeelaste huvi olukorra vastu Eestis oli suur. Pärast koosolekute lõppu piirati kõnelejad sisse. Algasid lõputud küsimused:

«Mis tähendab haritlaste üleproduktsioon?»

«On teil palju töötatöölisi, millest nad elavad?»

«Kui arstiabi ja haiglas viibimine on maksuline, kuidas siis arstivad endid kehvikud?»

«Kas teil tõesti puuduvad tööliste puhkekodud?»

Vastasime nende küsimustele.

Aleksander Ingalt aga sai järjekordselt lisaülesande

rääkida kõigest sellest eriettekandes sellele ja sellele väeüksusele.

Kuressaare linnapeaks nimetati Herman Sannik, tasakaalukas ja hoolas töömees. Need olid kaks esimest valitsusasutuse posti Saaremaal, mis kodanluselt ära kisti Pätsi dekreediõiguse alusel, tema enda poolt. President mängis ikka veel kahepaikset mängu. Ta lootis jaburalt mingile imele, mis võimaldaks kõik need dekreedid korraga tühistada ja tema enda poolt määratud isikutega toimida nii, nagu see oli sündinud paarikümne aasta jooksul.

Juuni tormistel päevadel liitus töötava rahvaga eesrindlikum osa intelligentsist.

Toimetusse tuli pikk tumedavereline, tugevate mustade kulmupuhmastega noormees.

«Tõin teile kaastööd. Süda ei talu enam. Tahaksin sealt kõik aastate sapi korraga välja valada.»

Vestleme. Tema nimi on Voldemar Lember. Jah, on tõsi, et ta on mitme näidendi autor. Kohalikus ajakirjanduses on tal ilmunud üht-teist.

«Aga see pole see, mis südamel kipitas. See, mis südamel oli, jäi avaldamata. Sellele ei leidunud ruumi. Siinsamas toimetuses topiti kõik hoolega paberikorvi. Noorkirjanikuks nimetati mind hoopis selle eest, mida kirjutasin tihti iseennast häbenedes.»

Kui Lemberis oli palju kärsitust, siis hoopis vastand temale oli Eugen Tarkpea, noor jurist.

Rahulik, tasakaalukas, ootas ta kannatlikult, millal tema artikkel läbi loetakse.

«Ma käsitlesin küsimusi õigusteaduslikust küljest. Võibolla tundub see kuivana, kuid selle eest peaks ta olema argumentiderikas,» seletab ise.

Kummagi tööd võtsime heameelega vastu.

Tuli epigrammide ja tabavate vestete meister Bernhard Koost. Ta reageeris kõigele ümbritsevale operatiivselt. Noor andekas viiulikunstnik Viktor Üksti pakkus oma luuletusi. Niimoodi hakkas kiiresti kasvama ajalehe ümber tugev aktiiv.

Kõigis neis inimestes oli piiritu usk ja tahe anda end täielikult uue, parema ja õiglase maailmakorra teenistusse. Ei, nad ei vali tööd, paigutatagu neid, kuhu on vaja! Noorusele omase energiaga on nad valmis igast asjast kinni haarama, isiklikke huvisid ja kalduvusi unustades. Hiljem sattus nendest ainult Eugen Tarkpea oma kutsu-

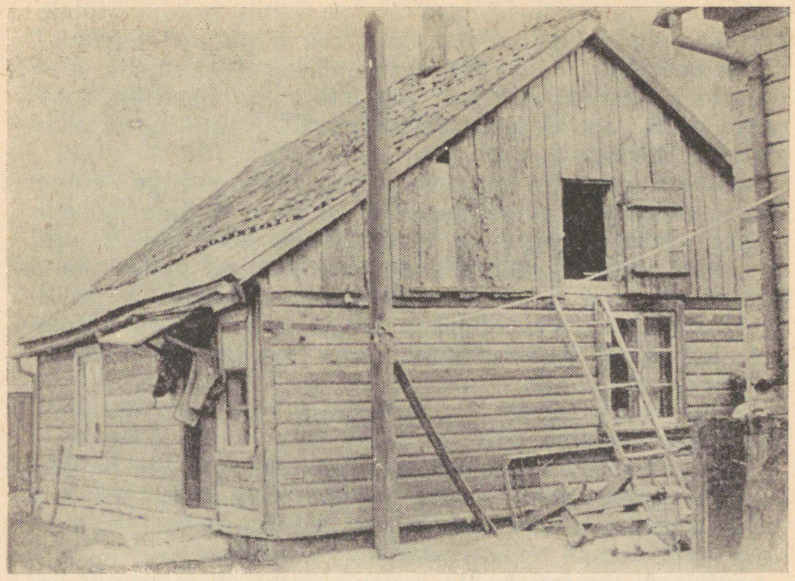

Hoovimaja Martin Kõrberi t. 3, kus Johannes Metsale kuuluvas korteris asus Saare Maakonna Töölisühingute «staap»

muse kohaselt tööle: temast sai rahvakohtunik. Noorkirjanik Voldemar Lember asus traktorijaama direktori kohale, Koost ja Üksti läksid miilitsaorganitesse.

Juunisündmuste algusest peale muutus meie «staabiks» väike madal hoovimajake Kuressaares Martin Kõrberi tänaval nr. 3. Seal asus Johannes Metsa korter. Linnas polnud kellelgi mingeid tööruume, välja arvatud toimetuse ukseesine nurgake minul. Inimesed maalt tulid ja otsisid üles Metsa korteri. Toas oli palavatel suvepäevadel kitsas ja umbne. Mindi siis läbi köögiviljaaia Loode heinamaale. Siin jätkus ruumi ja avarust, siin sai jutud ära rääkida. Niimoodi töötas päev päeva kõrval Saare Maakonna Töölisühingute Keskus, mille esimeheks oli Aleksander Mui, liikmeteks Johannes Mets, Anton Mikk, Vladimir Nellis ja mina.

Uue töökoormuse lisas Riigivolikogu valimiste väljakuulutamine. Just Riigivolikogu valimiste eelses võitluses toimus kõige teravam kokkupõrge uuesti pead tõsta tahtva

reaktsiooniga. Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatidele vastukaaluks esitasid Pätsi fašistliku diktatuuri tegelinskid enda kandidaadid. Nad ei tulnud hoopiski vanade loosungite all. Seal olid nad paljastatud ja nendega koos rahva poolt juba üle parda heidetud. Ei. Nüüd esineti hoopis uutes hilpudes.

Senine Kuressaare linnapea ja Riigivolikogu liige Perens ilmus ühel päeval toimetusse. Ta oli paari nädala jooksul jõudnud juba märgatavalt «proletariseeruda»: püksid polnud mõnda aega triikrauda näinud, särk oli määrdunud, kingad viksimata, tolmu ja poriga koos. Alles 3. juulil avaldas ta kohalikus ajalehes sünge artikli «Uutel teedel vanadele eesmärkidele». Nüüd tuli ta taas samade «vanade eesmärkide» ajel.

Endine väga soliidne ja esinduslik härra oli kraadepoisilikult frivoolne.

«Näib, et «Meie Maa» on hakanud töötava rahva huvide kaitsmist oma südameasjaks tegema. Eks ole?» pöördus ta minu poole. Ekslinnapea vihjas artiklile ja vestele, millega reageerisime tema «vanadele eesmärkidele».

«Selles küsimuses peate konsulteerima meie peatoimetajaga, härra Treufeldiga. Tema kui ajalehe tegelik omanik määrab selle poliitilise suuna, nagu ta seda ise on korduvalt rõhutanud.»

Muide, linnapea ja peatoimetaja olid parimad sõbrad. Peatoimetaja tegi kõik selleks, et vastusartikleid Perensile lehest välja jätta, kuid pidi lõpuks siiski alla vanduma.

«Peatoimetaja ei tee toimetuse tööd. Meil tuleb nüüdsest peale rääkida töötava rahvaga, vahetult. Seda te ju propageerite, eks ole? Niisiis ma pöördungi oma küsimuses tegelike töötajate, see on t ö ö r a h v a e s i n d a j a t e poole.»

Mind hakkas see tüütama. Polnud lihtsalt aega niisuguste riivatuste kuulamiseks.

«Palun, mida te soovite?»

«Ma tahan avaldada ajalehes oma valimisplatvormi. Las töötav rahvas loeb ja saab poliitilist tarkust juurde. Ega ta lõhki lähe, seda pole kartagi!» Härra ekslinnapea istus hooletult lauanurgale, kõigutas jalgu, süütas paberossi.

«Kas teie platvorm pole töötavale rahvale juba tuntud, nagu teie isiksuski? Mitte artiklite, vaid tegude järgi. Ma soovitaksin sellest mitte enam rääkida. Mõistlikkuse pärast.»

«Mõistlikkuse pärast ma tahangi seda avaldada. Mind on siiamaani valesti mõistetud. On liigitatud inimeste hulka, kes ei elanud oma tööst-vaevast. Kuid ma elasin oma palgast, sellest, mida sain linnavalitsusest ja Riigivolikogu liikmena. Järelikult olen ma töötava rahva liige ja pretendeerin kõigele, mis selle kategooria kodanikele võimaldatakse.»

«Kas te ei arva, et olete niisuguse pretensiooniga hilinenud? Ma mõtlen, et oleksite võinud pretendeerida juba aastate eest. Siis ei tunduks see nüüd pealetükkivana.»

«Ma ei tüki peale, ma nõuan oma osa! Aeg on edasi läinud, mõndagi tuli ümber hinnata. Minu platvorm kajastab neid ümberhinnanguid, mida ma olen viimasel ajal teinud. Las töötav rahvas loeb, me peame lõpuks üksteist paremini mõistma hakkama, eks ole?»

«Ma arvan, et me juba mõistame üksteist küllaltki hästi, härra Perens, kui me tahame avameelsed olla. Kas te ei haara praegu nagu uppuja õlekõrrest? Mõned teie killast tulevad virisedes, süüdistavad Pätsi ja teisi tegelasi, kes olevat neid meelitanud rahvavaenulikule teele. Neil on pisarad silmis, manguvad oma kohtade pärast, kaebavad oma kaaslaste peale, nõudes nende areteerimist. On ka teistsuguseid. Hiljuti oli siin üks teine ekslinnapea, kogumees Lepik. See ajas rinna ette: «Ütlen teile otsekoheselt, et olen kodanlane ja jään selleks! Mind selle rahvarämpsu kisa ei hirmuta!» rääkis ta. Vastasin talle napisõnaliselt: «Palun!». Läks paar päeva mööda ja toosama härra tuli tagasi: «Mis siis, kui ma kodanlusest lahti ütlen, kas minu kauplused ja kinnisvarad jäävad siis alles?» Osa tuleb teie moodi, püüab olla jultunud, käitub umbes taoliselt nagu teie, mis, muide, pole enam sugugi originaalne. Aga eesmärgid on kõigil ühised. Teie loodate, et see platvorm viib teid tagasi sinna, kus te olite siiamaani. Kas see ei tundu teile aga liiga julge fantaasiana?»

Ekslinnapea silmitses mind päranisilmi. Ta pikk kogu vajus veidi vimma, porisesse ja tolmusesse kinga kängitsetud jalg ei liikunud enam nii hoogsalt, käsi paberossiga rippus lõdvalt alla. Siis aga tõusis, end nagu mingist raskest nägemusest lahti raputades.

«Te... käige kuradile!» karjus ta endavalitsemist kaotades. Heites poolenitõmmatud paberossi põrandale, ta väljus. «Platvorm» jäi lauale.

See oli kummaline dokument. Sõnasõnalised mahakirju-

tamised Eesti Töötava Rahva Liidu nõudmistest vaheldusid originaalsete väljamõeldistega. Nõuti kohest kollektiivmajapidamiste loomisele asumist. Ainult suured kolhoosid ja elujõulised suurtalud suutvat kannatada maailmaturu konkurentsi. Järelikult tuli maatameestel koonduda kolhoosidesse, et üheskoos «elujõuliste suurtaludega» konkureerida maailmaturul!

Kuna Pätsi diktatuuritegelaste valimiseelsed «platvormid» kubisesid niisugustest vastuolulistest mõttetustest, siis valimisringkondade Saaremaa komitee (koosseisus Johannes Mets, Anton Mikk, Sergei Roose, Albert Kuusk ja Juljus Pea) otsustas need nimekirjad tühistada. Üldsõnalisuse, laialivalguvuse, ebamäärasuse ja platvormiliste seisukohtade terava lahkumineku pärast nende tegelaste endise tegevusega.

Võitlus sellepärast ei lakanud. Vaenlane mobiliseeris oma jõude ja ründas salakavalalt: tekkisid igasugused kuulujutud, leidsid aset töölistegelaste avalikud ähvardamised, puhkes õitsele spekulatsioon. Kodanlus leidis taas ühise keele kohalejäänud baltisakslastega. Koos nendega lasti lendu kuuldus, et varsti on hitlerlikud väed kohal, töölistegelased tõmmatakse võllasse. Sakslaste tulekuga kaotab eesti raha maksvuse. Turule pole mõtet enam midagi tuua. Vähesed toiduained, mida turule toodi, osteti juba enne linna jõudmist ära karja spekulantide poolt. Politseiaparaat seda ei näinud ega kuulnud. Kinnitati hoopis, et «kontrollimised» tulemusi ei andvat, spekulandid toimivat väga «osavalt».

Reaktsioonijõudude sepitsused tuli nurja ajada. Politseiaparaat oli selleks kõlbmatu, ja nagu hiljem selgus, aitas omalt poolt kõigeks kaasa: varjas spekulante, hoiatas neid ette, segas jälgi kuulujuttude levitajate avastamiseks.

Leidus ainult üks jõud vaenlasele vastulöögi andmiseks. See jõud oli töötav rahvas. Tuli mobiliseerida kõige laialdasemad hulgad võitluseks reaktsiooniga.

Seda tegimegi. Kunagi enne ega pärast pole nii palju kõnekoosolekuid toimunud, kui neil päevadel. Kunagi enne ega pärast pole koosolekud olnud nii tormilised, teravate kokkupõrgete, sõnalahingute areeniks.

Vastane ei valinud, millega ja kuidas rünnata. Ta tundis enda selja taga jõudu tööstuste, pankade, ettevõtete, äride, maa ja muu kasutatava ja käsutatava varanduse näol.

Tundis puhastamata riigiaparaadi toetust. Iga ettevõtja, kulak, iga juhtival kohal olev tegelinski pani kaalule oma «autoriteedi», kogu jõu, kõik käsutuses olevad vahendid. Ja ometi kõigele vaatamata said reaktsioonijõud lüüa. Vaidluste käigus paljastati ja purustati nende «ideoloogilised» alused. Rahvas pani reaktsioonijõud sõna otseses mõttes põlvili ka valimiste käigus toimunud võitluses.

Valimiste eel tuli Saaremaale ka kirjanik Aadu Hint. Ta kandideeris siit Riigivolikogusse. Arvukail kõnekoosolekuil ründas Hint reaktsioonijõude oma lopsaka, rahvapärase keele, rahvapäraste võrdluste külluse ning pildirikkuse ja selle energia kvantumiga, mida tolle põlvkonna nendes inimestes vallandasid kordumatud juunipäevad.

Teda kuulati innukalt. Tihti ei teatud, kas öeldu üle naerda või nutta. Võrdlused olid tabavad, löövad, ajasid naerma, see, millest Hint rääkis, oli aga alles nii valusalt meeles, et kiskus vee silma.

Klikiaegsed tegelased hakkasid tegutsema üha maskeeritumalt. Nad püüdsid näidata end rahva sõpradena. Selle katte all esitati tihti nõudmisi, missuguseid polnud võimalik täita või missugustega sai rahvahulkades ärevust esile kutsuda. Kuid mõnikord tulid taoliste nõudmistega ka lihtsameelsed, omas mõttes heasoovlikud inimesed. Need olid tavalised ülepakkujad. Tuli osata eraldada vaenlast taolisest «eksinust». Üks tuli paljastada, teine vajas pidurdamist. Olukord osutus paiguti vägagi keerukaks, nõudis kainust, rahu, kaalukust otsuste langetamisel.

Valimiste tulemused[1] näitasid kõige paremini rahva meeleolu. See oli suur võit ja suur lüüasaamine ühtlasi. Võit eesti töötavale rahvale, lüüasaamine kodanlusele.

Lähenes ajalooline päev, mil pidi kokku tulema esimene Riigivolikogu istung, esimene tõelise rahva esinduse istung Eesti ajaloos. Just enne seda esitasid trükitöölised trükikoja ja ajalehe omanikele Kallusele ja Treufeldile palgatõstmise nõudmise. Vaidlevad pooled kogunesid toimetuse ruumidesse. Töölisi esindas siin lehe ekspediitor Julius Pea. Ta kandis nende nõudmised ette.

Peatoimetaja muutus jalamaid härdameelseks.

«Me ei suuda! Te laostate meid! Oleme teie jaoks teinud,

---

[1] Valimistest võttis osa 84,1 protsenti hääleõiguslikest kodanikest. Eesti Töötava Rahva Liidu saadikukandidaadid said 92,8 protsenti antud häältest.

mida võisime. Niimoodi siis tahate tasuda kõige hea eest?» Ta ei saanud jätkata, pisarad lämmatasid hääle.

Kallus oli isekam. «Mingisugust palgakõrgendust ei ole. See võtke teadmiseks. Meie end ruineerida ei lase. Kes pole senise palgaga rahul, mingu otsigu endale mujalt paremat,» deklareeris ta lihtsalt.

Niipea kui valimiste tulemused teatavaks said, kutsus peatoimetaja mind enda juurde.

«Vabandage, kutsusin teid kui toimetuse töötajat, kuid tahan vestelda nagu sõber sõbraga,» algas ta imelahkelt. «Ma olen oma küsimuses avameelne, lootes teilt sama: öelge, kas ma jään ilma oma majadest, ettevõtetest, ajalehest, trükikojast, panga arvest?»

«See oleneb rahvast ja rahva esindusest. Kui nõutakse natsionaliseerimist, ja see toimub, siis jääte ilma.»

Ta säilitas täieliku rahu. Siis küsis taas: «Ega nad hakka uuesti minult palgalisa nõudma? Võib-olla me otsustasime tookord liiga kiirustades... Palgaks võimaldatakse saada raha pangast, sel teel ehk saaks olukorda lahendada...»

Tema varjatud mõttekäiku oli kerge jälgida. Vannutatud advokaadil polnud head usku ei rahvasse ega rahva esindajaisse. Nüüd kalkuleeris ta lihtsalt: kui ma maksan pangas kinnikülmutatavatest summadest töölistele rohkem, siis ei kaota ma midagi, kuid võidan populaarsust ja valmistan «neile» hiljem raskusi praeguste palkade üleskruvimisega.

Polnud midagi öelda, üle lekkiva laeva oli visanud võimas laine.

Ei, sõna väsimus on tundmatu

Riigivolikogu otsustas: kuulutada kogu maa riigi omanduseks, natsionaliseerida pangad ja suurtööstuse ettevõtted, töötada välja uus põhiseadus ning, mis kõige tähtsam, — pöörduda NSV Liidu Ülemnõukogu poole palvega võtta Eesti vastu NSV Liidu koosseisu võrdõigusliku liiduvabariigina.

Töötavad rahvahulgad juubeldasid. Üle maa käis võimas miitingute laine.

Juuli lõpupäevil moodustati Eestimaa Kommunistliku

Partei Saaremaa Komitee. Sinna kuulusid Aleksander Mui (kes seni töötas Saaremaal Ametiühingute Kesknõukogu organisaatorina) kui sekretär ning Aleksander Kuul ja mina kui komitee liikmed. Kuul oli just äsja maalt üle toodud. Ta pidi parteitööle üle läinud Muid asendama ametiühingulises töös.

Kohe pärast EKP Saaremaa Komitee moodustamist sõitis Aleksander Mui Eesti delegatsiooni koosseisus Moskvasse. Otsustati, et tema äraolekul tuleb minul täita ka sekretäri kohuseid.

Parteikomiteel puudusid ruumid. Suure otsimise ja sekeldustega saime lõpuks vabaks ühe toakese maavalitsuses, mis kuulus varem «Uus Eesti» abikontorile. Ruum oli kitsas, korraga võis siin viibida vaevalt viis-kuus inimest. Parteikomitee ainukeseks töötajaks oli sekretär. Sageli tuli tal koristajakski olla, kui tolm kippus võimust võtma.

Parteikomitee tööajaks määrasime õhtutunnid, kella 6—7-ni. Selleks ajaks oli tööpäev lõppenud nii komitee külastajail kui ka sekretäri kohustetäitjal toimetuses. Praktikas ei kukkunud asi muidugi niimoodi välja. Paika jäi pidama ainult tööaja täpne algusmoment. Lõpp venis aga kella 12-ni öösel, vahel isegi kauem.

Nii kasvas töökoormus.

Kuid, nagu selgus, oli sellestki veel vähe.

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee kutsus partei maakonnakomiteede sekretärid instrueerimisnõupidamisele. Istusime Keskkomitee organiseerimis- ja instrueerimisosakonna juhataja Aleksander Resevi juures. Tasakaalukas, iga sõna ja mõtet täpselt loogikaniiti lükkiv Resev tundus sama kõhnana ja kahvatuna, nagu nägin teda vangimajas. Ta vestles rahulikult, temale omase enesekindlusega, kuid samal ajal suurima valmisolekuga teisi ära kuulata. Kui selgus, et toodi ette midagi arukat, haaras ta sellest kohe kinni.

«Parteikomitee posti suhtes lepime kokku nii, et saadate selle Keskkomiteesse poliitilise politsei komissaride kaudu. Niimoodi on kõige kindlam, muretum. Kaotsiminekut pole karta,» rääkis ta.

Tolleks ajaks olid poliitilise politsei komissarid juba kõikjal vabariigis asendatud uutega, kommunistidega. Saaremaal seisis aga politseiaparaat tervikuna puutumata. Väli-, kriminaal- ja poliitilise politsei koosseis, eesotsas komissaridega, oli endine.

Andrei Murro

«Seltsimees Resev,» katkestasin teda. «Saaremaa jaoks on vaja leida uus moodus. Meie oma poliitilise politsei komissari niisuguseks ülesandeks ei usalda ja kindlasti ei tee ka Keskkomitee seda.»

«Kas teil pole veel vahetamist toimunud?»

«Ei. Praegu on vana moodi.»

«Seltsimees Murro,» pöördus Resev samal nõupidamisel viibiva Andrei Murro poole, kes oli nimetatud Siseministeeriumi Politseivalitsuse direktoriks. «Kuidas sul siis Saaremaaga on?»

«Kui Riis saarele tagasi jõuab, võib saata posti poliitilise politsei komissari kaudu!»

Veel sama päeva hilisõhtul, kui ma Kuressaare saabusin, ootas mind ees kiirtelegramm: oli vaja viivitamatult ilmuda Siseministeeriumi politseitalituse direktori juurde!

Varastel hommikutundidel olin taas bussis, mis ruttas Tallinna poole. Ma ei mõistnud selle korralduse tähendust. Olin pahane, sest saarel ootas pakiline töö. Nüüd aga

muudkui sõida päev päeva kõrval Tallinna vahet! Murro oleks võinud ju mulle eile südamelt ära öelda, mida ta vajalikuks pidas.

Andrei Murro oli resoluutne. Igasugune asjaajamine laabus temaga kiiresti. Otsused olid tal nagu varem valmismõeldud, selged, järsud. Kõhn pikk, teravate näojoontega, rõhutas temas kõik kiirustamist, kuid samal ajal ka vaoshoitud energiat, küpset kaalukust.

«Sa võtad poliitilises politseis asjaajamise komissarilt üle. Päevapealt, nii kui tagasi jõuad. Ja siis hakkad parteikomitee posti saatma nagu kord ja kohus. Usaldusega.»

Säh sulle nüüd! käis läbi pea. Asi läheb üha hullemaks! Minus tärkas endakaitse instinkt.

«Ma ei ole nõus,» püüdsin matkida tema tooni. «Töö huvides ei nõustu. Viimase korralduse kohaselt olen praegu niinimetatud peatoimetaja, kusjuures neli korda nädalas ilmuva ajalehe toimetamine lasub vaid kahel inimesel. Teine neist, minu kaaslane, saboteerib. Mul on koosolek koosoleku otsas. Mui sõitis ära, parteikomitee sekretäri ülesanded jäid minule. Praegu tõusen lehe ilmumise päevadel kell pool viis hommikul, ülejäänud kolm päeva nädalas kell 7. Päeval teen toimetuse tööd, õhtul kella kuuest lähen parteikomiteesse, kust pääsen alles 12—1 öösel. Nüüd algas pealegi Kaitseliidu varade ülevõtmine. Mitu tundi päevas viibin lossis, et seda ülesannet täita. Kui mulle ka kümme uut kohustust otsa pannakse, pole sellest enam mingit kasu. Päeva enam pikemaks venitada ei saa. Ma pöördun Keskkomitee poole protestiga.»

«Keskkomiteega on küsimus kooskõlastatud. See võttiski aega. Muidu oleksin sinuga eile kõik klaarinud,» tegi Murro lühidalt. Ta asus enda ees seisvaid pabereid sirvima, nagu märku andes, et ma räägin lollusi, mida pole vaja kuulata.

«Mis sa arvad, et sina üksinda oled niimoodi «üle koormatud»? Ehitad üksinda nõukogude korda? Ma magan öösel kolm, neli, heal juhul viis tundi. Ja mitte ainult mina. Räägi kellega tahes! Küsi, palju nad puhkavad! Kui enam ei jaksa jalul seista, on puhkamine paratamatu. Seni aga pole häda. Ja küllap sa leiad, et sinugi päev annab veel hulga pikemaks venitada. Mõlemast otsast.»

Teda katkestasid järgemööda pikad telefonikõned. Ühe kestel pani ta kiirustades, kuid hoolega kokku oma pabe-

rid, silmitses üle iga eseme laual, kõne lõppedes tõusis resoluutselt.

«Pean kohe ära sõitma. Mine tagasi, võta üle, hakka tööle. Kõik. Läki!»

Niisiis, kui ma teist korda Tallinnast tagasi jõudsin, oli parteikomitee posti asi korraldatud. Sekretär võis selle saata ära poliitilise politsei komissari kaudu!

Tuli teha uus tööjaotus. Hommikutunnid kella 9-ni toimetuses, siis poliitilises politseis kuni lõunani, pikendatud lõunatunnid taas toimetuses, uuesti poliitilises politseis ja ülejäänud aeg, õhtul kella 6-st alates parteikomitees.

Pidin asuma selle rakendamisele.

Kuid mind häiris küsimus, mida hakata tolle uue asutusega peale, kus töötamiseks sain selge, aga väga napisõnalise ettevalmistuse — «mine tagasi, võta üle, hakka tööle!»

Järgmisel hommikul olin kohal. Üks välipolitseinikest juhatas mulle kaunis viisakalt kätte poliitilise politsei ruumid. Need asusid koos väli- ja kriminaalpolitseiga ühes ning samas hoones.

«Teine korrus palun! Siis vasakule, viimane uks, samuti vasakul.»

Koputasin. Olin isesuguselt ergas ja uudishimulik tolle asutuse suhtes, millega oli niipalju aastaid tulnud mööda saata kõige teravamas võitluses, kus üks püüdis aimata teise salajasi käike, kus ühelt poolt seati üles lõks lõksu otsa, teiselt tuli aga neid õigeaegselt avastada ja neist osata mööda minna. See oli kassi ja hiire mäng. Kuid nüüd, küllap nüüd meie osad vahetuvad!

«Sisse!»

Pisut piklik ruum, lauad keskel, laudade ümber 5—6 noort meest, kes silmitsesid mind uudishimulikult. Üks neist tõusis.

«Vabandage, kes teist on poliitilise politsei komissar?»

«Komissari soovite? Palun, komissar on selles toas, uks siia kõrvale!» juhatati mind suurima lahkuse ja viisakusega. Ma olin siin majas tuntud. Veel enam. Meie pilgud lahke juhatajaga kohtusid ja ma nägin selle tumedais silmis vilksatuvat teravat vaenulikku sädelust.

Komissari hoiakus peitus samasugune valvelolek ja pinguldatud tähelepanu, mida püüti peita suurima lahkuse ja aupaklikkuse taha.

«Palun, palun, härra Riis,» tõusis ta tooli seadma. «Arvatavasti on teil pretensioone meie töö suhtes? Ma

olen väga tänulik iga juhendi eest, mida annate! Püüame neid jõudumööda täita, et võita rahva usaldust. Ma usun, et koostöö meie vahel kujuneb südamlikuks ja sügavaks. Ma juba mõtlesingi sellele, et pööran parteitöötajate poole instruktsioonide saamiseks. Kas te soovite tutvuda meie tööga?»

Mulle näidati rida protokolle, mis olid koostatud joobnult lärmitsejatele.

«Need inimesed ohustavad oma väljendustega avalikku korda. Kahjustavad meie välissuhteid, mida me ei saa lubada. Ma arvan, et partei jagab meie seisukohta ja toetab meid võitluses riigi julgeoleku eest.»

Too inimene askeldas nii visalt ja nii suure järjekindlusega, et ma ei leidnud kuidagi momenti talle oma tuleku põhjuse teatavakstegemiseks.

Lõpuks ma siiski ütlesin: «Vabandage, tulin teie poole politseitalituse direktori ülesandel. Vastavalt tema korraldusele tuleb teil asjaajamine mulle üle anda. Teid on poliitilise politsei komissari kohalt vallandatud.»

Komissar ei protesteerinud. Ainult tema armastusväärsus asendus otsekohe karmi asjalikkusega.

«Nii. Palun esitage vastav dokument!»

Vaat mis ta välja mõtles! Sellele ei tulnud Murro ega ka mina. Kord on aga kord, ütelda pole midagi.

«Vastavat dokumenti ma ei saa esitada, sest mul pole seda. Kui te ei usu mind, palun võtke ühendus politseitalituse direktoriga.»

Ühendus võeti. Jutuajamine osutus kaunis lühikeseks ja kandis nähtavasti niisugust iseloomu, kus alternatiivid puudusid. Mulle hakati viivitamatult, rutates ning närvitsedes asjaajamist üle andma.

«Kus on teie toimikud?» ei saanud ma küsimata jätta, kui komissar arvas end oma tööga olevat lõpule jõudnud.

«Toimikuid meil pole, on ainult kartoteek.»

«Vastutate selle eest?»

Ta sattus segadusse. «Kuidas mina vastutan?» hakkas siis kogelema. «Mina ei olnud selle asja juures otsustav isik. Las vastutab kõige eest endine siseminister Jürima. Siin täideti tema isiklikke korraldusi.»

Kui ma tollest asutusest lahkusin, tõusis kogu personal laudade tagant püsti ja saatis mind sügava kummardusega. Niimoodi oldi harjutud hommikul vastu võtma ja õhtul saatma komissari. Ma tegin sellele viisakusele kohe

lõpu, pöörates assistentide poole: «Härrad, ma mõtlen, et meie tähtsaim ülesanne on võidelda kontrrevolutsiooniga. Nagu paistab koostatud protokollidest, olete sellega juba edukat algust teinud. Selles võitluses on iga minut liiga kallis, et seda raisata kummardustele. Eks ole? Viisakused võivad mõtted protokollidelt mujale viia, segada töö loomingulisi rõõme!»

Uusi ülesandeid tuli aga üha juurde.

Vahepeal oli Johannes Mets teinud otse hiigeltöö Rahva Omakaitse organisatsiooni loomisel. Tal ei lasunud vähem koormusi kui ükskõik kellel meist. Alalised sõidud valdadesse, esinemised, inimeste valik, organisatsiooniliste küsimuste lahendamised, alates vallavalitsuste tööga ja lõpetades jahimeeste seltsidega, täitsid tal päevi ja öid. Pidi ju iga kommunist lahendama neil päevil ükskõik missuguse keeruka eluprobleemi ükskõik mis alalt.

Lisaks pandi talle kohustus hankida baasidesse töötajõudu, aidata organiseerida maatöörahva ühinguid. Johannese vali hääl, mis igasuguste kodanlike tegelastega õiendades veelgi valjemaks muutus, kajas üle meie kitsa koridori. Ta sai endale väikese toakese Rahva Omakaitse organisatsiooni jaoks ja võimutses varsti «oma meestega» terves tolles majatiivas, kus asus ka parteikomitee tööruum. Siia seati sisse täpne öövalve. Kuid seda poleks vist vaja olnudki: juba niigi ei mallanud inimesed siit ruumidest lahkuda, tihti tukuti käsipõsakil laua najal, hommikul aga kiirustati tööle.

Ühel õhtul, kui jõudsin pärast kella 12 parteikomitees oma tööga lõpule ja valmistusin äraminekuks, tormas tuppa Mets.

«Noh, said sa valmis? Tule kohe siia, mul on abi tarvis. Poistele tuleb hakata «Internatsionaali» ja teisi revolutsioonilisi laule õpetama!»

Jäin sambana seisma.

«Mis juttu sa ajad? Leidsid omale lauluõpetaja!»

Rea ühiskondlikke kohustusi olin vastu võtnud nurisemata. Nii olin töölisspordiühingu juhatuse ja Kuressaare Teatrivalitsuse liige. Kuid lauluõpetamist pidasin endale ilmselt ülejõukäivaks.

«Aga kes siis õpetab? Kust sa arvad neid õpetajaid tellida võivat? Me ise laulame ette ja poisid laulavad järele. Noh, laseme käia.»

Tuli järele anda. Mets tõotas, et ta ootab lauluõpetusega,

kuni ma lõpetan, olgu siis kella 1 ajal öösel või millal tahes. Segama ei hakka. Niisugune suur järeleandmine ja tähelepanelikkus oli muidugi liigutav, seda tuli tunnistada.

Aleksander Mui äraolek kestis kolm nädalat. Ja tõesti, vaatamata töö pingelisusele, ei võinud kurta väsimuse üle. See polnud ainult minuga nii, vaid ka teiste seltsimeestega, kelle puhkehetked osutusid niisama kasinateks, sageli minutitega mõõdetavateks. André Stilil on täiesti õigus, kui ta ühe oma romaanitegelase suu kaudu laseb öelda: «Kui ollakse nii vaimustatud, siis võiks eluks ajaks ärkvele jääda. Pea on nii selge.» Juuni- ja nendele järgnenud päevadel tundsime, et see nii on. Kuid liigne ülekoormus jättis ometi ka oma jäljed.

Parteikomitee üheks esimeseks tööks oli vanade partei liikmete arvelevõtmine. Selleks oleks tulnud teha väljasõite seltsimeeste poole. Et töö linnas sidus, siis jäid need ära. Tuli oodata, kunas tullakse endid vastava ajalehekuulutuse peale registreerima. Oli aga kibe heina- ja viljakoristusaeg. Sellele liitusid ühiskondlikud kohustused, millega koormati seltsimehi kohtadel. Linna tulla polnud kerge. Loodeti, et küllap sügise poole on aega arvele võtta, enne tuleb katsuda töödega lõpule jõuda. Seepärast jäid paljud, kes olid mitmeid aastaid illegaalsest tööst osa võtnud, registreerimata, kui juba arvelevõtmine ootamatult lõpetati. Hiljem figureerisid need vanad töölisliikumise tegelased «noortena», neist said partei liikmekandidaadid...

Parteikomiteesse hakkas aga voolama töölisi, teenistujaid, peamiselt linnast ja linna ümbrusest.

Tuli meile täiesti tundmatuid inimesi. Parteisse astumist võeti lihtsalt. Arvati, et jätkub vaid suusõnalisest avaldusest ja nime kirja panemisest. Väga paljudest külastajatest, kellega põhjalikult vesteldi, kasvasid tublid ja aktiivsed inimesed, kes hiljem astusidki parteisse.

Kuid sooviavaldajate hulgas leidus ka teistsuguseid.

Astus sisse paristaja välimusega mees.

«Kas siin võetakse parteisse?»

Pärast seletuse ärakuulamist, et siin võetakse vastu sooviavaldusi ja et parteisse astumine ei toimu nii ülepeakaela, nõustuti sellegagi.

«Noh, pange siiski kirja! Ma võin ka oodata, kui tarvis.»

Pahatihti selgus, et sooviavaldaja oli «kogenud» parteitegelane.

«Kus ma pole olnud,» rääkis üks parteisse astuda tahtja. «Olin sots, siis kogumees, kaitseliitlane ja isamaaliitlane. Kusagilt pole mind tagasi lükatud. Nüüd aga on niisugune aeg, et on hea, kui astun kommunistlikku parteisse. Maksu ma ei karda, maksan kuidas tahate, kuude või aastate kaupa. Võin ka annetada iga asja jaoks.»

Ühel õhtul astus sisse lüheldast kasvu, tumedate kräsus juustega noormees. Ta tunnistas koosolijaid läbi mustaraamiliste prillide ja astus siis laua juurde.

«Vipper, Kärla pastor.»

«Ega te ole toaga eksinud?»

«Ei. Siin ju asub parteikomitee?»

«Siin.»

«Ma ei taha teie aega viita pika pihtimusega. Teen lühidalt. Soovin astuda kommunistlikku parteisse . . .»

Märgates arusaamatuid pilke, jätkas ta: «See tundub veider, eks ole? Kuid niisugune on minu kindel otsus. Ma ei usu — ja petta enam kedagi ei suuda. See on alatu. Ma valetan ju ainult selleks, et leiba saada. Ei, ei taha, ei suuda enam! Tahan olla ühiskonnale kasulik. Seda ametit võis pidada siis, kui kõik sinu ümber röövisid, valetasid, petsid. Nüüd on sellel kõigel lõpp, tuleb elatada end ausa tööga. Seepärast otsustasingi astuda kommunistlikku parteisse.»

Tuli ette igasuguseid sooviavaldajaid, kuid pastorite hulgas need senini puudusid. Kuidas temaga toimida, inimesel näis olevat tõesti südametunnistust, mis ei luba senist teed edasi minna?

«Parteisse vastuvõtmiseks on olemas omad printsiibid. On tavaks eelistada neid, kellel on revolutsioonilisi teeneid, kes on osa võtnud võitlusest reaktsiooni vastu . . . Teatavasti annavad marksistid usule õige ja selge hinnangu. Usk on r e a k t s i o o n i parimaks tööriistaks, on reaktsiooniline nähe. Sellepärast marksistid võitlevadki usu vastu. Kuidas siis peaks sobima parteisse vastu võtta pastoreid, kes propageerivad usku, püüavad rahvahulki selle müstika võrkudesse mässida?»

Pastor jäi mõttesse.

«Jah. See on õige. Aga mis ma peaksin tegema?»

«Rääkima ka kirikus südametunnistuse järgi. Selle südametunnistuse, mis sundis teid siia tulema.»

Ta lahkus. Varsti levis kuuldus, et pastor Vipper on konsistooriumi poolt vallandatud. Külastasin teda ta kodus

Kärlas. Korratus poissmehekorteris lebas kõikjal raamatuid, filosoofilisi, populaarteaduslikke, ilukirjanduslikke. Nende hulgas leidus marksistlikkegi.

«Mida nüüd peale hakkate?»

«Kas te ei öelnud ise, et hakake ausalt töötama?»

Vipper kvalifitseerus ümber.

Veel pärast sõda kohtasin Vipperit Kuressaares. Ta töötas ka siis raamatupidajana.

Organisatsiooniline töö edenes jõudsalt.

Anton Mikk sai ülesande tegelda noortega. Lühikese ajaga moodustati Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu Saaremaa Komitee, võeti vastu esimesed kommunistlikud noored. Miku poolt alustatud tööd jätkas hiljem Arnold Munak ELKNÜ Saaremaa Komitee sekretärina.

Vastavalt töökoormuse kasvamisele keskuses tuli seltsimehi maalt linna tõmmata. Eduard Kitt asus nüüd Ülemaalise Maatööliste Ühingu osakondi organiseerima. Varsti ulatus nende arv juba 31-ni.

Üheaegselt asuti läbi viima maareformi. Maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise komitee, kuhu kuulusid Aleksander Ingalt, Johannes Mets ja Aleksander Kuul, kuhjati üle sooviavaldustega. Kogusummas taotlesid maad 5210 juurdelõikesaajat ja 1905 maatameest. Valdades, kus jagati sooviavalduste blankette, tekkis rüselemisi. See oli enam kui mõistetav. Kodanluse mitmesugused maareformid ja popsiseadused ei taotlenud hoopiski maanälja kaotamist.

Viibisin kunagi koosolekul, kus niinimetatud popsiseaduse läbiviimise järele esines kõnega üks sotside advokaadist parteiliider. Pärast kõnet võttis sõna kohalik taluperemees. «Rääkige siin, mis te tahate,» ütles sõnavõtja, «aga see popsiseadus tuleks koera hänna alla pista. Nüüd, kus pops maad juurde saab, näitab ta pikka nina, kui lähed teist tööle kamandama. Põllumehel aga jääb vili põldudele mädanema, ei saa ta ise ega saa ka linna turule viia.»

Sots oli juba kõne ajal märganud, et ta auditooriumi moodustasid taluperemehed. Sellepärast osutus vastus küüniliseks:

«Nüüd just põllumehe vili põllule mädanema ei jää. Pops on küll valmis trääsa näitama, kuid seda ta siiski ei tee: selleks on tal maad liiga vähe. Kodunt väljarändami-

seks on seda aga palju. Lisa peab siitsamast teenima ja palgatingimusi valida pole.»

Oponent istus, naeris totakalt, sügas kukalt. Siis aga lõi naabrile külge: «Kurat, andsime hääled kogumeestele, oleks aga pidanud hoopis nendele andma!»

Popsiseadus oli välja töötatud kogumeeste ja sotside ühise laua taga. Talumehed, kes koosolekule kogunesid pahuratena, kes kõne ajal väljakutsuvalt valjult nohisesid, köhisid, aevastasid, põrandale sülitasid ja põrnitsesid nagu tigedad härjad, lahkusid koosolekult lõbusatena ja rahulolevatena. Elu ise kinnitas hiljem sotsi sõnade õigsust.

Nüüd tulid needsamad petetud ja kurnatud ning sirutasid käsi sooviavaldusblankettide järele kindla teadmisega, et nad võtavad selle, mis neile õigusega kuulub.

Klassivõitlus teravnes. See ilmnes mitmeti. Mitte ainult jõuetute ähvarduste ja nimetute kirjade näol, mis kubisesid sõimust ja needustest, ajasid üle sappi ning tõrva. Võeti appi muudki abinõud.

Mind püüdis tänaval kinni Pärsamaa konstaabli Vallaste naine.

«Andke andeks, ootasin ja passisin teid juba mitu aega. Kuidas ma tahaksin teiega rääkida, koduselt, nelja silma all.»

«Palun. Ma ei usu, et meid jälitatakse. Rääkida võite siinsamas.»

Hästi riietatud väike sale kogu oli kassilikult painduv ja püüdis mulle usalduslikult ligineda. Kuid see, millega ta äkki maha sai, muutis mind tummaks.

«Teie!» haarati mul tormiliselt käest. «Kuidas ma Pärsamaa pidudel soovisin kas või kordki teiega tantsida, kas või ainus kord! Kui see oleks maksnud ka minu mehe teenistuskoha, mõistate? Kas te tõesti ei märganud seda? Miks te vältisite minule lähenemist?»

Katkestasin selle tundeavalduse järsult. Tuli aga tunnistada, et proua võitles vahvalt oma mehe teenistusjärje eest. Polnud loomulikult ka selleski kahtlust, et taoline tundeavaldus toimus pärast perekondlikku nõupidamist.

Hakkas sadama kutseid lõuna- ja õhtusöökidele selle maailma endistelt suurustelt, kaupmeestelt, ühiskonna- ja poliitikategelastelt, ettevõtjailt, majaomanikelt.

Kord jooksis mu naine koju, segane ja pahane.

«Ma ei saa endale suveks kingi osta! Kaupmees ei müü, pakib sisse ja pakub rahata!»

Johannes Mets otse kees vihast:

«Kurat, nüüd hakkasid mulle koju õllekorve tassima. Lähen lõunale, korter nagu laoruum.»

Igasuguseid «kinkijaid» hakkasime raputama. Kohalikus ajalehes avaldati range teade, et taolised tegelased, kes on oma mõõdutunde kaotanud, võetakse vastutusele.

Ka see rünnak lõppes nurjumisega.

Ees seisis tohutu töö. Tuli üle võtta asutused, asendada vanad klikiaegsed tegelased inimestega rahva seast.

Politseiasutuse puhastamist alustasime prefekti vallandamisega.

Prefekti peeti vanemaks politseitöötajaks. Kuigi poliitilise politsei komissar sisuliselt temale ei allunud, oli ometi tavaks, et komissar palus asjaõienduste puhul prefektilt vastuvõttu. Ühel päeval rikkusin selle tava, kutsudes prefekti enda juurde. Ta tuli, suutmata varjata imestust ning ärevust. Istus pinguldatult, püüdes aimata niisuguse ebatavalise käitumise põhjust.

«Pean teile teatama ebameeldivast korraldusest: politseitalituse direktori otsusega olete vallandatud. Asjaajamine tuleb üle anda minule.»

Prefekt hakkas neelatama, nagu oleks talle midagi kurku jäänud, siis aga puhkes ootamatult nutma. Suured pisarad veeresid mööda põski alla, muutes hästiistuva vormikuue rinnaesise kirjuks.

«Kuidas . . .» luksus ta. «Olen kogu elu seda vormi kandnud. Olen võidelnud korra ja riigi eest ja teeksin seda ausalt ka edaspidi. Kuulake mu elulugu, ma olen võrsunud töörahva hulgast . . .»

Mul tuli ta elulugu ära kuulata, mida jutustati luksumiste ning pisarate saatel.

«Ma annan tõotuse, et teen ausalt kõik, mida praegune valitsus minult nõuab! Kõik! Karistan, keda soovite ja kuidas tahate. Olen nõus kogu senise politseikoosseisu vallandamisega, kui te vaid mind usaldaksite kohale jätta. Saage aru, ma ei suuda lahkuda oma armsakssaanud kutsealalt!»

Oli uskumatu, et toosama mees kirjutas iga päev alla paberitele, kus tänaval laulu (mitte joobnute oma!), loomade maantee ääres karjatamise, lahtise käimla, jalgratta tuhmunud numbri või mõne muu niisuguse «korrarikkumise» eest karistati inimesi mitmekümnekroonise rahatrahvi või kuude viisi kinniistumisega vanglas. Politseinikud olid taolisi «üleastumisi» virgad leidma, sest karis-

tuste pealt teenisid nad suure protsendi. See oli kõige häbitum röövimine.

«Otsus ei olene minust ja kui olenekski, ei muudaks ma siin midagi. Teie nähtavasti ei kujuta hästi ette, mis meil toimub ja mis on aastate jooksul toimunud. Te püüdsite teenida valitseva kodanliku kliki usaldust, kuid sellega kaotasite rahvahulkade usalduse ja poolehoiu. Nüüd otsustavad aga hulgad igaühe üle ta senise töö järgi. Minevikku endalt saunakorraga maha pesta ei saa. Mõelge selle kõige üle rahulikult järele.»

Pikkamisi nutt vaibus. Prefekt hakkas oma pabereid üle andma.

Kui jõudsime tema töölaua taga seinas asuva seifini, peatus prefekt. Ta näis millegi üle järele kaaluvat, siis aga otsusele jõudnult toimis kiiresti, haarates seifist hallide kaantega toimiku ja pistes selle portfelli.

«Palun, ma usun, et me koos otsustame teie toimikute saatuse üle. Milleks niisugune salapäratsemine?» segasin end vahele.

«Need siin peavad olema minu isiklikud paberid,» püüdis prefekt oma saaki kaitsta.

«Ma ei puutu seda, mis on teie isiklik. Kuid et mind selles veenda, palun näidata mõnd vähemdelikaatset paberikest.»

Prefektil tuli järele anda.

Avasime akti kaaned ja minu ehtne üllatus polnud vähem prefekti tehtust. Akt sisaldas Kaitseliidu täieliku mobilisatsiooni plaani, viimaste üksikasjadeni. Kompaniiülematest jaoülemateni olid valdade ja külade järgi märgitud Kaitseliidu juhtivate tegelaste ametikohad, meeste arv, külades mobiliseerimiseks kuuluvate hobuste ja vankrite hulk. Mobilisatsiooniplaan oli loomulikult täiesti salajane. Polnud mingit kahtlust, et see oli ette nähtud juhuks, kui Nõukogude Liitu peaks väljast rünnatama. «Liitlane» oli hoolega teinud ettevalmistusi Kaitseliidu paiskamiseks Nõukogude baaside peale, sest mobilisatsiooni läbiviimisele ei suudetud lootma jääda. See selgitas korraga ka Laidoneri eelneva üleskutse Kaitseliidu tugevdamiseks kohe pärast kokkuleppe sõlmimist Nõukogude Liiduga. Sellega seletusid samuti Kaitseliidu juhtkonna nooremale koosseisule korraldatud õppused: neid treeniti täielikuks valmisolekuks.

See reetlik dokument oli suures kiirustushoos hävita-

mata jäänud. End pisaratest kuivaks nutnud prefekt püüdis osutada viimase teene korrale, mille teenistus oli teinud ta selleks, kes ta oli. Pakkudes oma teeneid töötavale rahvale, unustas ta, et vaid nädalad tagasi, siinsamas tema avaras kabinetis süüdati esimesena ahi, et tema ise oli see, kes andis politseikomissar Kurele edasi minister Jürima korralduse tuua kohe kohale kõik spionaažiandmed, mis olid kogutud Punaarmee kohta tema enda üldjuhendamisel.

Lahenes veel üks mind aastaid piinanud küsimus.

Kord pöördus minu poole poliitilise politsei assistent Käi: «Vabandage, kuid kas ma pole meeles pidanud teie ettepanekut teise silma kinnipigistamise asjus? Teil ei tulnud teistkordselt vanglas istuda.»

«Aga palju sellest puudu jäi?»

Õlakehitus. «Olid niisugused ajad.»

«No näete. See ei olenenud lõpuks teist. Ma ainult ei taha, et te töötaksite nüüd niisama halvasti, nagu töötasite siis. Enda sõnu süües, nagu öeldakse. Pidite ju mind sisse tooma juba kahe nädala jooksul. Andsite isegi pea pandiks.»

Assistent hakkas piinlikkust tundes naerma. Ma mõistsin. Mitte sellepärast, et ta oli niisuguse lubaduse andnud, vaid et ta seda täita ei suutnud. Mitte ühegi provokatsiooni abil.

«Aga kui lähedal oli teile meie agentuur, seda te ei tea arvatagi. Ka unes mitte,» hakkas ta hooplema.

Mulle oli korraga kõik selge. Nimetasin rahulikult tolle agendi nime, inimese, kellega ma tõesti lähedalt olin kokku puutunud aastaid enne ja pärast vanglat, keda ma olin nimetanud ja pidanudki kord oma sõbraks.

Assistendil hakkas alles nüüd selguma pettuse suurus, mille ohvriks ta oli langenud, uskudes teateid, mida oli hankinud minu kohta.

«Ta mängis kahe otsaga mängu? Seda ma arvasingi!»

«Ei. Ta mängis teie suhtes ausat mängu. Võin seda kinnitada. Ainult ta ei teadnud, et mina ei mänginud tema suhtes ausat mängu. Mäletate, siis, kui olite mind areteerimas, läksid jäljed hoopiski segi. See panigi teid oma agendis kahtlema.»

Mis tollel assistendil ütlemata jäi, seda täiendas üks ta kolleeg. Püüdes kannuseid teenida, kinnitas ta: «Võin

usalduslikult avaldada, et teie külas oli rida teisigi meie agente... Kõik nad olid aga rumalad käkitegijad.»

Julius Fučik, oodates gestapo vanglas oma hukkamist, manitses: «Inimesed, olge valvsad!» Pole kahtlust selles, et seni kui kestab klassivõitlus, kui maakeral leidub veel pisemgi nukikene, kus toimub inimese ekspluateerimine inimese poolt, jääb see hoiatus jõusse!

Riigiaparaadi puhastamist võtsime ühe tähtsama ja pakilisema ülesandena. Johannes Metsale langes kohustus luua miilitsaorgan. Ta tuli sellega toime väga lühikese aja jooksul.

Leidub praegugi veel tegelasi, kes ühe või teise võimetu töötaja kohalpidamiseks või ühelt vastutavalt kohalt teisele tassimiseks leierdavad vabandusena kaadri vähesust. Need inimesed on oma ümbruse suhtes kas täieliku pimedusega löödud või toimivad nad kuritegelikult, pidades sõbramehe suhteid töö huvidest ülemaks. Kui palju on meil nüüd kesk- ja kõrgema, kas või 7 klassi haridusega noori, teovõimelisi töötajaid, kelle energia ootab vaid rakendamist!

1940. aastal oli olukord sootuks teine. Parem poliitiline ettevalmistus oli ainult nendel, kes olid kokkupuutes olnud parteitöötajatega. Haridusliku taseme üle polnud samuti midagi kiita. Valdaval osal oli kas 4- või heal juhul 6-klassiline haridus.

Inimesi läks vaja kõikjale: partei- ja nõukogude tööle, ülevõetavate tööstusettevõtete ja äride komissarideks, pangadirektoriteks. Päeva jooksul tuli leida vähemalt kümmekond meest ja naist ning nad tööle paigutada. Oli vaja ustavaid, ausaid, tublisid inimesi, kes ei kompromiteeri parteid ega töötava rahva poolt loodavat korda.

Inimesi nopiti põllult adra tagant, viljalõikuselt, heinakaarelt, masinarehtedelt. Nad mõistsid ja võisid kõike teha, ainult paber oli neile võõras. Käed, mis tugevasti hoidsid ja meisterlikult käsitsesid haamrit ning raudkangi, sahapidet või vikatilütt, ei tahtnud kuidagi toime tulla väikese sulepeaga. Aga toime tulla tuli! Ja tuldigi!

Istuti öid üleval, õpiti, juureldi, harjutati, hambad risti suus. Ja juba oli järgmisel päeval nagu pisut kergem. Nii järgnes päev päevale, kasvasid kogemused ning teadmised, tuli enesekindlus.

Ei, kaadrist puudust ei tulnud. Partei tihe side rahvaga, rahvahulkade julge, otsustav haare võimu järele, usaldus kommunistliku partei vastu aitasid kõigist raskustest üle. Nüüd võisime teatud määral maitsta põrandaaluse raske ning ohtliku töö vilja: meil leidus see ustav, kindel tuumik, kes kõikjal asus tagasivaatamatult oma postile, aidates rahvahulkade laiahaardelist, võimast liikumist vabadusele ning inimväärsele elule hoida provokatsioonide, liialduste ja stiihia karidest. Ei olnud vaja kunstlikult õhutada seda revolutsioonilist hoogu, ilma milleta poleks olnud mõeldav selle gigantse tööga toimetulemine, mis iseloomustab nõukogude korra taaskehtestamist 1940. ja 1941. aastal. Partei oli, tänu oma monoliitsusele, auga vastu pidanud veel ühe suure katsumuse. Vladimir Iljitš Lenin ütles 1902. aastal need südamest tulevad soojad sõnad partei kohta, sõnad, mis elavad edasi koos parteiga: «Me sammume tiheda salgana järsult tõusvat ning rasket teed mööda, kõvasti üksteisel käest kinni hoides. Me oleme igast küljest piiratud vaenlastest, ja meil tuleb peaaegu alati käia nende tule all. Me oleme ühinenud vabalt tehtud otsusel just selleks, et võidelda vaenlastega ja mitte kõrvale astuda naabruses olevasse sohu.» [1]

Lenin kirjutas nii põrandaaluse töö aastail. Nüüd, nõukoguliku ülesehitustöö tingimustes, oli muidugi palju muutunud. Kuid vaenlase tule all tuli endiselt sammuda, partei monoliitsuse küsimus oli endiselt aktuaalne: sisemise vaenlase nõrgenemine ei tähendanud seda, et vaenlastest oli vabanetud rahvusvahelises ulatuses. Sealt suunati endiselt tuli meie parteile, ta suure ajaloolise ürituse nurjaajamiseks.

Ees ootasid uued katsumused.

Vahepeal meie kaadri paigutuses mõndagi muutus. Johan Ellam valiti NSV Liidu Ülemnõukogusse. Temast sai Saaremaa TSN Täitevkomitee esimees, Aleksander Mui töötas partei maakonnakomitee esimese, Aleksander Kuul teise sekretärina.

Leidsid aset meeldejäävad sündmused — Saaremaa parteiorganisatsiooni üldkoosolek ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei IV kongress.

Saabus 1941. aasta kevad, siis suvi. Nende kestel jätkus fašistliku Saksamaa pealaest jalatallani soomustatud

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 318.

kolonnide pidurdamatu triumfimarss ühest Euroopa maast teise. Varemed, pisarad, veri märkisid seda teed.

Tol ajal võis veel paljudes meie inimestes märgata sõja suhtes mõningat muretust: meil oli sõlmitud leping hitlerliku Saksamaaga! Ei suudetud uskuda, et fašistid on küllalt meeletud seda murdma ja ka küllalt juhmid, et mitte taibata sellest avantüürist talle endale tulenevaid tagajärgi.

Kuid fašism ei võinud arukust nimetada oma emaks ega mõistlikkust ämmaks.

Nii ta algas — sõda

Varasel hommikutunnil ärkasin pikast ja tungivast telefoniväljakutsest. Helistas töökohast korrapidaja-valvur.

«Rahvakomissariaadist tuli šifreeritud telegramm. Isiklikult teile ja väga kiire.»

Telegrammi dešifreerimine ei võtnud palju aega. Lakooniliselt, mõne sõnaga anti seal edasi teade sõja puhkemisest.

Rida tõsiseid komplikatsioone rahvusvahelistes suhetes viitasid eelnenud kuudel sellele, et fašistliku Saksamaa anastusiha üha kasvas. Ent polnud saladus ka see, et paljud meist ei suutnud uskuda, et sõda nii ootamatult puhkeb. Üldiselt valitses arvamine, et Saksa proletariaat, vaatamata kõigele seal toimunule, võib siiski sõda Nõukogude Liidu vastu ohjeldada. Valitses arvamine, et hitlerlased ei söanda sõda meie vastu valla päästa, kartes oma maa töölisklassi. Teiseks pidi sõja puhkemisele eelnema vahekordade teravnemine avalikul poliitilisel areenil. Pidi toimuma Saksamaa avaliku arvamuse ettevalmistamine fašistliku ladviku poolt. Hitleri kinnitused, et «Saksa-Nõukogude Liidu mittekallaletungipakti sõlmimine tähendab pöördepunkti kogu Saksa välispoliitikas», et «Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud uus sõpruspakt võimaldab mõlemale riigile mitte üksi rahu, vaid ka õnnelikku ja kestvat koostööd», et «kõik kinnitlused Saksamaa püüdlustest jõuda Uuralini, Ukrainasse, Rumeeniasse jne., on vaid haiglase kujutluse sünnitused» jne., millede puistamisega ta oli ohter 5. oktoobril 1939. aastal oma riigipäeva-

kõnes [1], ei maksnud muidugi lepingulistes suhetes teiste maadega pennigi. Kuid saksa rahva silmis pidid need kaalu omama — füürerit t u l i ometi uskuda! Nähtavasti tundis Hitler aga oma kaasmaalaste seda osa, kes oli revanšivaimust, rassivihkamisest ja uhkusest üles piitsutatud, paremini: ta ei pidanud tarvilikuks isegi oma eelnevate kinnituste varasemat ümberlükkamist, et alustada sõda meie kodumaa vastu.

Oli alanud sõda, otsustav, halastamatu. Miljonite inimeste elu hinnaga tuli määramisele kogu maailma rahvaste saatus. Eelkõige pandi siin proovile nõukogude korra tugevus ja jõud.

Varastel hommikutundidel, kui raske sõjasõnum polnud veel jõudnud tabada meie maa rahulikke külasid ja linnu, võtsime koos Aleksander Mui ja linnakomandandiga ette ringsõidu tulevaste pommivarjendite asukohtade kindlakstegemiseks . . .

Hommik saabus suurepärane, soe, päikesepaisteline. Nii on kujutatud seda ka arvukates filmides, romaanides, jutustustes. Hommik, mis varjas endas ometi tohutut hävitust, purustamist, valu, leina, piinu ja kümnetele miljonitele surma.

Kuid mitte kõigile ei kajastunud sõda ühte- ja samamoodi.

Kuressaare iidsesse lossi jõudes pöördusime sisse lossivahi Kaljo poole. Arvasime, et lossivallistiku käike võib samuti varjenditeks kasutada.

Enne kui jõudsime koputada poolavali toauksele, paelus meie tähelepanu vali, kriiskav saksakeelne kõne. Jäime kuulatama. Samal ajal hakkas silma teises toas istuv lossivahi kuju. Selg ukse poole, ei istunud ta, vaid sõna otseses mõttes tantsis raadio ette asetatud toolil.

Kõneles Ribbentrop. Ta räuskavatele hooplemistele elavalt reageerides plaksutas lossivaht ja karjus midagi, millest taipasime ainult sõna «heil».

Kadakasaksastunud väikekodanlane, täidetud pimedast vihkamisest töötava rahva ja tema suurte ideaalide vastu, ei suutnud millegi muuga hitlerlastele oma sügavat poolehoidu avaldada, kui et püüdis kodus raadio ees sõjaka demonstratsiooni korraldada.

---

[1] Väljavõte raamatust «Praegune silmapilk», Tallinn, veebruar-märts 1940.

Tänaval kohtasime üht Kuressaare endist tööstuse omanikku. Ka see osutus, nähtavasti Ribbentropi kõne kaudu sündmustest informeerituks. Ta vaatas meile otsa totra, üle näo kistud naeratusega ega mõistnud nähtavasti midagi targemat ette võtta, kui kukkus endale peopesadega poolkükkis asendis vastu põlvi taguma.

See sarnanes hullumeelsusega. Kuid niisugustes totrustes kätkes samal ajal palju seda juhmust ja meeltesõgedust, millest koosnes mõiste fašism. Hitlerlaste kohapealsed kannupoisid unustasid ettevaatuse. Nad hakkasid omamoodi ja neile nii isikupäraselt juubeldama. Eesti kodanlike natsionalistide riismed istusid sõja puhkemise esimestest päevadest fašismivankrile, jäägita, tingimusteta, tagasivaatamata. Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule puhus neile hinge sisse kas või selleks, et Hitleri üritusele truudust vanduda.

Hoopis teisiti suhtusid teatesse sõja vallandumisest töötavad inimesed.

Kui meie raadiojaamad teatasid sõja puhkemisest, koguneti tänavatel, pargis, sööklates, valjuhääldajate juures. Teade oli raske. Kuid see võeti vastu otsustavusega kaitsta noort nõukogude korda. Eriti selgesti on meelde jäänud (just oma lihtsuse poolest) üks stseen raekoja esisel platsil.

Salgale inimestele, kes olid äsja kuulanud meie raadio teadet, lähenesid mees ja naine. Keegi, nähtavasti neile tuttav, pöördus uustulnukate poole, lausudes napisõnaliselt: «Sõda!»

See sõna tähendas kõike. Kõigepealt vajadust kaitsta oma kodumaad. Nii mõistsid seda ka saabunud. Naine lõi hetkeks oma looritatud pilgu mehele ja see noogutas vastuseks pead. «Jah, nüüd on tarvis oma kohust täita!» kordas ta nagu kummagi mõtetele kinnituseks.

Nüüd on tarvis oma kohust täita!

Sadamas lõpetasid sõdurid laeva mahalaadimist. Raske kraana tõstis viimaseid jahukotte kaile, kuhu need laoti veomasinate tuleku ootele. Siia polnud teade veel jõudnud. Andsime selle edasi lühidalt ja niisama lihtsalt, nagu ta oli sööbinud meie teadvusse.

Hetkeks katkes töö. Kuid siis hakkasid kotid kraanahaardest vabanenult veelgi hoogsamalt hunnikusse liikuma. Niisugune tumm, kuid paljuütlev oli nende noor-

meeste — venelaste, ukrainlaste, kasahhide, valgevenelaste, grusiinlaste — kõigi meie kodumaa rahvaste poegade vastus vaenlasele. Mõni kuu hiljem heitlesid nad iga jalatäie kodumaa pinna eest elu ja surma peale välja minnes.

Tollest mälestusväärsest pühapäeva hommikust alates hakkasime kõike sõjaaja kohaselt ümber korraldama.

Tuli mõelda Saaremaa kaitse küsimustele.

Saaremaa eriline asend Läänemeres tingis ta strateegilise tähtsuse.

1917. aastal nägi Vene Ajutine Valitsus oma laiahaardelises kodumaa reetmise plaanis ette kasutada Saaremaad hüppelauaks pealetungil Petrogradile. Läbi Saaremaa pidid militaristliku Saksamaa väeüksused tungima ootamatult punase Piiteri tänavatele. Esimese Maailmasõja kogemust arvesse võttes pidi nüüd tõsiselt mõtlema Saaremaa valmisolekule ootamatute dessantoperatsioonide tõrjumiseks. Tuli kindlustada võitleva tagala julgeolekut. Kodumaa, oma kodusaare kaitse küsimused tõrjusid kõik muud maakonna partei- ja nõukogude organite töös tagaplaanile. Võitluste käigus moodustati kolmeliikmeline kaitsekomitee, kuhu kuulusid Aleksander Mui, Johan Ellam ja mina. Kaitsekomitee moodustamisest peale langesid sellele ülesanded koos garnisoni juhtkonnaga tegelda nii välise ohu vältimise kui ka sisemise julgeoleku tagamise probleemidega.

Vaenlase pealetung jätkus. Saartel tekkis mandrist äralõikamise oht. Tallinnast saabus tungiv ettepanek: hakake kiires korras naisi, lapsi ja rauku tagalasse saatma. Korraldus näitas, et meie olukord oli muutunud küllaltki tõsiseks. Rinne lähenes raskete, veriste ja ohvririkaste võitlustega. Tuli mõelda tõhusamate abinõude rakendamisele kodusaare kaitsmiseks. Kerkis vaenlase õhudessantide oht. Tagala kindlustamise eesmärgil asuti hävituspataljoni moodustamisele. Ja kohe, kui avaldati vastav üleskutse, hakkas saabuma esimesi vabatahtlikke.

Nende hulgas leidus tütarlapsi. Põidest tulid Ljubov Tuttav, Ksenja Vana, Ljubov Pajula, Ilbi Uusi, Pihtlast Olga Saar, Leida Lipu, Kihelkonnalt Ella Mõts.

«Mida teha tüdrukutega?» muutus hävituspataljoni ülem, vana kogenud sõjamees, kapten Lošmanov rahutuks. Oli ka põhjust. Saabusid üha uued ja uued soovi-avaldajad.

«Kuidas nii, mida teha tüdrukutega? Sanitaarteenistusele peame ometi ka mõtlema!» tegi suured silmad hävituspataljoni poliittööle suunatud Aleksander Kuul. Ta ei mõistnud, mis on kaptenile pähe läinud. Ise sõjamees, kuid mõtleb nii kitsarinnaliselt.

Kapten naeratas sunnitult. «Vaadake, nii mõtlesin minagi. Kuid need tütarlapsed on ... noh, te ei kujuta ette, kui pole näinud. Nad nõuavad relvi, riviõppust, taktikat. Sidemesidumise võivat ka poisid ära õppida.»

Mida siis niisugustega peale hakata?

Otsus leiti kompromislik: anda relvad ka tütarlastele, õpetada neid käsitsema püssi, kuid samal ajal püüda neist siiski teha ka sanitaarlasi. Nii see hiljem sündiski.

Üks esimesi hävituspataljoni astujaid oli ka minu naaber Hermann Kiviraiuja. Kuid teda peeti selleks liiga nooreks.

«Oota veel, kasva!» oli lausunud valla partorg Aleksei Aus.

«Aga kas sa ka sõjale niimoodi ütled, oodaku veel, kuni me kasvame?» ei jätnud Hermann.

Vaidlus lõppes sellega, et Hermanni suureks rõõmuks võeti ta vastu. Jutustades sellest, pilgutas ta mulle kavalalt silma: «Kui Aus poleks lubanud, oleksin sinu juurde tulnud. Sina ei oleks saanud tagasi ajada. Milleks sa siis mulle poliitikat õpetasid, kui nüüd käsid kodus istuda!»

Hävituspataljonis kasvas ja mehistus Hermann kiiresti. Varsti võis teda tänaval liikumas näha jaoülemana ja tahtmatult peatusid jalakäijad, et silmitseda uljast poistegruppi, kes laitmatus rivikorras oma rühikale ülemale järgnes. Kuid Hermann Kiviraiuja polnud mingi erand. Taolisi noori kerkis neil meie kodumaale ja rahvale otsustavatel päevadel palju esile.

Hävituspataljoni moodustamisele järgnes varsti mobilisatsioon. See viidi Saaremaal läbi kiiresti, hästi organiseeritult. Mobilisatsioonist hoidsid end kõrvale vaid üksikud, keda võis sõrmedel üles lugeda. Need olid endiste reaktsiooniliste organisatsioonide — Kaitse- ja Isamaaliidu tegelased, kes läksid oma kodumaa reetmise teele. See oli loogiline. Juba Pätsi diktatuuri päevil olid nad end rahvaga vastamisi seadnud.

Kuressaares, mobilisatsioonialuste kogunemiskohas, kust algas ülemere teekond, leidis aset unustamatuid patriootilisi stseene. Meenutan neist siinkohal üht.

Koos teiste küüdimeestega saabus Kuressaarde Pärsamaalt Räägi külast Eduard Kuldsepp. Ta oli tulnud oma valla mehi, mobilisatsioonialuseid, kohale tooma. Ise ta mobilisatsiooni alla ei kuulunud, kuna vanusepiir ületas ettenähtu. Lahkusid kaaslased, kellega sidusid paljud ühised mälestused, elamused ...

Eduard ootas, kuni oldi omastega jumalaga jäetud. Siis tuli tema kord. Ja äkki, kaelustades hüvastijätuks üht külakaaslast, pööras ta teiste, küüti tulnute poole:

«Sõbrad! Viige minu hobune tagasi! Ma ei suuda koju pöörata, enne kui kodumaa kohalt pole kadunud fašismi oht. Tulen tagasi koos oma sõpradega kas võitjana või langen kodumaa eest!»

«Kuhu sa niimoodi? Lihtsalt kaks kätt püksitaskus! Enne pead kodust läbigi käima,» püüti teda keelitada. Kuid Eduard oma otsusest ei taganenud.

Tulid tagasi paljud võitlejad. Eduard Kuldseppa aga nende seas ei olnud. Ta andiski oma elu kodumaa vabaduse ja õnne eest ...

Eesti mandri osas jätkasid tol ajal rasket võitlust tehniliselt ülekaalus vaenlasega Punaarmee väeosad ja hävituspataljoni üksused, kes olid moodustatud meie maa tööliste, talupoegade ja intelligentsi paremikust.

Vaenlane tungis edasi. Juba langesid Eesti lõunapoolsed külad, alevid, linnad. Saabus teade, et vallutatud on Pärnu, fašistlike vägede eelüksused jõudsid Virtsu. See tähendas Saaremaa äralõikamist mandrist.

Sel ajal tegi julge ettepaneku hävituspataljoni ülem kapten Lošmanov.

«Vaenlane tuleb Virtsust välja lüüa,» teatas ta, nagu oleks tegemist kõige enesestmõistetavama asjaga. «Me peame hoidma lahti tee Tallinnaga. Kuna selgus, et sakslastel Virtsus suuremad üksused puuduvad, siis võime need sealt välja lüüa ka hävituspataljoni jõududega.»

«Käsirelvastusega?» kahtles Johannes Mets, kes võttis sellest arutelust osa.

«Vintpüssidega!»

Hävituspataljoni relvastuseks olid tõepoolest ainult vintpüssid, needki Esimese maailmasõja eelseist aastaist.

«Kuidas te seda teha mõtlete?» haaras teisigi kahtlus.

«Operatsiooni peame läbi viima koostöös armeeüksustega. Nimelt, kui meil peaks väina ületamisel palavaks minema, tõmbame nende tule katte all tagasi. Võtan ope-

ratsiooni juhtimise endale ja ka vastutuse asja õnnestumise eest.»

Kaalutlused osutusid veenvaiks. Olemasolevail andmeil asetses Virtsus sakslaste eelüksus. Kuni Pärnuni ei olnud neil igatahes suuremaid väekoondisi. Virtsu oli võimalik ja tuligi puhastada.

«Umbes poolesaja mehega, niisugustega nagu on meie hävituspataljoni omad, viime selle asja edukalt lõpule,» kinnitas kapten. Ta kordas taas, et läheb oma üksuse eesotsas üle väina. Ometi ei saanud selle operatsiooni juhtimist jätta pataljoniülema hooleks. Teda sidusid kohapeal paljud pakilised ülesanded. Kapten Lošmanov loobus operatsiooni juhtimisest alles pärast seda, kui see talle resoluutselt keelati.

Kuuekümnemeheline valiksalk suundus mandrile. Sakslaste eelüksus Virtsus ei võtnud üldse lahingut vastu, vaid taandus.

Hävituspataljoni võitlejad tungisid Pärnu alla välja. Sattunud Audru piirkonnas miiniväljadele ja vaenlase regulaarüksuste tiheda tule alla, tõmbusid nad tagasi. Samas olid pisut varem lahingu löönud Tallinna hävituspataljoni üksused. Saaremaa hävituspataljon kandis siin oma esimesed kaotused: üks võitleja langes, oli haavatuid. Virtsu aga oli vaba.

Esimesele õnnestunud operatsioonile mandril järgnes teine. See toimus juba koos armeeüksustega. Tagasi tulles toodi kaasa sõjasaaki ja vange.

Et Saaremaal ei saanud tegutsema hakata bandiitlikud jõugud, selles oli hävituspataljonil suuri teeneid. Üksikud metsades varjunud bandiidid tabati, andmata neile aega grupeeringute moodustamiseks. Sama saatus sai osaks ka fašistlikele langevarjuritele.

Fašistlikele eelüksustele järgnesid aga peajõud. Juba langes taas Virtsu, augusti lõpus jõudsid hitlerlased vallutada Tallinna. Saaremaa isoleeriti mandri tagamaast. Tuli valmis olla lahinguteks kodusaare pinnal. Oli ilmne, et varsti järgnevad sissetungikatsed Muhusse või dessandiüritused Kihelkonna alla, kus maandusid Saksa okupatsiooniväed ka 1917. aasta sügisel.

Automootor töötas ühtlase undamisega. Pimendatud linn kaugenes kiiresti. Varsti pidi tulema Upa teekäänak. Sõitsime tuledeta. Roolil oli Aleksander Kuul, meie Aleksander Muiga surusime endid kitsas autokabiinis kokku.

Nagu linn, nii olid pimendatud Upa ja Laadjala. Keerasime Kaarma peale.

«Sa ära aja niisugust kiirust taga. Pimedas võid mõnele sisse sõita!» hoiatas Aleksander Mui nimekaimu.

Kuulile oli taoline vestlus ilmselt ebameeldiv. Vastuseks nihutas ta end rahutult rooli taga, kiirust aga ei mõtelnudki vähendada.

Ta juhtis masinat kindlalt nagu vilunud autojuht, olgugi et alles äsja õppis selle ameti. Kuuli teeneid autojuhina pidime nüüd sageli kasutama. Viimasel ajal tuli tihti teha konspiratiivseid sõite, mida võis usaldada vaid kõige kindlamale seltsimehele. Üks selliseid oli tänanegi.

... Mõni päev enne Tallinna langemist tuli sealt tagasi kiires korras välja kutsutud partei maakonnakomitee esimene sekretär Aleksander Mui.

Ta helistas mulle: «On sul praegu aega? Tubli! Tule siis minu poole! Aga mitte töökohta, tule korterisse, ootan sind siin.»

Kui jõudsin kohale, oli seal ka Aleksander Kuul.

Mui näis tavalisest tõsisem. Ta paigutas toolid hoolikalt kirjutuslaua ümber, istusime päris lähestikku.

«Siin on kindlam, pole kõrvalisi kuulamas. Täna peame tõsise nõu maha pidama,» juhatas ta jutuajamise sisse ja jätkas samas pikemata: «Kogu meie aktiiv jääb kohale. Nii on otsustatud.»

«Polegi ju enam teed, mida mööda siit kedagi välja toimetada,» arvas Kuul. «Kui vaid Hango kaudu ...»

«Selles ongi asi, et ei millegi kaudu ...» katkestas Mui teda järsult. «Otsus on otsus. Kui leiti, et tuleb sisse jääda, siis peab see nii olema. Meil tuleb nüüd hoopis teises küsimuses aru pidada. Tuleb mõtelda partisanitegevuse korraldamisele, kui saar peaks vallutatama.»

Kui saar peaks vallutatama ... Olime harjunud mõttega, et vaenlasele ei anna siit jalatäitki maad ilma otsustava vastupanuta, et saar peab jääma vabaks nõukogude

maaks. Kuid oli tõsi ja vajalik, et tuli harjutada end ka teise mõttega, mõttega, mis saab siis, kui saar peaks vallutatama ...

«Tahtsin teile teatavaks teha, et on kindlaks määratud ka illegaalse parteikomitee koosseis. Rida seltsimehi, kes valiti üldkoosolekul parteikomitee liikmeteks, langesid sealt välja ... Komitee ei saa ega või olla nendes tingimustes suurearvuline. Meie kolmekesi moodustamegi illegaalse parteikomitee. Johannes Mets on määratud partisanistaabi ülemaks, ülejäänud koosseisu valib ta endale ise. Muidugi meiega kooskõlastatult,» lisas ta kohe.

Lakooniliselt edasiantud uudised panid mõtlema. Tundus raske harjuda teadmisega, et kogu meie aktiiv jääb sisse, see tähendab, peab minema põranda alla. Siin oli naisi, noorukesi, vanu. Põrandaalune töö oli neile tundmatu, kahtlemata raske ja üle jõu käiv. See nõudis eelkõige raudseid närve, suurt oskust konspiratsioonis, suurt meelekindlust, usaldust ja usaldamatust, riskeerimisjulgust ja peaaegu kartusele lähenevat ettevaatust. Partei valis põrandaaluseid tegelasi suure hoolega, kaalukusega, kus küsimuse alla tuleva seltsimehe kõik nõrgad ning tugevad küljed luubi alla võeti. Pole muidugi vaja eriliselt rõhutada, et vähesed pidasid niisuguse proovitule vastu. Pärast valikut anti seltsimeestele pealegi teatud ettevalmistus ...

Kuid selle teema üle polnud meil kellegagi mõtteid vahetada. Nüüd pidime vaid ette valmistama juhuks, kui tuleb illegaalsesse olukorda asuda.

«Valdades on vaja moodustada partisanistaabid, eesotsas valla partorgidega ning täitevkomitee ja komsomoli juhtivate töötajatega. Põhiliselt jääb seegi töö Metsa hooleks,» pani Mui ette. «Baasid tegutsemiseks loome metsadesse, kuhu kaevame endile koopad.»

«Kuidas, koopad?» hämmeldusime koos Kuuliga.

Probleemi üle, kas «kaevuda maasse» või valmistada ette konspiratiivkorterid asulates, tekkis pikem ja paiguti ägedaks minev vaidlus.

Saaremaa illegaalse töölisliikumise kogemused õpetasid, et põrandaaluseks tööks ei tule varjuda metsadesse, vaid tuleb jääda rahva sekka. Saaremaal pealegi metsad selle sõna tõsises mõttes puudusid. Jutt käis hõredatest heinamaasaludest, kus varjuda oli raske, sest need olid väikesed, igast küljest küladega piiratud, teedest ja rajakestest läbistatud.

Kuid Mui kaitses oma seisukohta visalt. Temale oli antud vastav korraldus, see nõudis täitmist. Ta ei tohtinudki sellest kõrvale kalduda.

Metsadesse baaside rajamise poolt oli ette toodud rida argumente, mida Mui nüüd kordas: maasse kaevumisel pidi sissekukkumise võimalus väiksem olema, võis tunda end sõltumatuna. Küladesse võisid asuda sakslased, siis ei saa sealt välja. Metsadesse aga fašistid nina ei pistvat. Pealegi oli kinnitatud, et niisuguseks eluks ei tule kauaks valmistuda . . .

Niisiis otsustati rajada baasid metsadesse. Kaevame koopad, varustame need hädavajalikuga, nii toidu, riideesemete kui ka sõjapidamise tarvetega. Tõsi, nõustusime sellega kõik pisut raskete südametega. Johannes Mets otse märatses. «Ma saan aru, kui teeme mõned panipaigad metsadesse, matame sinna kartuleid ja porgandeid, kurat nendega. Kuid endid koobastesse matta, mis aru see on?»

Aga temagi vastupanu murti. Juhend oli juhend, see anti täitmiseks. Mõtegi mingist konspiratiivkorteri soetamisest kusagile külla tundus kahtlane. See oli justkui kõrvalepõiklemine partisanisõjast, mingi üleliigse «mugavuse» tagaajamine.

Nii kiired on juurduma eelarvamused ja nii visalt võtavad need koha teadvuses!

Koos Johannes Metsaga koostasime partisanistaabi. Sinna kuulusid esialgselt Johan Ellam — maakonna täitevkomitee esimees, NSV Liidu Ülemnõukogu saadik, Sergei Lääts — miilitsa osakonnaülem, Aleksander Ingalt — maakonna täitevkomitee aseesimees. Valdadesse moodustati partisanistaabid valla parteiorganisatsioonide sekretäridest, miilitsavolinikest, komsomoliorganisatsiooni sekretäridest ja valla täitevkomitee töötajaist — seltsimeeste isiklikke omadusi arvesse võttes. Need koosnesid kolmest isikust. Nii staapidele kui ka ülejäänud aktiivile anti korraldus: kaevuge maasse!

Moodustati veel üks illegaalne keskus, mida konspiratsiooni mõttes nimetasime propagandakeskuseks. Sinna kuulusid EK(b)P Saaremaa Komitee osakonna juhataja Ksenja Ellam, sõjapäevil kommunistlike noorte töö eest vastutavaks tehtud Verner Vaga ja «Saarte Hääle» toimetaja Julius Pea. Neile langes ülesandeks hoolitseda Saaremaa okupeerimise korral naiste ja noorte hulgas töötamise ning meie väljaannete paljundamise eest.

Nüüd oligi teoksil hoolas «maasse kaevumine». Koopaid valmistasid üheaegselt nii parteikomitee, maakondlik partisanistaap, «propagandakeskus» kui ka valdade partisanistaabid ja peaaegu kogu meie aktiiv.

Sõitsime oma «töökohale» Kilemägedesse, kuhu Aleksander Kuul oli valinud asukoha parteikomiteele.

Koha valiku üle tekkis samuti mõtetevahetus. Ümbrus oli siin kõigile kolmele võõras. Liikuda oli sellepärast raske ja ohtlik. Kuid ometi oli Kilemägedel ka eeliseid: nad asusid enam-vähem Saaremaa keskpaigas, siin oli suhteliselt rohkem metsaalasid ja raskemini läbitavaid soid. Kõrgendikukühmud võimaldasid võimalike lahingute korral mõningat kaitset, liivaseljandikud lubasid kergemini valmistada koobast ja polnud karta, et vesi võiks meid maa-alusest välja kihutada. Valitud koha läheduses asus allikas, nii olime ka veega varustatud. Maastikku võisime aga veel tundma õppida vastavate matkade sooritamise näol. Seepärast leidsime lõpuks, et valik on õnnestunud.

Esimese autokoormaga viisime kohale meie maa-aluse elamu kogu puitkonstruktsiooni: raamistiku ja laudadest «seinad». Need laskis ehitada Aleksander Kuul. Tellimuse täitja teada valmistas ta keldrile puuvooderdist. Koormaga sõitsime välja pimedas ja meil polnud plaanis enne metsast tagasi tulla, kui kogu ehitus on lõpule viidud.

Piilast läbi sõites hakkas vihma tibama, algul nõrgalt, siis ikka hoogsamalt. Nüüd oli juba kottpime. Kitsas ja libedaks muutunud maantee raskendas sõitu.

Kuul peatas masina.

«Mis viga on?» muutusime koos Muiga rahutuks. Oleks olnud enam kui ebameeldiv, kui masin jääks meie koormaga keset maanteed seisma, teekäijaile takseerida.

Kuul hüppas kabiinist.

«Kas sa siis ei taipa? Näitasin sulle ju viimane kord sõidus olles, kust tuleb metsa pöörata,» heitis ta Muile.

Alles nüüd harjusid meiegi silmad nii palju, et püüdsid vasakul pool maanteed väikese värava. Kuuli orienteerumisoskusele tuli au anda.

Ajal, mil Kuul juhtis masina metsa, tasandasime Muiga hoolikalt autojäljed.

Meil ei tulnud kaua sõita. Auto peatus taas, vasakul kerkiva järsu ja kõrge liivaseljandiku juures.

Pimedas polnud muud peale hakata, kui valmistuda

väljapuhkamiseks. Ühel leidus koht autokabiinis, kuid kaks pidid jääma lageda taeva alla. Polnud lootustki selles pimeduses ja üha hoogsamaks muutuvais sajuhoogudes metsast mõnda küüni leida.

Kuul sai endale ööbimispaigaks autokabiini. Meie Muiga mässisime endid presenti ja heitsime paksu okastikuga kuuse alla.

Hommikul ärkasime aga nagu veebasseinis: puldan oli kusagilt siiski vihma läbi lasknud.

Külm kiirustas tööle asumisega.

Kuul oli välja valinud koguni koopa täpse asukoha. See paiknes ühe järsku tõusva maakühmu esimesel astangul. Mägi kõrgus siin meetreid üle maapinna. Ülalt, selle tipust avanes kaugeleulatuv vaade ümbritsevale maastikule. See oli muidugi hea. Valve sisseseadmise korral ei saanud koopale ootamatult läheneda.

Ettevaatuse mõttes seadsimegi koopa kaevamisele asudes valve sisse. Valvekorras olek tähendas ühtlasi puhketunni pidamist. Kaks meist töötasid vahetpidamatult alumisel terrassil.

Koobas tuli kaevata sügav ja küllaltki avar. Ta pidi vabalt mahutama kolm inimest. Kuid peale selle oli ta ühtlasi ka toidutagavarade ja relvastuse laoruumiks.

Koobas tuli teha kahe väljapääsuga. Üks tõusis otse üles, teine kulges maa-alust mööda edasi mitme meetri ulatuses.

Töötasime pimedast pimedani. Korduvalt mattis meid äkki pealevarisev liiv. Sellega kaasnes enam kui ebamugav tunne. Justkui väänataks liigendid välja, liiva rinnakorvini tõustes ähvardas lämbumine, ei olnud ruumi hingamiseks. Varingu alla jäänut püüdsid teised kiiresti lahti kaevata, kuid see ei läinud alati libedasti: juhtus, et liiva varises üha uuesti peale.

Lõpuks jõudsime siiski nii kaugele, et seadsime puitkonstruktsiooni kohale.

Koopa laudehitise katsime pealt palkidega ja paksu liivakorraga. Maskeerisime selle hästi samblakihiga. Nii koopa peale kui ka avaluukidele istutasime noored kuused.

Meie läheduses, Pamma kooljamägedes, asetses «propagandakeskuse» koobas. Nii oli see mõeldud, «keskust» tahtsime hoida käe-jala juures.

«Propagandakeskuses» asetses ka meie trükikoda käsipaljundusseadmega, mille muretses kohale Julius Pea.

Palju suurema vahemaa taga asetses maakonna partisanistaabi koobas. See oli Kärlas, Johannes Metsa kodukoha lähedal. Aleksander Kuul, kellele jäi vastutus sidepidamise eest, võttis kummagi koopa väljavalimisest osa. Konspiratsiooni mõttes oli ainult parteikomitee teadlik muude keskuste asukohast, kuna need ei teadnud ei üksteise paiknemisest ega ka parteikomitee residentsist. Küll oli aga Johannes Metsal korraldatud sidepidamine valdade partisanistaapidega.

Sellest, et Saaremaa üha enam hakkas endale tõmbama hitlerlaste tähelepanu, rääkisid vaenlaste lennuväerünnakute sagenemised. Päeva jooksul toimusid korduvad ägedad õhulahingud. Nende kestel sooritasid meie lendurid lugematuid kangelastegusid.

Ühe ajutise lennuvälja järjekordsel pommitamisel võttis lennurünnakust osa ligi kolmkümmend vaenlase lennukit. Selleks ajaks oli lennuväljale jäänud vaid mõni meie hävituslennuk. Needki olid pidevais õhulahinguis korduvalt rivist välja löödud. Ainult mehaanikute ennastsalgav töö ja lendurite surmapõlgus võimaldas neil veel õhku tõusta.

Millegipärast tabas too, päeva jooksul juba mitmes lennurünnak, meie lendureid ootamatult. Nad jõudsid vaevalt eelmist lahingut lõpetades maanduda, kui uuesti ilmusid «raisakullid». Õhkutõusmine vaenlase pardarelvade tiheda tule all näis enam kui lootusetu. Seal jooksis aga üks komandöridest üle lennuvälja oma hästimaskeeritud masina suunas. Ta mõtles nähtavasti vaenlase lennukite «niitva» lennu juures oma masina märkamatult nende sekka juhtida. Saatus näis tema poolt olevat. Masina käivitamine läks kiiresti, juba veeres see lennuväljale, võttis tõusuks hoogu. Nagu imekombel polnud lennuk veel tabamust saanud. Näis juba, et nooremleitnandi hulljulge ettevõte astuda üksinda lahingusse ligi kolmekümne vaenlase lennukiga õnnestub. Ta võttis juba kõrgust, tõusis lennuvälja kohale. Veel hetk ja Nõukogude lennuk oleks sukeldunud vaenlaste parve. Kuid korraga sööstsid talle peale mitu «raisakulli». Põleva tunglana langes meie hävituslennuk maapinnale ...

Riia lahel ründas vaenlane õhust ühte meie kaatrite üksust. Neile sööstis peale ja võttis õhulahingu vastu Nõukogude hävitaja. Ägedas tulevahetuses sai lennuk tabamuse ja süttis. Juba leekides lennuki juhtis lendur

vaenlase lennuki peale ja tegi siis hüppe. Kaks põlevat lennukit langesid merre.

Lenduri päästsid meie kiirkaatrid. Ta toodi raskete põletushaavadega haiglasse.

Midagi taolist juhtus nüüd iga päev.

Meie ei tea kõigi nende kangelaste nimesid. Kuid nende teod ei unune. Nendes elab edasi Nõukogude rahvaste piiritu ohvrimeelsus oma kodumaa kaitsel.

Üksikuid pomme hakati heitma ka Kuressaarele. Ja kohe tekkisid kuulujutud sakslaste õhudessantidest. Nagu ahelreaktsioonis järgnes kõigele sündmus, mis sundis üha suuremale valvsusele.

Ühel hilisõhtul, enne väljasõitu, astusin läbi Johannes Metsa poolt, kes töötas Siseasjade Rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülemana. Parajasti kui sisse astusin, lõpetas Mets mingi telefonikõne. Nägu punetav, pilk ekslev, tõusis ta järsku toolilt. Paistis, nagu tahaks ta kuhugi tormata, kuid istus siis ja näis alles nüüd mind märkavat.

Taipasin, et ta just sai mingi väga halva teate.

«Mis on juhtunud?»

Nägin, et ta pingutas tõsiselt enda kokkuvõtmiseks. Korraga lõi ta silmadesse tige läige.

«Miilitsa pangavalve on põgenenud. Koos relvastusega.» Ta ütles seda kuidagi rahulikult, kuid paistis, et kõik temas kees.

«Millal?»

«Just nüüdsama. Sain praegu teate. Pangas on jutt lendu lastud, et sakslane olevat Saaremaale tunginud. Need ruttasid teda nähtavasti vastu võtma.»

Mitmemehelise relvastatud salga niisugune deserteerimine oli ootamatu. Desertöörid tuli kiiresti tabada, et vältida edasisi ebameeldivusi. Vastutegutsemise plaan valmis kohe ja hävituspataljonidega tugevdatud miilitsaüksus võis peagi välja sõita.

Alles siis, kui kõik oli korraldatud, istus Mets taas oma töölaua taha. Ta näis korraga väga lööduna, see tugev ja võimsa tahtejõuga inimene, keda näiliselt miski ei võinud murda. Ootamatult surus ta käed näo ette. Läbi sõrmede hakkasid veerema pisarad.

Olin hämmeldunud, kuid ometi mõistsin teda. Miilitsaorgani komplekteerimine ja miilitsatöötajate kasvatamine oli tema südameasi. Ta uskus kaljukindlalt, et inimeste

valiku ja nende kõigi heade omaduste, nende patriotismitunde kasvatamisel oli ta suutnud juba mõndagi ära teha. Ja äkki niisugune ootamatus! Sealjuures jooksid ära paar inimest, kes olid talle väga lähedased, keda ta uskus paremini tundvat kui ühtegi teist ja keda ta oli piiritult usaldanud.

Valu segunes häbi ja vihaga.

Teda trööstida polnud mõtet. Tugevad inimesed ei vaja niisugusel puhul tröösti. Neil on tarvis end välja märatseda, ükskõik kuidas.

Metsa too meeleolusöost möödus, andes maad seda energilisemale tegutsemisele. Varsti leidis aset haarang, kus üks ülejooksikutest vastastikusel tulevahetusel langes, teine andis end vangi. Ülejäänutel õnnestus laiali joosta. Relvastatud jõuk oli seega igatahes purustatud.

Juhtum näitas, et tuuled hakkasid puhuma kõige varjatumatesse nurkadesse, keerutades sealt üles tolmu ja kõntsa, mis vaikse ilmaga oleks paigale jäänud. Piirid tõmbusid kontrastsemateks. Aeg seadis selge ja lühikese küsimuse — kas poolt või vastu? Olles kuulujuttudest sakslaste dessantide kohta paanikasse aetud, otsustaski grupp miilitsatöötajaid naha päästmiseks vaenlase poole üle joosta.

Samal ajal aktiviseerusid mõned metsadesse pugenud bandiidid. Riikliku julgeoleku, miilitsatöötajate ja hävituspataljoni üksuste energilisel tegevusel likvideeriti taolised katsed kiiresti.

Partei maakonnakomitee büroo liikmed viibisid nüüd rohkem oma ajast ringsõitudel kui linnas. Muutus tavaks, et üleskerkinud küsimusi lahendati kohapeal operatiivselt. Tuli esineda elanikkonnale, vestelda valdade aktiiviga, valida ja valmistada ette tuumikgrupeeringuid põranda alla.

Ühel ringsõidul olles põikasin neil päevil kodust läbi, mida polnud aega olnud aastapäevad külastada. Siin ei olnud enam kedagi: ema oli evakueerunud sügavale tagalasse, isa töötas valla täitevkomitees, vend oli sõjaväes ja kindlasti juba oma lahinguristsed saanud.

Maja nagu tukkus veel soojas sügisõhtus. Õuevärav oli veidi küllakile langenud, avali laudauksed kõlkusid nukralt.

Möödusin rehealuseotsast ja jäin äkki üllatunult seisma. Maja trepil istus isa! Valgel paberil ta põlvedel paistsid

võileivaviilud. Ta einetas, rüübates taskus kaasatoodud leivale peale värsket kaevuvett.

«Näe, kuidas kokku saime! Tulin külla valla asjade pärast ja mõtlesin, et enne tagasiminekut söön siin ära oma leiva,» rõõmustas ta mind nähes.

Istusime kaevuraketele.

Taipasime vist mõlemad, et see oli vähemalt kauaks ajaks viimane kodus viibimine. Uksed olid lukustatud, kuid polnud tahtmist neid avada. Võib-olla need jäävadki meist avamata?!

Vestlesime igapäevaselt.

Kui lahkusime, jooksis kass meile ligemale pool kilomeetrit järele. Vist taipas temagi, et see oli viimane hüvastijätt. Ja juba kaugel, üle niinimetatud Külapaju jõudes, kostis veel ta kaeblik näugumine halli kivi otsast, kust ta meile järele vaatas. Kuipalju selliseid tühjakstehtud eluasemeid jättis sõda iga päev, iga tund maha?

Niisugust statistikat polnud loomulikult kellelgi aega pidada. Hullunud hitlerlased juubeldasid üha uute hävitus- ja tapatööde kordaminekul. Nende võidud ja edasiminekud tähendasid hävingut, surma.

Ühel septembrikuu varahommikul paiskusid fašistlikud hordid rünnakule Saaremaa vastu. Neil õnnestus lennuväe tugeva, alalise katte all Muhusse tungida. Siin vallandusid ägedad lahingud. Vaatamata kaitse ennastsalgavusele, kiilusid vaenlase tehniliselt suures ülekaalus olevad üksused sügavale meie positsioonidesse. Teade sellest saabus garnisoni juhtkonnale. Muhust nõuti abi. Siis pöördus garnisoniülema poole staabiülem:

«Lubage, et sõidan ise kohale. Arvan, et see on meie edasiste kaitse- ja rünnakuoperatsioonide väljatöötamiseks tarvilik. Tahan tutvuda vaenlase taktikaga vahetult.»

Ta sai sõiduks loa.

Õhtul tuli teade staabiülema kangelassurmast.

... Kohale jõudes leidis ta eest raske olukorra. Kaitselahingutes võitlesid punaarmeelased sõna otseses mõttes viimse hingetõmbeni.

Hitlerlased olid maale paisanud tugevad jõud. Varustatud kergesuurtükkide, miinipildujate ja automaatrelvadega, toetatud tugevatest lennuväeüksustest, paiskusid nad üha uuesti ja uuesti rünnakule. Ühel teeristil pidurdas sakslaste sissetungi meie raskekuulipilduja. Kuulipilduja meeskonnal arenes seejuures ebavõrdne lahing vaenlase

miinipildujaüksusega. Kui staabiülem rinde sellesse otsustavasse lõiku jõudis, kuulipilduja äkki vaikis. Viimane punaarmeelane, kes oli kogu kaitsemeeskonnast alles jäänud, langes. Siis sööstis staabiülem ise kuulipilduja taha.

Tabava tulega surus ta taas hitlerlased maha, võimaldades meie kaitsel asuda oma ridu korraldama.

Pika, sihvaka, muidu tagasihoidliku, nagu vaikselt vaatleva mereväemundris polkovniku otsustav tegutsemine avaldas mõju. Varsti tekkis jällegi midagi rindejoone taolist. Kuid siis tabas üks järjekordseid miine taas kuulipilduja tulepesa. Polkovnik vajus raskesti haavatuna küljeli. Äppirutanud sõdurid kandsid ta kõrvale, leidsid veoauto, paigutasid sellele. Vaevalt aga jõudis masin maanteele, kui üks vaenlase lennuk sellele pommi heitis.

Väga aruka, kogenud, tasakaaluka staabiülema langemine kohe fašistlike vägede sissetungi algul Saaremaale oli tõsiseks kaotuseks.

Vaenlase pealetung jätkus. Juba paisati Muhust fašistlikke üksusi Saaremaale.

Saaremaa Muhu-poolsed vallad ei vastanud enam telefonilistele väljakutsetele. Orissaarest, Uuemõisast, Maasist tungis hitlerlik laviin südamaa poole.

Kuul tuli ühel pärastlõunal minu poole.

«Arvasime Muiga, et täna peame oma residentsi üle kolima. Homme on vist juba hilja.»

Leppisime kokku, et veerand tunni pärast läheb sõiduks.

Informeerisin meie otsusest partisani staabiülemat Johannes Metsa.

«Mul on veel aega, kavatsen alles pärast Kuressaare vallutamist kolima hakata.»

«Ära ainult maha maga!»

Mets naeris: «Teil on seda rohkem karta kui minul.»

Viisime oma viimased varud koopasse. Sõitsime sedakorda kergeautoga. Et mul oli plaan veel kord kodukülas ära käia, otsustas ka Mui meiega sõidu kuni Pärsamaale kaasa teha. Me ei aimanud siis, et too sõit põhjustab meie lahkumineku Aleksander Muist.

Pärsamaalt leidsime eest parteiorganisaatori Aleksei Ausi, valla täitevkomitee esimehe Osvald Aaviku, miilitsavoliniku ja teisi meie kohapealsest aktiivist. Seal oli ka minu isa, kes töötas valla täitevkomitees aseesimehena.

Enne meie ärasõitu pöördus ta minu poole:

«Kas sa ei tuleks korraks siia?»

Isa juhtis mind tühjaksjäänud kõrvaltuppa. Võttis siis põuetaskust hoolikalt paberisse pakitud kirja.

«Emalt?» küsisin.

«Ei. Arseenilt. Loe.»

Venna kiri oli kaua postis viibinud ja jõudnud Saaremaale just enne ühenduse katkemist mandriga. See oli kirjutatud päris sõjategevuse algul, kuid selles räägiti juba lahingutest.

«Ma ei usu, et ta elus on,» lausus isa vaikselt. «Teistele tuli palju hiljem kirjutatud kirju ja kõigis räägitakse väga rasketest lahingutest.»

Kiri jättis tõesti rusuva tunde, kuigi see tundus optimistlikuna.

«Ei saa meilgi siin kerge olema, isa. Kuidas on sul peidupaikadega?»

«Usun, et leian.» Ta nimetas mulle paari kohta lähedusest, kus pidi võimalik olema peatuda.

Juba tuli Kuul.

«Sõidame! Muidu võime veel hiljaks jääda! Mui jääb siia.»

Nii me lahkusimegi, ilma hüvasti jätmata. Kumbki ei võinud arvata, et see oli meie viimaseks kokkupuuteks.

Osvald Aavik peatas meid uksel: «Ärge minge! Ma kardan, et sakslased on juba Ratlas. Te võite neile pihku sattuda.» Teda toetasid teisedki.

Kuid jäime oma otsuse juurde. Meiega liitus kohe ka valla täitevkomitee sekretär Arseeni Kungla.

Teel Ratlasse kohtasime juba esimesel-teisel kilomeetril üksikuid punaarmeelaste salku.

«Ärge sõitke!» hoiatasid nemadki. «Sakslased on seal,» ja viipasid ebamääraselt kuhugi meie sõidusihi suunas.

Kuid me ei uskunud, et vaenlane võiks läheneda nii vaikselt. Ei uskunud, et sõjategevusest ei jutusta siin midagi muud, kui need mõned taanduvad sõdurid.

Sõitsime edasi.

Ratlas oli kõik vaikne. Ka eespool ei meenutanud miski sõda. Tõsi, kusagil kaugemal sarjasid «raisakullid» — umbes Ratla ja Tagavere küla vahepeal —, nagu me kindlaks tegime, madala kadakapõõsastikuga kaetud karjamaa kohal. Aga see oli ka kõik.

Ratlast tuli meil aga läbi sõita umbes 4 kilomeetri kaugusel asuvasse metsaasulasse.

Sihtkohta jõudes kohtusime ootamatult Orissaare piirkonna militsionääri Johannes Kaubiga.

«Kuidas sina siia said?»

«Tulin. Olen esimene põgenik fašistide küüsist.»

Ta jutustas oma loo.

Kaubi oli oma piirkonnas liikumas. Ühes majapidamises viibides kuulis ta korraga mingit kahtlast kära ja karjumist. Ta pidi vaatama minema, mis lahti on, kuid seisis äkki sakslastega vastamisi. Relva polnud võimalik kasutada. Ta nabiti kohe kinni, viidi tuppa.

Militsionääriga kavatseti ette võtta midagi tõsisemat ja pikemat.

Ta otsiti läbi, revolver, rahakott, isiklikud esemed laoti lauale. Siis paisati ta toolile, seoti kätest ja jalgadest tooli külge kinni. Need olid ettevalmistused kõigeks järgnevaks.

Korraga kostsid väljast lähedalt lasud. Nagu pärast selgus, olid tulistajateks hävituspataljoni võitlejad, kes püüdsid sakslaste üksusi tagasi lüüa.

Laskudest ehmunud sakslased tormasid toast välja.

Kaubi kasutas seda momenti.

«Lõika lahti!» viipas ta peaga poisikesele, kes toimunut oli tummalt pealt vaadanud.

Käed vabaks saanud, lõikas Kaubi jalaköidikud katki, kahmas laualt revolvri ja sööstis aknast aeda.

Põgenemine õnnestus. Ta hakkas liikuma meile jäänud tagala suunas.

«Rinnet pole siin praegu mingisugust. Tagaverel on sakslased juba sees. Peagi võivad ilmuda siia,» informeeris ta meid.

Tagasiminekuga tuli kiirustada.

Kuid nüüd istusid sõna otseses mõttes meil kaelas vaenlase lennukid.

Meid lahutasid külast karjamaa, siis lage põld. Autoga seda teed läbida oli enam kui ohtlik. Masinat me aga maha jätta ei tahtnud. Otsustasime, et Kuul teeb pikaldast sõitu, meie Kaubiga käime laskevalmis revolvritega masina kõrval.

Ratla kohale oli tõusnud paks suits. See rääkis alanud tulekahjust.

Külas aga sakslasi veel polnud.

Kui hakkasime taas Koikla koolimajale lähenema, arvas Aleksander Kuul:

«Ära pääsime. Lennukite all olles oli mul juba vähe lootust. Oleks seal põllul mõni peale tulnud . . .»

Ta ei lõpetanud.

Ees oli lage Koikla asunduse põld.

Üks vaenlase lennukeist sarjas sel ajal hoolega meist paremal metsa kohal. Pidasime seda silmas.

Just siis, kui võtsime teekurvilt suuna põldude vahele, sulgesid meile hetkeks tee karjamaalt tulevad lehmad.

Kuul pidurdas masina. Vaatasin samal momendil läbi auto tagaakna. Avaramat vaadet takistas vana lembri lai kroon. Kuid avarust polnud vajagi.

Lembri tagant kerkis masina kohale Saksa lennuk.

«Lennuk!» jõudsin hõigata ja sööstsin masinast, heites lahtiselt õlgadele tõmmatud mantli istmele. Teised järgnesid minule.

Oli viimane moment. Juba hakkasid tööle kuulipildujad. Masin tikiti samas läbi mitmest valangust.

Nagu võis oodata, algas jaht meile.

Otsisime varju pargi puude tagant, mõisa kiviehitistest.

Varsti oli meid küttivaid lennukeid juba kaks. Umbes poole tunni vältel heideti mitu pommi, majade aknad ja seinad sõeluti läbi kuulipildujavalangutega, kuid tabamusi me ei saanud.

Auto tuli maha jätta. Minu mantel selles osutus kuulidega tihedalt läbitikituks.

See oli meile esimeseks tõhusamaks tuleristseks.

Kui jõudsime vallamajja, ei leidnud ma isa enam eest. Ta oli tulistamise ja pommitamise järele arvanud, et sattusime tule alla. Mure meie saatuse pärast kiskus kohale ruttama. Teel me aga nähtavasti möödusime teineteisest märkamatult.

Hämarus läks üle pimeduseks. Ootasime Kuressaarest teist masinat, mis oleks meid Pamma viinud, kust pidime jalgsi edasi matkama.

Korraga jooksis keegi vallamajja. «Sakslased on siin!» Katsuge peita, kuhu saate!»

Häälest tundsime, et hoiataja oli meie aktiivi hulgast.

«Kus nad on?»

«Läksid juba vallamajast mööda, praegu on rahvamaja ees.»

Teadet ei saanud võtta kindla tõena. Otsustasin kivi-

aedu mööda kohale minna ja kindlaks teha, kellega on tegemist.

Kui jõudsin rahvamaja juurde, eraldasin selgesti venekeelse kõne. Rääkisid mitu inimest, summutatult sõnahaaval. Ei olnud kahtlust, et tegemist oli omadega.

Hüppasin üle kiviaia ja olin korraga salga madruste keskel. Kohalik preester jagas neile parajasti sooja, ahjust võetud saia.

«Kust ja kuhu?» huvitusin.

Üks leitnant, nägin nüüd, et neid oli selles grupis kaks, astus minu juurde.

«Kaks päeva pole me söönud ega maganud. Poisid on läbi, ei seisa enam jalul. Oleme alatiste lahingutega taandunud. Näete, meid on ainult peotäis järele jäänud. Nõuame garnisonist täiendust, toidu ja laskemoonaga varustamist . . .»

Ma ei kuulanud teda enam. Teised jäid vallamaja juurde ootama, tuli rutata nende juurde teatega, et kohtasin omasid. Oli pikematagi selge, et üksus taandus linna suunas.

Kuid vallamajja jõudes selgus, et Kuul ja Mui olid juba alustanud teekonda koopa juurde. Niisiis jäin ma üksi. Kuressaarest kinnitati, et auto on välja sõitnud ja peaks varsti saabuma. Otsustasin selle ära oodata, ööseks linna sõita ja hommikul alustada teekonda koopasse . . .

Kuid järgmisel hommikul tuli minu poole ootamatult Aleksander Kuul.

«Tulin jala linna. Meil on tarvis veel paberit võtta ja kohale toimetada. Kui peaks aega üle jääma, tuleb Mui ka siia. Otsustasime, et kui sakslane niipea koopani ei jõua, on meist üks kohapeal valves, teised aga jäävad linna. Feodor Mets oli nõus valvekorda enda peale võtma, nagu ta seda varemgi tegi.»

Feodor Mets töötas partei maakonnakomitee instruktorina. Koopteerisime ta (kui koopa ümbruskonna hea tundja) parteikomitee juurde Kuulile abiks sidepidamise ülesannete täitmisel.

Ootasime õhtuni, kuid Mui ei tulnud. Ka teisel hommikul jäi ta tulemata. See tegi rahutuks. Valmistusime Kuuliga parajasti koopa juurde teele asuma, kui meid tabas auto juures askeldamas linna komandant. See oli suurepärane heasüdamlik inimene, kohusetruu sõjamees. Meid sidusid temaga rohkem kui ametialased sidemed.

Polnud vaja varjata, et «kolime».

Komandant kuulas seda, isesugune nõutus ilmes. Siis astus autosse ja tõmbas meid järele, sulgedes hoolikalt ukse.

«Nagu teate, pidime varasema plaani kohaselt Kihelkonnale taanduma. Sealt oleks võinud Hiiumaale pääseda. Hiiumaalt Hangosse. Nüüd on aga ümber otsustatud. Me taandume Sõrve... Praegu tungib sakslane peatamatult edasi. Keegi ei vastuta, et sõidate neile sülle. Annan tõsist nõu oodata.»

Jäime linna. Õhtul toimus kitsamaringiline nõupidamine, millest peale Kuuli ja minu võtsid osa Johannes Mets, Johan Ellam ja Saaremaale komandeeritud EKP Harjumaa Rajoonikomitee esimene sekretär Karl Toming. Toming kuulus Metsa partisanistaabi koosseisu.

Määrasime kindlaks edaspidise tegevusplaani. Nii tuli Metsal koos Sergei Läätsaga kohe asuda Kärlasse, meie teised pidime koos armeeüksustega minema Sõrve.

Fašistlike üksuste liikumine Saaremaal toimus kiiresti. Juba oligi Kuressaare langemisohus. Lahingud puhkesid linna lähistel.

Hommikul, millal algas võitlus linna pärast, asusid kaitsejoonele piki surnuaia teed miilitsaüksused. Nendega koos läks passilaua ülem, vana töölisliikumise tegelane Saaremaal Johan Velviste (Velsveebel).

Ta oli rahulik ja heatujuline nagu ikka.

Kunagi, juba viisteistkümmend aastat tagasi, seistes kodanliku kaagikohtu ees, rääkis ta kartmatult, et võtab omaks Töörahva Ühise Väerinna 12 nõudmist. Ta kandis seejärel vanglakaristuse ja astus taas võitlejate rivisse, kui tuli selleks aeg. Nüüd võttis ta otsustaval momendil püssi ning viis lahingusse oma väikese, kuid kindla üksuse.

Tol hommikul nägin tedagi viimast korda.

Velviste sai lahingus raskesti haavata. Tal õnnestus imekombel vangistusest pääseda. Üle nädala roomas ta mööda metsi, jättes seljataha oma poolsada kilomeetrit. Haav läks mädanema, tegi tohutut valu, kuid ta jõudis kodukohta. Oma venna Arseeniga koos valmistasid nad endale metsa koopa, sealt aga tabati. Mõlemad mõrvati Kuressaares.

Ajal, mil käisid lahingud linna pärast, toimus kibekiire evakueerimine Sõrve. Maantee, mis viis Kuressaarest Torku, oli sõna otseses mõttes samm-sammult täis igasuguseid voore: läksid sõjaväeüksused kogu oma varustu-

sega, kolisid asutused. Veo- ja sõiduautod, vankrid, ratsa ja jalakäijad, hobused ja inimesed trügisid edasi üksteise võidu. Oli tõesti ime, et ükski vaenlase lennuk ei ilmunud selle elava laviini kohale. Hävitustöö oleks siis olnud tohutu.

Viibisime Aleksander Kuuliga linnas veel siis, kui Johan Ellam, Karl Toming ning teised seltsimehed olid juba Sõrve poole teel. Tegime viimase korralduse: avada kaupluste ja ladude uksed linna elanikkonnale. Esialgu ei ustud, et see on tõsi, siis aga asuti tühjendama kõigepealt toiduainetekauplusi. Muide, pärast meie lahkumist linnast oli garnisoniülem selle korralduse millegipärast tühistanud, saates selleks Sõrve teelt tagasi linna komandandi... See, nagu ta tunnistas, täitis käsu vastumeelselt.

Pääsime vaevu edasi, sageli tuli seista, oodata. Kui jõudsime Torku, valmistas asutuste paigutamise küsimus tõsist muret. Kõigile ei tahtnud siin ruumi jätkuda.

Algasid Sõrve lahingute heroilised päevad.

Sõrve oli vaenlase poolt igast küljest blokeeritud, maalt, merelt, õhust. Fašistide kahurvägi töötas hoolega Salme lähistel, laevastik korraldas päeval ja ööl kallaletunge merelt, hommikutundidest hämarikuni sõelusid õhus lennukid, tulistades pardarelvadest ja heites pomme.

Neil rasketel lahingupäevadel näitas oma kangelaslikkust ka Sõrve elanikkond. Ennastsalgavalt, hommikust õhtuni töötati kaitseehitiste loomisel. Fašistide lennuvägi püüdis töid takistada. Madallennul puistati tihti ülevalt valang valangu järele alla kuulivihma. Kuid sellega harjuti.

Ühel järjekordsel ringkäigul kaevikute rajajate juures elasime taas üle ägeda lennuväerünnaku. Tulistati süütekuulidega. Lähedal süttisid elumajad.

Keegi naistest jooksis elatanud mehe juurde, kes maadles kivi kallal raudkangiga.

«Mis sa siin veel! Näe, panid saadanahinged so maja põlema!»

Mees tõusis, sirutus ja tardus hetkeks, vaadates tulest ja suitsust haaratud elu- ning kõrvalhooneid. Ta kodu kõigega, mis seal oli, hävis. Jäi ainult kaasavõetud labidas ja raudkang ning kantud, kulunud ja lapitud tööülikond.

Mõtlesin, et nüüd ta hüppab kaevikust välja ja tormab sinna, kus puhkes märatsev tulekahju, lootusega veel midagi päästa. Kuid selle asemel pühkis ta käeseljaga üle

palge ja silmade, nagu mingit lummust eemale peletades ja haaras taas kangi . . .

Nägime hiljemgi, kuidas põlevate külade elanikud rajasid varjendeid rinde heaks. Kuid see esimene juhtum on meelde jäänud kõige selgemalt.

Ühise ohu ja ühise vaenlase tunnetamine liitis ühte elanikkonna ja rinde.

Kui tihti sööstsid sõdurid ja ohvitserid põlevatest hoonetest majatarbeid päästma! Seda vaenlase üha ründavate lennukite lakkamatu tule all! Olime tunnistajateks järgmisele pildile: põleva maja juures sai tabamuse elatanud naine. Ta langes leekides oleva esiku lähedale, olles otseselt tulest ohustatud. Korraga jooksis juurde noor ohvitser. Ta oli kaotanud mütsi, verega määrdunud side raamis pruuni otsmikku, pluusikäis oli kärisenud, sellest paistis mürsukillust kriimustatud käsi.

Tõstnud haavatu sülle, hakkas ta sellega kiirustama keldri suunas. Kuid enne kohalejõudmist muutus leitnandi samm kobavaks, ta langes jõuetult põlvedele.

Sööstsime koos mitme sõduriga juurde. Selgus, et leitnant oli saanud tabamuse vasakusse põlve.

Oli see noormees Moskva lähistelt, Uraali tagant, Ukraina päikesepaisteliselt maalt või kusagilt mujalt, seda ei tulnud neil päevil kellelgi meelde küsida. Haavatud tuli toimetada haiglasse, see oli ainuke tolle aja raudne seadus, mida jälgiti.

Või niisugune juhtum.

Vaenlase äge rünnak oli just tagasi löödud. Sanitarid korjasid haavatuid, kuid viimaseid oli palju, sanitare ja transpordivahendeid oli aga väheseks jäänud. Eemal, sarapuupõõsa all oigas haavatud sõdur. Ta palus vett, vett, vett, korrates ikka ja jälle seda ainukest sõna.

Liikuda oli ohtlik; pikeerivate vaenlase lennukite undamine meenutas seda ikka ja jälle.

Seal lebas aga inimene, kes üha kordas seda, talle elus ainukest tähtsat sõna: vett!

Lähedal ei olnud ei kaevu, oja ega allikat.

Äkki jooksis üle tolle lageda karjamaasiilu noor naine, ühes käes plekktoop, teises seelikusaba, nagu läbiks ta kastemärga rohtu. Tagapool, mingis põõsastest kujundatud hagerikus oli tal lehm. Harjunud tugevad rannanaise sõrmed töötasid väledasti, sest juba järgnes taas jooks

tagasi üle surmaga ülekülvatava välja. Siis sirutati toop sooja piimaga haavatule, kes palus vett. Nii ühele, teisele, kolmandale. Kui me lahkusime, võttis ta juba ette kolmandat korda jooksu üle lagendiku.

Ja kõike seda saatis lennukite vihane huilgamine, kuulide tige vilistamine, rinde lakkamatu müra, kus surmatoovate kuulide märatsev tants pühitses oma metsikut orgiat.

Elu pakub päev päeva kõrval palju kõige meeldejäävamaid pilte meie kodumaa rahvaste siirast sõprusest. Kuid midagi hoopis erilist, suurt ja võrreldamatut oli see tunne nendel rasketel päevadel, kus tema puhtust mõõdeti elu hinnaga.

Jaotasime oma aja nii, et hommikupoolikul viibisime rindejoonel, õhtupoolikul hakkasime metsadesse koopaid valmistama. Sõrve ehitasime need kaunis väikesemõõdulised, ajutised, sest pärast Sõrve vallutamist pidime asuma oma pärisasukohtadesse. Koopaid tuli siin samuti varustada toidumoonaga, padrunitega. Polnud ju võimatu, et meie lahingutegevuse lähtepaikadeks kujunevad just need tagasihoidlikud peidikud.

Taolisi ettevalmistusi tegi nüüd kogu meie aktiiv, kes oli Sõrve koondunud.

Muide, meie Sõrve taandumine oli seotud tõsise riskiga. Ümbrus osutus siin tundmatuks, inimesed samuti. Liikumine juhul, kui maa okupeeritakse, polnud niisugustes tingimustes kerge. Siit tuli aga välja murda Saaremaa keskossa. Otsuse Sõrve tõmbuda tingisid Sõrve kaitsega seotud küsimused: tuli armeeüksusi abistada elanikkonna mobiliseerimisel kaitseehitiste rajamisele, julgestada tagalat võimalike langevarjuriüksuste või dessantide maalepaiskamisel. Paremik hävituspataljonist, osa miilitsatöötajaid, julgeolekuorganite töötajaid, partei- ja nõukogude aktiivi moodustas siin selleks tugeva löögiüksuse. Kõiki oli haaranud tõsine vastupanu- ja võitlusmeeleolu. Või siiski mitte kõiki?

1940. aasta juunisündmustest peale tuli nõukogulikku ülesehitustöösse kaasa palju inimesi meie intelligentsi paremikust. Üks niisugustest oli noorkirjanikuna tuntud Voldemar Lember. Ta organiseeris Braakli maatöörahva ühingu, juhtis selle tegevust, võttis tuliselt sõna kohalikus ajakirjanduses. Lemberist, kes oli lõpetanud Kuressaare

tööstuskooli, sai hiljem Saare masina-traktorijaama direktor.

Kohtasin teda enne sõja puhkemist korduvalt linnas.

«Te ei kujutle, missugust ainet pakub minu edasiseks kirjanduslikuks tegevuseks praegune töökoht! Ma ei vaheta seda millegi teisega,» rääkis ta vaimustatult.

Nüüd saime üle mõne aja Sõrves kokku. Ja ta hämmastas mind tõsiselt oma ootamatu küsimusega:

«Kas mind areteeritakse? Palun, ütelge oma arvamine otsekoheselt!»

«Mida see tähendab?» ei mõistnud ma teda.

Istusime Torgu ehitusel oleva koolimaja trepile.

Voldemar Lember näis lööduna, ilmselt polnud temaga kõik korras.

«Ma juurdlen inimeses peituva alatuse probleemi kallal. Antud juhul iseendas peituva alatuse. Suudate kujutleda, millega ma hakkama sain? Ma jagasin masina-traktorijaama, see on Nõukogude riigile, kogu rahvale kuuluva vara enesearmastuslikel eesmärkidel. Andsin talumeestele, tuttavatele. Et olge lahked, sinule külvimasin, sulle peksugarnituur, kultivaator või midagi muud. Ma pillasin selle, mille hooldamine oli usaldatud minule, mida ma oleksin pidanud kaitsma rohkem kui oma hinge. Ma mängisin rahva usaldusega, sõtkusin selle jalge alla. Kas saab olla suuremat roima? Kuidas siis mind ei peaks areteeritama?»

Ta silmad väljendasid sügavat meeleheidet.

«Kunas, missugustel enesearmastuslikel eesmärkidel see sündis?» ei saanud ma temast ikka veel aru.

Lember tõusis närviliselt püsti.

«Valmistasin endale ja oma kaaslastele ette pesapaika okupatsiooniajaks — masinate, rahvale kuuluvate masinate eest!» surus ta endast raskelt.

Korraga ma mõistsin.

Sikassaares asuva masina-traktorijaama saatus oli meil aga juba varem otsustatud ja sellest ka Lemberile teatatud. Masinad tuligi selle kohaselt välja jagada inimestele, kellelt neid võis pärast fašistide minemakihutamist taas kokku korjata. Kaks traktorit tõime sealt koguni ära ja lasksime neist Kuressaare tööstuskoolis soomusmasinad sepistada, mis olid ette nähtud hävituspataljoni võitlejatele. Kuid kohmakuse ja aeglase liikumise tõttu osutusid need kiirete operatsioonide teostamiseks kõlbmatuiks. Andsime need sellepärast üle armeele. Kuressaare tööstus-

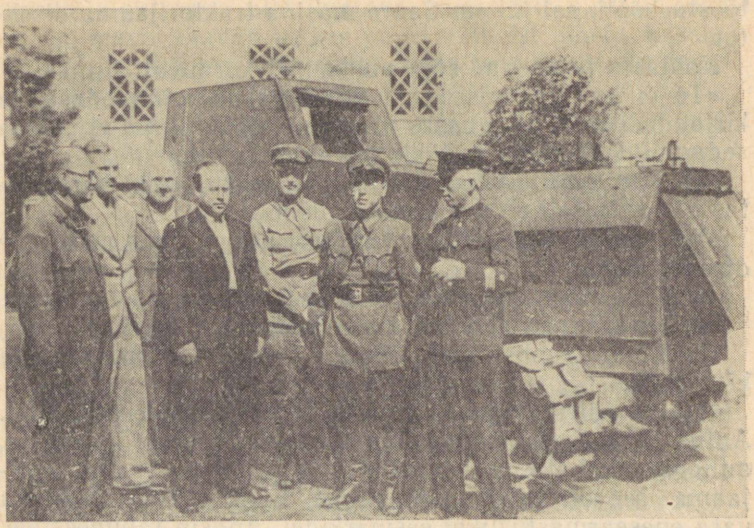

Kuressaare Tööstuskoolis valmistatud «tank» — soomuskattega varustatud traktor. Esiplaanil tööstuskooli õppejõud koos julgeoleku organite töötajatega

kooli meistrimeeste auks peab ütlema, et nende poolt valmistatud soomus osutus kuulikindlaks. Plaani kohaselt pidime niisuguseid kohmakaid hiiglasi veelgi valmistama, kuid sõjaliste operatsioonide kulg tõmbas sellest kriipsu läbi.

Küsisin Lemberilt, kas talle teatati täitevkomitee otsusest masinate saatuse kohta.

«Otsus ei puutu sellesse. Otsuses mõeldi masinate säilitamisele, mina aga mõtlesin ainult endale. Ma ei tea, kas need isikud on nõus masinaid kunagi tagasi andma. Ma ei kaalunud nende ausust.»

Korraga jäi ta minu ette seisma.

«Ka see pole võib-olla veel kõige hirmsam. Saage minust aru. Masinad saab ehk tõesti veel tagasi. Aga kui ma nüüd juba toimisin niimoodi, paljalt et oma nahka päästa, mis saab siis, kui juhtub midagi tõsisemat? Kui satun n e n d e käppade vahele. Keda võin ma siis äkki maha müüa? Näete, milles on küsimus. Inimeses peituva alatuse piiris. Kuid kes meist ei taha surra ausana?»

Püüdsin niisuguseid mõtteid hajutada. Meie lahkudes paistis, et ta hakkaski oma tasakaalu taas leidma.

Õhtul, kui ma metsast koopa valmistamiselt tagasi pöörasin, tuli maakonna täitevkomitee aseesimees Aleksander Ingalt mulle vastu.

«Matsime Voldemar Lemberi maha.»

«Kuidas, matsite maha?»

«Ta laskis enese maha. Siinsamas, rahvamaja trepil. Keegi ei suuda mõista, miks ta seda tegi.»

Mulle polnud see saladus, miks ta seda tegi. Voldemar Lember põgenes iseenda eest, võimalike katsumuste eest, mille talumiseks ta ei arvanud end suuteline olevat. Ta tahtis surra ausana. Ja selleks leidis ta endas jõudu.

Heitlus rindel kestis ööd kui päevad. Juhtus sageli, et vaenlase kahurvägi, miinipildujad, lennuvägi ja automaatrelvad rammisid meie rindesse inimtühje kohti. Kuid fašistlikud üksused neisse sisse tungida ei saanud. Järelejäänud üks või kaks võitlejat pidasid vastu neile tihti juhuslikult pihku jäänud relvadega, kuni täienduse saabumiseni. Mahapõlenud külad, laasitud metsatukad käisid päeva jooksul mitu korda käest kätte.

Ja ometi lähenes rinne üha enam Sõrve viimasele tipule. Lähenes pisihaaval, samm-sammult.

Kui lahingud käisid juba vahetult Torgu lähistel, sattusime Aleksander Kuuli ja maakonna varumisvoliniku Vassili Olliga rindelõiku, mida fašistlikud üksused hakkasid just läbi murdma. Autot juhtis taas Kuul. Meile tuli peale lennuk, kuid esimene valang, mille ta andis, sattus masina kõrvale maanteeliiva. Väljusime masinast, mille Kuul tõmbas poolkülili maantee äärde. Lennukilt seda enam ei kütitud, nähtavasti arvati, et valang tabas märki.

Meil olid kaasas vintpüssid. Õtsisime kaitset kivide ja mürskudest ülesküntud mullavallide tagant. Püüdsime oma padrunivaru võimalikult hästi kasutada.

Alalisest kahuritulest oli seda rindelõiku kaitsev väeüksus kokku sulanud. Üks ohvitseridest osutus raskesti haavatuks, teise tundsime vaevalt ära, ta oli niivõrd kaetud mullaga, mida paiskasid õhku lõhkevad miinid.

Äge rünnak kestis tundi poolteist. Käputäis järelejäänud punaarmeelasi, kelledest valdav osa oli haavatud, ei taandunud sammugi. Pärast rünnakuhoo vaibumist selgus, et rindelõigu juhtkond oli juba läbimurret arvestanud ja seadnud tahapoole hakkama uue kaitsejoone.

Mullased ja määrdunud, nagu olime, aitasime masinasse haavatuid ja alustasime tagasisõitu. Teel tuli tihti varjuda lennukite eest.

Haavatud haiglasse üle andnud, pöörasime sisse hävituspataljoni staapi, mis asus Torgu lähedal, talutares.

Hävituspataljoni poliitjuht Tešlenko, noor, kõhn ja väga ergas ohvitser, askeldas talu tagakambris grammofoni juures. Jäime uksele seisma.

Siia kostis selgesti rinde ühtlane müra, mis meenutas mingit põrgumuusikat. Trummilöökidena tundusid sellest kostvat suurtükimürskude plahvatused. Olime alles mullased, vaevalt jõudsime heita vett silmadele, meie riided olid määritud haavatute verest. Nende oiged kostsid alles kõrvus. Tundus, nagu oleksid need valjemad kui lakkamatu lahingumüra. Siin aga valitakse noote, vändatakse üles grammofonivedru!

Tešlenko pöördus meie poole, noogutas kiirelt tervituseks, kuigi olime selle unustanud, ja seadis plaadi ringlema.

Grammofonilt kõlas tuntud laul meie kodumaa pealinnast Moskvast.

Jäime paigale ja kuulasime noodi lõpuni.

Meid kõiki haaras tollel hetkel vist üks ja sama seletamatu tunne. Meis helises selles laulus kaasa hümn meie kodumaale, hümn sotsialismile-kommunismile, hümn inimsoo tulevikule.

Olime noore poliitjuhiga lepitatud. Astusin ta juurde: «Võib-olla olete ise Moskvast?»

«Ei.»

Mõistsime üksteist veelgi paremini.

Maja vappus, aknaklaasid värisesid, kuid lahingumüra kattis selle heli. Me ainult nägime klaaside lakkamatut tantsu.

«Kaptenit pole siin?»

«Kohe!» ruttas Tešlenko kuhugi.

Ta tuli tagasi koos hävituspataljoni ülema, kapten Lošmanoviga.

«Saatsin just oma poisid ära.»

Tõepoolest, majas ja õues oli jäänud vaikseks, see hakkas meile kohe silma.

«Kippusid juba ammu lahingusse,» rääkis ta raskelt, nagu mingist teda tabanud suurest õnnetusest. «Nüüd andsin järele. Kuid mul on veel mure . . .»

Ta ei saanud lõpetada, kui sisenes hävituspataljoni sanitar Ella Mõts.

See noor, taibukas ja energiline naine oli meile hästi tuttav. Pidime talle kord juba selgeks tegema, et sanitaarteenistus on niisama tähtis kui võitlemine rindel.

Mõts näis tusane ja ühtlasi tige.

«Rohkem pole teil mõtet meid tagasi hoida. Sinna, kuhu läksid poisid ees, läheme meie järele,» pöördus ta kapteni poole.

Lošmanov kehitas kuidagi abitult õlgu ja ütles: «Noh, näete nüüd. Niimoodi nad on nüüd kõik minu kallal.»

«Kapten, kas te ise pole rääkinud meile isamaakaitsmise pühast kohusest,» ründas teda taas Ella Mõts. «Nüüd, kui selleks on tulnud tund, ei lase te meid toimida oma südametunnistuse järgi.» Ta peatus, hääl lõi värisema. Siis aga lisas vaikselt: «Ma räägin kõigi tüdrukute nimel.»

Rääkisime neid karme päevi arvestades, kus järsk käsk asendas tihti igasugused seletused, küllaltki kannatlikult. Et võitlus ei lakka ega otsustata tolle lahinguga siin. Et praegusi reserve ootavad ees niisama rasked võitlused. Võib-olla on nendeks vaja isegi rohkem jõudu, kui nüüd lahingusse tormamiseks.

Kui Ella Mõts lahkus, pööras kapten meeleliigutusest kõrvale, siis aga hakkas ootamatult hädaldama:

«Ah mu poisid, mu poisid!» Ta vaatas möirgava rinde suunas.

Polnud mingi saladus, et kapten Lošmanov armastas oma võitlejaid nagu isa lihaseid lapsi. Kes kordki oli näinud, kuidas ta võitles nende varustamise eest toidu, riietuseesemete ja sõjamoonaga, kuidas ta oli valmis lõputuid ja ägedaid diskussioone alustama iga kilogrammi või, liha, iga vooditarbe või muu eseme eest, see ei püüdnudki temaga teist korda enam taolistesse jutuajamistesse sattuda. Kuidas ta ka hävituspataljonis sisemist korda ei hoidnud (kord oli seal aga eeskujulik), väljaspool seda kaitses ta iga võitlejat ihu ning hingega.

Vaatlesin seda väikesekasvulist kõhna meest ja ta suur mure «oma poiste» eest pani mind mõtlema tema enda saatusele. Mis temast saab, kuhu ta jääb siin? Tingimata tuleb ta liita mõne meie partisanisalgaga!

«Kapten, kas olete mõelnud endale ja Tešlenkole? Sõrve maastik on teile nüüd hästi tuttav. Astuge kohe ühendusse seltsimees Gustavsoniga, Torgu partorgiga ja jääge siia!»

Lošmanov vaatas minule, nagu oleks ta unest ärganud. Küsimus endast näis teda kõige vähem huvitavat. Hetkeks elustas ta sügavatest kortsudest vaostatud nägu selge ja lihtne naeratus.

«Mina? Mina suren nõukogude sõduri surma.»

See vastus meenus mulle aastaid hiljem. Siis, kui meie maa vabastamisel sain teada, et kapten oli oma viimast lahingut pidades jäänud maha raskesti haavatuna. Et end mitte vaenlase kätte anda, lõpetanud ta elu käsigranaadiga.

Lahkusime tühjaks ja nukraks jäänud majast. Meil oli tarvis veel rea seltsimeestega kokku saada, sidepidamisviisīde, -vahendite ja aja suhtes kokku leppida. Lõpuks tuli aktiivi hoiatada valmisolekuks: rinde lõplik läbimurdmine näis olevat kõige lähema aja küsimus.

Vallutamine pole alistamine

Puude kohina, ajuti puhkevate vihmahoogude sekka kostis püssipauke, käsigranaatide plahvatusi, automaatide tärinat. Mõnikord lähemalt, mõnikord kaugemalt. Olime sellega viimastel päevadel harjunud. Eks ole iga elava organismi esimeseks elutingimuseks oskus ümbruskonnaga kohaneda!

Viibisime Torgu lähedal metsas, koopas. Meid oli neli. Peale minu Aleksander Kuul, Johan Ellam, Vassili Oll. Nemad kolmekesi olid siin sel ajal, kui rinne lõplikult läbi murti. Mina aga ...

«Kuhu sa jäid? Ootasime sind, kuid siis lõi korraga nii kahtlaselt vaikseks, et katsusime siva koopasse,» pöördus Kuul minu poole.

Jah, ka mina märkasin kohe seda «kahtlast vaikust».

Püüdsin end kuidagi mugavamalt välja sirutada, et oma viimaseid juhtumisi rääkida. Kuid oli tohutult kitsas, madal, umbne ja õhuvaene.

«Olin külas. Kavatsesin just koopa poole astuma hakata, kui rindel äkki tekkis see kahtlane vaikus. Ainult üksikud paugud, granaadilõhkemised, automaadivalangud ... Lennukid sarjasid päris puude latvade kõrguses ja tulistasid. Viibisime keldris, seal oli ka teisi külaelanikke ja spetsiaal-

Vassili Oll

sidest Šuminski. Otsisime just lennukite eest kaitset, need tulistasid kõike liikuvat. Mitte ainult iga ettejuhtuvat inimest, vaid loomigi. Tolle kummalise vaikuse saabudes läks Šuminski vaatama, mis on juhtunud. Korraga kuulsime väljast kisa ja seepeale laske. Laskude sekka eraldasime selgesti saksakeelse: «Halt, halt!» Tõusin omakorda keldrist. Tahtsin teada, mida see tähendab. Keldri uksele jõudes leidsin end korraga vastamisi kahe saksa sõjaväemundris mehega. Need seisid õues ja tulistasid revolvreist, arvatavasti suunas, kuhu Šuminski jooksis. Olin erariides, kuid üle õla rippus mul puugabuuris revolver.»

«Kuula!» katkestas mind Vassili Oll, kuigi vestlesin sosinal.

Meist mitte kaugel lõhkes käsigranaat. Kostsid paar lasku, siis jäi kõik taas vaikseks.

Kammiti metsi, tihnikutesse heideti käsigranaate ja tulistati. Nii kestis see nüüd peaaegu vahetpidamata.

Kobasime kõik oma revolvrite järele, tuli olla valmis lahingu vastuvõtmiseks. Sain jätkata alles siis, kui lasud meist kaugenesid.

«Joosta polnud mul enam võimalik. Sakslastega lahingusse astumine osutus mõttetuks, sest neid vooris talu õue üha juurde. Tõmbusin keldrisse tagasi. Heitsin kiiresti pintsaku seljast ja sain samas ühelt külamehelt tema oma. Vabastasin revolvri kabuurist ja end külili heites tõukasin selle parema käega keldri põrandale põhkude alla. Nii olin ma oma rahulikule poosile vaatamata lahinguvalmis, sest mul oli võimalik tulistada ilma kätt liigutamata. Anti korraldus keldrist väljumiseks. Kelder tühjenes. Kaalutlesin kiiresti, mida teha. Jääda üksinda kohale oli ohtlik, väljumine tähendas veel suuremat ohtu. Tuli jääda hea õnne peale või siis siin lahing vastu võtta. Jäingi üksinda keldrisse. Kahtlemata päästis mind aga Sinaida Koosta õde.»

Sinaida Koost oli miilitsatöötaja Bernhard Koosta abikaasa, julge ja taibukas naine, keda Johan Ellam alati oli väga hinnanud. Sinaida töötas nimelt maakonna täitevkomitees.

«Kuidas tema õde?» huvitus nüüd Ellam.

«Õde, kuid loomulikult Sinaida vahendusel, kes tundis nii mind kui ka Šuminskit. Nad taipasid kohe mind ähvardavat ohtu. Sinaida õde kutsus siis sakslased piima ja leiba võtma. Kui need küsitlesid, kes siit jooksma pani, kas mitte mõni kommunist, vastati, et samast pärit külamees. See ei teadnud, et tegu olevat sakslastega, kommunistide eest olevat aga harjutud juba niimoodi plagama. Sakslased võtnud selle teate vastu naeruga.»

Minu kaaslasedki puhkesid naerma.

«Aga sina?» käis Oll peale.

«Jäin tülitamata. Mõne aja pärast juhiti mind õueköögi peale. Talus viibisin kaks päeva, enne kui avanes võimalus metsa roomata. Šuminskit otsisid aga Sinaida ja ta õde asjatult taga. Ta kas sattus vangi või põgenes metsa.»

Taas automaadivalang vahetus läheduses.

«Ole nagu pütis,» kirus Johan Ellam. «Kui nad peaksid meile peale sattuma, saame ainult ükshaaval vastu panna. Teised oodaku, kuni luugialune mees langeb, lohistagu see tahapoole ja vaadaku, kes on järgmine. Küll sai ikka see koobas rumalasti ehitatud.»

Koobas osutus tõepoolest ebakohaseks. Kuid ehitati too ju ajutise varjupaigana. Lootsime siit peagi teekonda Saaremaale alustada. Koobas oli kitsas, magada võisid ainult kolm meest kõrvuti, külje peal lebades. Pööramine

toimus üheaegselt. Neljas meist asus koopa suus alaliselt valves, vintpüss ja revolver laskevalmis hakkamas. Valve pidi ühtlasi äratama selle, kes norskama kippus.

Koobas asus metsas, keset tihnikuid äraeksinud lagendikul. Koha valik õigustas end igati, sest kammiti peamiselt tihnikuid.

«Me liigume siit edasi niipea, kui oma asjad pisutki oleme joonde ajanud,» kinnitas Aleksander Kuul Johan Ellami endasüüdistustele. «Millal te pidite Koostaga kohtuma?»

Sinaida Koostaga pidime kohtuma meie Ellamiga, nii oli kokku lepitud. Ees seisis veel teine kohtumine, Karl Tomingaga, kuhu pidid minema Aleksander Kuul ja Vassili Oll. Niimoodi paaris me väljas liikusimegi: käisime öösiti magistraali ääres pesemas, vett toomas, tegime ettevaatlikke luureretki, et selgitada, kas teedel on okupantidel valveposte või patrulle. Viimasesse selguse toomiseks oli määratud kokkusaamine ka Sinaida Koostaga.

Taolises olukorras möödus juba nädal. Selle kestel puudus meil igasugune kontakt välisilmaga, kui maha arvata granaatide lõhkemise ning püssi- ja automaadivalangute kaja, mida võisime kuulda nii ööl kui päeval. See jutustas intensiivsest jahist inimestele, omavolist ja terrorist. Kuid tahtsime saada tekkinud olukorrast võimalikult täpsemat informatsiooni.

Koost pidi meid selles rahuldama. Seepärast pidasime seda kokkusaamist väga tähtsaks.

Kohtusime maja juures, kus Sinaida ajutiselt elas. Minnes olime juba kartnud, et ta on areteeritud. Seepärast valmistas jällenägemine rõõmu.

«Oled ikka alles?»

«Nagu näete!» Ta kiirustas meile nii vajalike teadete edasiandmisega. «Areteerimised käivad hommikust õhtuni. Samuti jaht metsi mööda. Minu mees on tabatud. Kõigi areteeritute saatus näib olevat lootusetu. Sakslastega võistlevad agaruses ja julmuses niinimetatud omakaitsemehed. Need tunnevad hästi metsi ja kohalikke olusid.»

Nii, nii! Millal rahvad ka pole heidelnud oma vabaduse eest, ikka leidub saasta ja kõntsa, kes on valmis reetma, müüma, teenima inimlihunikkude juures käealustena.

«Minu vend tuli Kuressaarest, ta jutustas, et patrulle ei leidu, kinni ei peeta, mingit dokumentide kontrolli pole olnud,» saime edasi meile nii vajaliku teate. Kuid ei teate

andja ega meiegi võinud aimata, et see, mis oli täna, võib homme juba muutunud olla!

Jätsime hüvasti, pikem vestlus oleks võinud ohtlikuks muutuda. Polnud võimatu, et Sinaida Koost oli juba salajase valve alla võetud.

Öö oli kottpime, kobasime peaaegu käsikaudu koopa juurde teed otsida. Kui selle lõpuks leidsime ning olime saadud uudised jõudnud Kuuli ja Olliga jagada, lausus Aleksander mõtlikult: «Areteerimised, see on arusaadav. Eriti siin, Sõrves, siin on neid nii paksult koos, pole kohtagi end varjata. Arvate, et meie koobas kaua puudutamata seisab? Nad tuhnivad ju jalatäis jalatäie haaval läbi. Ävastamine on paratamatu.»

Sellele olime vist kõik juba mõelnud. Tallinnast tõi Mui kaasa juhendi: tegutsema ärge hakake kohe. Andke paar nädalat aega, kuni kõik vaikseks jääb, siis laske käia.

Meil oli käsil juba teine nädal, aga miski ei rääkinud sellest, et siin peaks vaiksemaks jääma. Vastupidi, paistis, et metsade kammimine muutus intensiivsemaks. Paarinädalane ootus aga võimaldas fašistidel anda meie aktiivile raskeid lööke.

Ei, meil tuli Sõrvest äraminekuga kiirustada, et asuda oma postidele. Sellega viivitamine näis sarnanevat kuritööga.

Kuul ja Oll valmistusid Tomingaga kohtamisele minekuks. Proovisime revolvreid, kas lükkavad ladusalt padruneid ette, täitsime lisakassetid. Kumbki varustas end kahe granaadiga. Seadsime hakkama sütikud. Koopast väljudes tuli olla valvas! Kohtamisele minejad pidid Tominga endaga kaasa võtma, et järgmisel ööl koos teekonda südamaa poole alustada.

Kogesime veel kord, et alati oli koopast kaaslasi raskem välja saata kui ise minna. Esimesel juhul näris kartus nende saatuse pärast. Ooteaeg osutus pikaks ja piinavaks. Seekord oli see aga eriti piinav. Kuul ja Oll kadusid nagu tinatuhka.

«Laskmist pole kuulda olnud, midagi halba ei oleks tohtinud nendega juhtuda!» rääkis Johan Ellam juba mitmendat korda.

Äkki kuulsime tasaseid, hiilivaid samme, mis peatusid koopa suul. Siis tõsteti ettevaatlikult luuk ja keegi hakkas pikkamööda sisse ronima.

See oli Oll, talle järgnes Kuul.

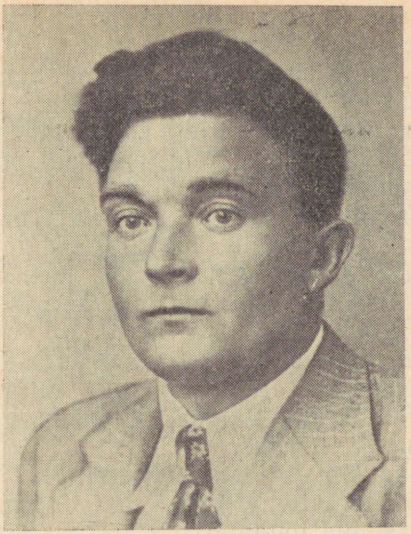

Karl Toming

«Kahekesi?»

«Kahekesi. Kohtumine nurjus. Toming ei ilmunud kohale.»

Uus kohtamine oli määratud mõne päeva pärast. See oli viimane. Kui siis kumbki pooltest ei ilmunud, pidid uued katsed ära jääma.

Meile tähendas kohtumise nurjumine teekonna edasilükkamist. Aga polnud parata.

Kuid nurjus ka teine kokkusaamine. Taas ei ilmunud Toming. Jäime teadmatusse, oli ta sattunud fašistide küüsi või ei pääsenud välja. Võimalik, et tema asukoht osutus tol ajal sakslastest ja «omakaitselastest» blokeerituks. Niisiis hakkasime teeleminekuks valmistuma neljakesi.

Öö saabus soodus. Oli pime, sadas kerget uduvihma, mis ajuti läks üle korralikeks hoogudeks. Arvestasime, et niisugusel ööl ei peaks palju inimesi väljas olema. Pealegi oli liikumine kõige rängemate karistustega pärast kella üheksat õhtul keelatud.

Taas kontrollisime üle relvastuse, varustasime käsigranaadid sütikutega. Pakkisime seljakotid kõige hädavajali-

kümaga, esmajärjekorras aga revolvripadrunitega. Kella üheteistkümne paiku jätsime oma peatuspaiga maha.

Maanteele jõudes hakkasime liikuma hanereas. Kuid teel ei kohanud me hingelistki. Möödusime põlenud küladest, kohtadest, kus alles hiljuti käisid vihased võitlused. Kummalgi pool maanteed mustendasid põlenud autod, tabamusi saanud tanketid, suurtükid.

Hommikutundideks jõudsime Salmele. Taas venis meie rivi pikemaks. Seadsime käsigranaadid viskevalmis. Paremasse kätte granaat, vasakusse laskevalmis revolver. Salme asulas või sillal võisime kergesti kohata ka «omakaitselasi» või sakslasi.

Kui me Salmele jõudsime, sadu tugevnes. Piitsutas tihedat külma sügisvihma. Mul tuli juba mitmendat korda kummisäärikud tühjaks valada, kuhu märgadest riietest üha uut vihmavett nõrgus.

Asula ja silla läbisime vahejuhtumiteta.

«Puhkame nüüd jalgu,» tegi Johan Ellam ettepaneku, kui olime sillast üle jõudnud.

Istusime. Olime teekonnast väsinud.

«Koopas puistas küll liiva krae vahele ja suhu-silma, kuid tundus kuidagi mõnusam, kui niimoodi läbiligunenult,» arvas Vassili Oll.

«Kui siinpool rahulikum näib kui Sõrves, liigume metsi mööda edasi ka päeval. Siis saame õhtuks Kärlasse,» trööstis Aleksander Kuul. «Seal võime jälle liivaga sõprust teha.»

Meie plaan oli minna kõigepealt Kärlasse, Metsa staapi. «Staap» asus samuti metsas, koopas. Viimases pidime tegema vahepeatuse. Sinna pidi maha jääma Johan Ellam. Meie Aleksander Kuuliga kavatsesime Kärlast minna Kilemägedesse, Oll oli arvatud Pöide partisaniüksuste koosseisu.

«Edasi liigume paarhaaval,» tegi Ellam ettepaneku. «Varsti tuleb Tehumardi teekäänak, sealt keerame Kärla peale. Näib, et kõik on vaikne, meil pole mõtet pikka hanerida pidada.» Ja juba ta tõusis: «Näe, lööb valgemaks. Meie läheme Olliga ees, teie astuge järele, varsti on vaja metsas olla.»

Andsime Kuuliga neile aega eemalduda. Äkki, tagasi vaadates, nägin seljataha jäänud silla poolt taskulambiga valgustamist. Valgustriip kobas ringi ja pööras meie suunas.

«Näe,» lõin Kuulile külge.

Hetkeks olime ettevaatuse unustanud ja vestlesime sosistamise asemel poolel häälel. Nähtavasti aga oli silla piirkonda valve seatud. Vihm ajas selle korraks kusagile varju alla, meie tasane jutuhääl äratas ta.

Tõusime, et Ollile ja Ellamile järele astuda, kui korraga märkasime, et taskulambisignaalidele sillalt vastati samaga eestpoolt. Polnud kahtlust, et olime sattunud valvepostide vahele. Pealegi tabasime juba samasuguseid signaale vasakult, kus üle lageda karjamaa asetses hõre mets. Paremal pool külgnes piki lagedat karjamaad meri.

Olime sõna otseses mõttes lõksu sattunud. Valvepostid paigutati siia nähtavasti selleks, et blokeerida Sõrve seal toimuvate suuremate metsakammimise operatsioonide puhuks. See pidi sündinud olema nüüdsama ja oligi, nagu pärast kuulsime. Seepärast ei saanud ka Sinaida Koost meid ette hoiatada.

Ellam ja Oll ei olnud midagi märganud. Nad jätkasid astumist raskel lohiseval sammul, mis kostis läbi vihma meist eespool.

Aega ei tohtinud kaotada. Tegin järsu hüppe ja jooksin piki maanteeveert neile järele. Sain Ellamil varrukast: «Kas sa ei näe?» näitasin eest paistva vilkuva taskulambitule suunas. «Te jooksete nagu voonakesed neile suhu!»

Meile jõudis järele ka Kuul.

«Kust kuradima urust need siis kõik äkki ilmusid?» imestas Vassili Oll siiralt.

Keerasime maanteelt kadakapõõsaste vahele, et aru pidada.

Tegin ettepaneku minna otse, katsuda valvepost või postid vaikselt kõrvaldada ja siis keerata ringi tehes metsa. Kuul ja Ellam eelistasid aga vasakule, metsa tungimist, seal lahingu vastuvõtmist. Oll ei vaielnud kummalegi vastu, ta tuletas ainult meelde, et päris päevavalgus pole enam kaugel. Vaja on kiirustada, kas siis nii või teisiti.

Kaks ühe vastu tuli jääda metsa tungimise variandi juurde. Ja valik osutus õigeks.

Kõrvaldasime käsigranaatidelt kestad, kohandades neid lähivõitluseks. Suundusime üle karjamaa. Nüüd tõmbus juba valgeks, taevas selgines, idas ahetas koit.

Metsa veerde jõudes selgus, et seda lahutas karjamaast

kõrge teivasaed. Selle ületamine vastu lagedat karjamaad pakkus varitsejale hea võimaluse tulistamiseks. Kuid valikut polnud. Asusime teivasaiast ükshaaval üle ronima, kusjuures kolm seisid ootel lahinguvalmis.

Meid ei segatud. Ka metsas ei kohanud me kedagi. Oli ilmne, et valvepost eelistas peitu pugeda, sest polnud mõeldavgi, et ta pärast korduvate valgussignaalide vahetamist meid ei märganud.

Ületasime maantee ja saime ettevaatlikult metsa mööda edasi kahlata kilomeetrit paar-kolm, kui eestpoolt hakkasid kostma taas lasud. Mets muutus hõredaks. Oli saabunud päevavalgus. Edasiliikumine, pealegi tundmatuid kohti mööda osutus ohtlikuks. Otsustasime päeva veeta siinsamas.

Kaitset meil õieti polnudki. Keset võrdlemisi harvu männipuid leidsime väikese põõsastiku, kus pidime päeva veetma. Jaotusime niimoodi, et Oll ja Ellam võtsid asukoha ühes puhmastikus, meie Kuuliga teises. Võimaliku avastamise puhul saime taoliselt vastastikku üksteist paremini toetada.

Päev möödus intensiivse kammimise tähe all. Nagu Sõrves, nii ei lakanud ka siin käsigranaatide plahvatused, sarjamine automaatidest, püssipaugutamine.

Vastu õhtut äratas meie tähelepanu liikumine põõsastikus.

«Millegipärast tulevad Oll ja Ellam siia,» arvas Kuul. «Midagi peab neil seal juhtunud olema.»

Ootasime, kuid kõik jäi vaikseks.

Kui hämardus, siirdusime Olli ja Ellami juurde. Selgus, et nemad pole päeva jooksul paigast liikunud. Järelikult läbisid põõsastiku, kus Kuuliga peitusime, haarangupidajad.

Ootasime, kuni täielikult pimenes ja asusime siis teele. Kuid, nagu selgus, olime kaotanud õige suuna. Proovisime kord ühte, kord teist teed mööda, need aga maanteele ei viinud.

Peatusime üksiku metsaaluse vabadikumaja juures. Tarvis oli teed küsida. Muidu võisime hommikuni eksida.

«Meie Kuuliga läheme sisse,» arvas Oll. «Meid ei tunta nii laialdaselt kui teid.»

Läksidki.

Ootasime, aga asjatult. Möödus kümme minutit, veerand tundi, kakskümmend minutit.

«Lähme, uurime järele, mis on juhtunud. Paistab, et siin on midagi korrast ära, võib-olla läheb meie abi vaja,» pöördusin Ellami poole.

Hiilisime vabadikumaja seina äärde, püüdsime kuulatada, kuid tulemusteta.

Äkki avati uks, pimedusse heitus valgusevihk. Märkasime kohe, et laternamehega koos olid Kuul ja Oll. Põikasime pimedast õuest välja ja ruttasime karjamaal neile juurde.

«Neljakesi te siis oletegi?» pöördus laternamees meie poole.

«Neljakesi.»

«Vaat kui te tahate maanteele jõuda . . .» hakkas ta meile teed juhatama, katkestas siis aga selle jutu. «Ei, ega te niikuinii, võõrad inimesed, pimedas mõista. Tulen viin teid ise tee peale.»

Läksime läbi metsa, mööda kitsast heinamaarada.

«Vaikne oli teil siin sõja ajal,» tegin teejuhiga juttu.

«Vaikne või?» küsis ta vastuseks. «Miks sa seda mõtled?»

Ta tõstis laterna, pöörates end pooleldi minu poole. Tunnistasime üksteist vastastikku. Kumbki ei tundnud teist. Minu kaaslane paistis olevat kuuekümnele liginev, lihtsameelse ilmega maamees. Ta habemes nägu oli aga tähelepanelik, valvas.

«Noh, kui olete töömehed, nagu siin öeldi, siis võin rääkida . . . Vaikust polnud siin ei ööl ega päeval. Need venelased sõdisid nagu kuradid. Just nii sakslased ütlesid, et sõdivad nagu kuradid. Päeval tulid sakslased lennukite ja miinipildujatega. Igal mehel automaat üle rinna. Võtsid küla paar ära. Niipea aga, kui ööseks läks, tormasid venelased tääkidega peale. Sakslased ütlesid, et see on hirmus, see vene tääk . . . Ja pekstigi sakslased päeval võetud küladest välja. Millal nad küll magasid, need venelased?» küsis äkki. Jätkas aga samas vastust ootamata: «Olin esimeses ilmasõjas. Ka siis kartis sakslane vene tääki. Oi, kuidas kartis!»

Mulle meenus see jutuajamine eriti selgesti paar aastat hiljem. Sain juhuslikult lugeda saksakeelset ajakirja «Signal». Seal jutustati ühe tanki meeskonnast ja sellest, mille eest nad võitlevad. Üks viiest võitles selle eest, et sõja lõppedes saada suurema maavalduse omanikuks Põhja-Aafrikas, teine mõisa eest Ukrainas, kolmas vürts-

poe eest Baltimaadel, neljas pagariäri eest Amsterdamis, viies tööstusettevõtte eest Tšehhimaal...

Mille eest võitlesid ja langesid kangelastena need lihtsad südamlikud vene, ukraina, valgevene, gruusia ja teiste meie vennasrahvaste ustavad pojad? Neid ei ajendanud omandiahnus, valitsemis- ja ekspluateerimisjanu. Nad heitlesid kaugel oma kodudest vabaduse ja õnne nimel, mida ei tumesta ükski nendest luupainajalikest tunnetest, mille kütkes olid fašistlikud vallutajad, kes samal ajal isegi oma kõhul kantavat püksirihma kaunistasid sõnadega «Gott mit uns».

Sammusime teejuhiga kõrvuti ja pöördusin tema poole: «Kuidas nüüd tundub, kui sõda möödas?»

Küsimus oli antud mõtlematult. Kaaslase jutt järsku katkes, ta hakkas vastust andmata nohisema.

«Noh, näete, jõuamegi maanteele. Siit lähete veel sama teed mööda sammu paarsada ja oletegi metsast väljas. Jumal aidaku!»

Andsime mehele teevaevaks mõne paki tubakat. Ta tänas, meid laternavalgel veel kord teravalt fikseerides. Kui olime veidi eemaldunud, kuulsime tasast hõiget:

«Hei, unustasin! Enne Kihelkonna maanteele välja jõudmist, paremat kätt tee ääres on maja. Seal vaadake ette, seal on «omakaitselased», võib-olla ka tugev valve.» Ta ütles seda surutud häälel ja kiirustas juba ise kodu poole.

«Taipas?» pöördusin Kuuli poole. «Või jäite omadega vahele?»

«Taipas!» See pole loll mees. Sai aru, et tegemist on nõukogude omadega. Vahele jäime aga ka, ja kuidas veel!»

«Seda me arvasime,» torises Ellam. «Mõlemad olete põrandaaluse töö kooli läbi teinud, aga õppust pole võtnud. Lähevad ja kaovad.»

Kuul hakkas naerma. Oli aga pistis: «Sa, Juhan, kuula, ja siis tule õpetama! Kuidas sa poleks siin vahele jäänud.»

«Kõigepealt põikame siia tee kõrvale metsa, vaatame, kas meile järele ei tulda,» tegi Kuul ettepaneku.

Istusime tihniku varjule, teed teraselt silmas pidades.

«Noh, vaata, kuidas me sisse kukkusime,» sosistas Kuul. «Läheme tuppa, vaatame, tagasein vintpüsse täis laotud. Kohe lõi isesugune kahtlane tunne. Küsisime, kuspool on Kihelkonna tee, kaotasime selle pimedas metsi mööda tulles. Kohe aga kargasid tagakambrist paar-kolm meest

välja, valged sidemed käiste ümber. Taipasime, et olime sattunud majja, kus «omakaitselased» päevast kammimisväsimust välja puhkasid. Peremees ütleski kohe, et meil näe, maja öömajalisi täis, hommikul keeranud siia mingid kahtlased isikud, täna otsitud neid taga ja kuna polevat leitud, siis otsustatud homsekski jääda. Nojah, Kihelkonnale olevat siit palju maad, aga kust siis külamehed on? Meie omakorda, et olime Sõrves tööl, Kihelkonna mehed, ruttame kodu poole, aga öö tuli peale. Nüüd ju baasitöö lõppes ja sõda läks üle, mis siis muud kui kodukanti. Kas aga peremees ei saaks pisut küüti tulla. Selle kestel sigis kambriuksele veel mitu «omakaitsemehe» pead. Jutuajamisest need osa ei võtnud, kuulasid, vahtisid. Peremees, rohkem küll perenaine hakkas hädaldama, et kust see hobune öö ajal võtta, sai hoopis koplisse lastud. Meie aga istume maha, käime peale, olgu nii hea ja tulgu küüti, tasume vaeva, kuhu me jala pika tee peale vastu ööd läheme. Ja näe, kauplesimegi ligi pool tundi maha, kuni «omakaitsemehed» tüdinesid ja põhku keerasid.»

Selge, miks oli vaja metsas hinge tõmmata! Pea ei võinud see jõuk mõttele tulla meid lähemalt kontrollida.

Kuid tee jäi tühjaks ja otsustasime edasi liikuda. Istudes hakkas pealegi uni vaevama, sest olime juba teist ööd magamata.

Taas läksime maanteed mööda.

Mulle hakkasid vaeva tegema kummisäärikud. Hõõrusid jalad rakku, rakud lõhkesid. Nüüd olid tallaalused, varbad, kannad ja luupeksed verisel lihal. Püüdsin kaasa võetud kingi jalga tõmmata, kuid nendega oli veelgi halvem.

Kihelkonna teelt keerasime lõpuks vasakule metsa.

«Veel mõni kilomeeter, siis oleme kohal,» kinnitasid Kuul ja Ellam, kes tundsid teed koopani.

Paar kilomeetrit koopast lõi mulle jalga tugev kramp. See oli parem jalg, millele olin oma üheksateistkümnendal eluaastal kirvega raske luuvigastuse tekitanud.

Vahepeal valgenes. Oli hall, külm ja pilvine ilm.

Kuna liikusin rivi sabas, kaotasin kaaslased silmist. Püüdsin roomata. Kramp tõusis põlveni. Ma ei saanud üldse enam jalale toetada. Katsusin end edasi lohistada, haarates kinni allarippuvatest põõsaokstest, külmast kahutanud rohust. Sõrmed kangestusid. Lõpuks jäin väsinuna ühe põõsa alla lebama. Kui nüüd haarangu ette satun, pole mul kuhugi pääsu, võisin endale kinnitada. Seadsin taas

hakkama käsigranaadid, kontrollisin revolvri korrasolekut.

Minu puudumist oli märgatud alles koopa juurde jõudes. Kuul tuli sealt tagasi. Tema abiga pääsesin koopasse.

Niisiis olime lõpuks Kärlas.

Koopa «pärisperemehi» Metsa ja Läätsa siin ei olnud. Kuid kõik selles maa-aluses elamus kõneles heast korrast. Süütasime küünla, leidsime eest korraliku kogu raamatuid, mida hakkasime ajaviiteks naril lebades lehitsema. Samal ajal krõbistasime kaasaskantud kuivikuid. Kui esimene väsimus oli välja puhatud, kontrollisime relvastuse varusid, avastasime vintpüsside panipaiga, padrunikaste. Seadsime taas sisse valvekorra, sest ei suutnud enam unele vastu panna.

Magasime terveni kakskümmend neli tundi. Muidugi maadles üks meist unega koopa luugi all. Kordamööda.

Ärkasin pärast järjekordset valvetundi tehtud uinakut mingist elavast saginast. Silmi avades nägin tõstetud luuki ja selle vahel Johannes Metsa naervat nägu.

«Ah või natsisite juba minu eluaseme ära!» ronis ta koopasse. Vahetasime tugevad käepigistused. Tundus, nagu oleksime lahus olnud juba pikki aastaid, mitte aga mõni nädal. Metsale järgnes kohe Sergei Lääts, automaat peidetud jope rinnaesise alla.

«Partisanid?»

«Aga kuidas siis!» kiskus Lääts jopet seljast.

Kuuekesi võis selles koopas end veel meie Sõrve eluasemega võrreldes korralikult sisse seada.

Rääkida oli palju. Nägemisrõõmu möödudes pidimegi hakkama vastastikku kaugeltki mitte rõõmustavaid teateid jagama.

«Klaperjaht on uskumatult tugev. Meie aktiivist pole enam palju järel,» kurtis Mets. «Mitmed seltsimehed läksid kergeusklikult liimile. Okupandid teatasid, et need, kes tulevad ise registreerima, lastakse pärast ülekuulamist vabaks. Kes aga välja ei ilmu, lastakse maha koos varjajatega. Pärast seda andsid ühed endid ise kätte, teised ei mõistnud varjata ja tabati.»

«Kuidas on Aleksander Ingaltiga?»

«Ta oleks pidanud siia ilmuma, kuid pole tulnud. Lähemat temast praegu ei tea.

«Oleks tulnud kohe tegutsema hakata! Kahenädalase ootamisaja kestel nopiti külad tühjaks. Räägitakse, et

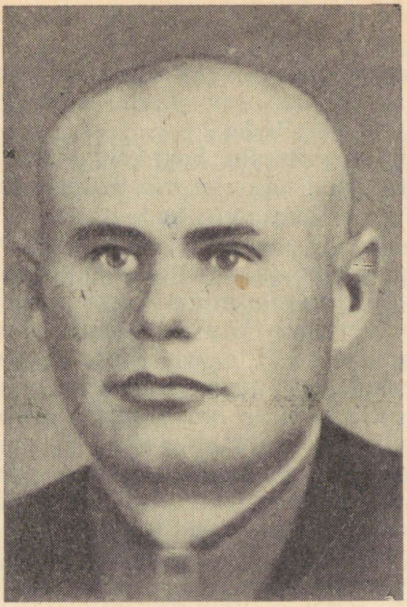

Sergei Lääts

Kuressaares pidid mõrvamised olema igaöiseks asjaks,» tigetses Sergei Lääts.

«Tähendab, Kärlas partisaniüksust enam luua ei saa?»

«Mitte ainult Kärlas,» muutus Mets süngeks. «Ma usun, et areteerimisest on pääsenud vähesed, need, kellel on põrandaaluse töö kogemusi. Aga neidki aetakse nagu tikutulega taga. Praegu, vastu talvet me ei saa nendes hõredaksjäänud metsades mingisugust partisanitegevust avaldada.»

«No-noh, sind on «omakaitselased» juba nii kaugele viinud,» alustas Kuul. Aga Mets, järsku süttides, ei andnud talle mahti lõpetada.

«Kellega sa tahaksid siin midagi ette võtta? Näe, tule siia, ma näitan sulle Kärla nimekirja!» Ta pööras kiiresti ümber, kohmitses koopa põrandalaudade kallal. Siis kaevas liivas. Väike paberileheke peos, tuli ta küünla juurde.

«Siin on meie Kärla aktiivi nimekiri. Need jäta sellest

välja, kellele rist on järele märgitud. Loe, palju seal veel on!»

Kuul süvenes paberisse. Mets segas end aga kohe vahele. «Need, kellel on miinus nime järele, on selgitamata, kuid kuulduste järgi areteeritud.»

Vaatasin samuti paberile. Seal olid ainult initsiaalid ja neile järele märgitud kas rist või miinus. Enamikus rist. Märkuseta oli paberil vaid viis-kuus nime.

«Need on need, kes endid varjavad, nagu meie Läätsaga siin. Ja meiegi oleme jäänud alles tänu rumalale sissekukkumisele,» lisas ta siis mütsi vihaselt kuklasse lükates.

«Kuidasmoodi, millele tänu?» ei mõistnud me.

«Sissekukkumisele! Saate aru! Meie koobas oli avastatud juba enne, kui me jõudsime Läätsaga siia kolida.»

Tundus, nagu näeksime halba und. Järelikult istusime koopas, mis oli avastatud! Meiega olid pealegi Mets ja Lääts, kes seda teadsid, kuid ... Mida see tähendab?

«Mida see tähendab? Näe, olime Sergeiga siin teist päeva, kui äkki kuulsime ülal luugi kohal kobistamist. Täpselt luugi kohal, sealt, kus see üles tõstetakse. Mõtlesime, et mõni metsloom või koer sattus peale, jäime kuulatama. Siis aga näeme, kuidas sõrmed surutakse luugi ääre vahele. Haarasime revolvrid. Luuk tõusis pikkamööda. Nägime kedagi selle ees põlvitavat. Me ei tulistanud, ootasime sündmuste käiku. Korraga vaatab keegi luugi avast sisse. Tunnistasime teineteist vastastikku ja ... tundsime.

«Näe, kes siin on!» alustas võõras. «Mõtlesin, et ...»

«Tule sisse!» kamandas Lääts ja mees ronis alla.

«Oled sa üksinda?»

«Kellega ma pidin siis olema, ikka üksinda!»

Võõras oli siinne metsavaht.

«Panin tähele, et üks männialune on nagu kõrgemaks kasvanud,» jutustas ta, «ja hakkasin uurima. Leidsingi, et siia on tekkinud koobas, aga inimese hinge pole nähakuulda. Tulin teinekord, üht-teist on siginenud koopasse, aga inimesi ikka pole. Täna siis leidsin teid siit eest.» Nii ta jutustas. Leppisime kokku, et ta koopast vaikib. Kuid vähe sellest. Metsavaht kutsus meid enda poole, et mis te metsas, annan teile peavarju. Ja tänagi tulime tema juurest. Kui poleks seda juhust olnud, küllap oleksime hakanud sugulaste poole hiivama, kuid nüüd selgub, et seal on alaline valve. Vahele oleksime jäänud. Metsavahiga on meil

aga kokkulepe, et kui peaks haarang tulema, teatab ta sellest. Tema võetakse nimelt teejuhina kaasa. Päev enne haarangut löödakse meile kepi otsaga kolm korda vastu koopa luuki.»

Ei tulnud kaua oodata neid kolme lööki.

Otsustasime haarangu päeval välja minna. Taas vaatasime oma relvastuse üle: üks automaat, viis vintpüssi, arvestamata revolvreid ja käsigranaate.

Veetsime päeva metsas. Haarang toimus nii, et ennelõunat mindi hommiku poolt õhtusse, pärastlõunat vastassuunas uue rindega. Alaline paugutamine, mis niisuguseid metsadesarjamisi saatis, võimaldas meil fašistlike jõukude liikumist jälgida. Pärastlõunal, kui haarangu piirkonda sattus metsa osa, kus asus meie koobas, liikusime läbikammitud poolele. Viibisime metsas pikas hargrivis.

Umbes nädal aega olime Kärlas. Minu jalad jõudsid paraneda. Olin neid hoolega mageda võiga tohterdanud.

Valmistusime Pöide poole minekuks.

Päeval enne öist teelekeeramist korraldasime põhjaliku nõupidamise. Pärast pikki arutelusid ja vaidlusi saavutasime kokkuleppe ainult kahes: pidada sidet ja katsuda põranda alla tõmmata kõiki seltsimehi, kes pole veel areteeritud.

Edasi midagi kindlaks määrata läks raskeks.

«Sajamehelise grupi ajame ikka kokku,» oli Vassili Oll optimistlik.

«Ma ei usu, et me talvel saame praeguste tingimuste juures midagi ära teha, pealegi suuremate grupeeringutega. Lumi on reetlik,» kahtles Johannes Mets. Kunagi hiljem meenus see lause valusalt . . .

Kuul oli samuti täis optimismi: «Kui meil on jõudusid, siis teeme ka talvel mõndagi!» kinnitas ta, olles surmkindel, et Pöide pool ei ole olukord sugugi nii masendav kui siin.

Kogenud Johan Ellam ei jaganud Kuuli ja Olli seisukohta.

«Kui me suurema grupiga tegutsema asuksime, siis peaksime olema nendest fašistlikest kõrilõikajatest üle kas arvult või relvastuselt. Muidu pole midagi peale hakata. Anname hoobi, aga siis pühitakse meid lihtsalt ära. Meil pole ju relvigi! Neid mõnda miilitsameeste püssi ja seda ühte automaati jätkub ainult meiesugusele grupile.»

Olukord osutus tõesti sootuks teiseks, kui olime kujutlenud. Fašistlikke sõjaväeüksusi ei mõeldudki Saaremaalt ära viia. Nendega oli saar sõna otseses mõttes paksult üle puistatud. Gestapolased leidsid endale kohe ustavad ja truud abimehed kohapealt niinimetatud omakaitselaste näol. See oli riismetest korjatud element, keda mõrtsukatööle ajendasid röövimisiha, isiklike vahekordade klaarimisjanu, tihti ka joobumus teadmisest, et nüüd on korraga antud vabadus päästa valla kõik seni vaoshoitud ürgsed instinktid: võis tappa, kuidas süda soovis, röövida, riisuda, põletada, varastada ja valetada, kusjuures seda, kes suutis kõiges üle pakkuda, «edutati», autasustati, ülistati. Igasugustele vaimsetele kreatiinidele naeratas korraga lutikapruun fašismipäike. «Omakaitsest» valiti «paremik» rannavalvesse, politseiteenistusse, vallavanemateks ja nende abideks. Seepärast tuli agaramalt nuhkida, luurata, valvata, haarangutel käia, võimalikult rohkem reeta. Omaaegsed kiltrid, kupjad, opmanid ilmusid taas ajaloolavale, nüüd aga uues mundris: fašistliku politsei kuues, rannavalvuri vormis või siis niinimetatud osturaamatu alusel antud tsiviilpükstes.

Nagu omal ajal pätsid, teemandid, tõnissonid, martnad, reid, kaapisid nüüd «õhtumaa kultuurikandjate» pükse mäed, angelused, saared ja teised taolised arulagedusega omavahel konkureerivad olendid, keda Pätsi pundiga ajalooliselt ja «ideeliselt» sidusid latikud, lareteid, pitkad oma jüngritega.

Ilmselt hindasime alla üle kahekümne aasta jooksul tekkinud prügimäesätete osatähtsust uue okupatsiooni tulekul. Nüüd tuli sellega reaalselt arvestada.

Oli selge, et Saaremaa metsad ei võta vastu suuri partisaniüksusi. Või nad võtaksid need vastu tingimusel, et meid jäetakse silm silma vastu käputäie reeturite jõuguga, kes kukkusid fašistidele teeneid pakkuma. Nendega oleksime toime tulnud kergesti ka palja käsi. Nüüd kammisid aga metsi mitmetuhandelised hambuni relvis regulaarväeüksused. Nendele polnud need metsad, vaid olid metsatukad. Mõnemehelise salgaga võis siin veel hingitseda, kuni pole lumi maha tulnud või kuni pole koerad metsa toodud. Aga siis?

Võitis seisukoht, et meie arvestus oli vale. Valdadesse ei saa luua mitmekümnemehelisi partisanisalku, kes istuksid alaliselt metsades. Tegutseda võiksime vaid väikestes

mõnemehelistes üksustes. Kui niisuguseid üksusi on palju, võivad need ära teha rohkem kui mingi «partisaniarmee», kelle paigutamine, toitlustamine ja varustamine on raske ja kes tõesti ei suudaks üle ühe lahingu vastu võtta.

«Selle asja arutame läbi veel parteikomitees!» jäi Kuul teisele arvamusele. «Küsimus on selles, kas hakkame oma jõude killustama või koondama?»

«Küsimus on taktikas,» jäime oma arvamuse juurde. «Jõudude koondamist ei saa võtta tähttähelises mõttes. Ka väikesed grupeeringud vajavad koondamist. Juhtimine muutub niisuguste olemas olles palju paindlikumaks, operatiivsemaks. See ei tule fašistidele kasuks.»

Kui asjatu oli see nii arukana näiv vaidlus! Me ei teadnud siis ikka veel midagi tegeliku olukorra täiest masendavusest.

Pimedas asusime teele. Meid tulid metsadest läbi juhtima Johannes Mets ja Sergei Lääts. Aleksander Kuul, kes väsimatult hoolitses sidepidamise eest, leppis teel paari punkri suhtes Metsaga kokku, mille kaudu ühendust luua siis, kui muud teed peaksid katkema.

Meiega tuli nüüd ka Johan Ellam. Koos Olliga pidid nad Pöides koondama järelejäänud seltsimehed, aitama neil põrandaalustesse tingimustesse asuda. See näis meile antud olukorras kõige tähtsam — abistada seltsimehi põranda alla minekul.

Maanteele välja jõudes lahkusime. Viimased tugevad käepigistused. Kui juba minekule keerasime, Lääts ja Mets ühele, meie neljakesi teisele poole, pööras Mets veel ümber: «Kui mind pole... kui perekond tagasi tuleb... anna minu viimane tervitus...» Ta oli liigutatud, kuid vaikne ja rahulik.

«Vastupidisel juhul... tee seda sina minu perekonna suhtes...»

Surusime veel kord lepinguosalistena üksteise kätt. Veel kord ja ka viimane kord...

Liikusime taas mööda maanteed. Metsi kaudu ei jõua öö jooksul kaugele. Päeva tundmatus kohas veeta oli ohtlik.

Enne Anijala küla märkasime tee kõrval kahte meest. Nende parema käe varrukatel valendasid valged lindid. Niisiis, esimene otsene kokkupuude niinimetatud omakaitsega.

«Tere!» pidasime kinni. «Kas te ei võiks juhatada teed Kaarma kiriku peale!»

«Kes te olete?»

«Töömehed. Tuleme Kihelkonnast.»

Juhatatigi teed Kaarma kiriku peale.

Tegelikult teadsime teed isegi. Meil polnud kavatsust kiriku suunas astuda. Tüürisime Eikla poole.

Ei jõudnudki kaugele, kui meist kihutas mööda jalgrattur. Aga ilma valge sidemeta varrukal.

«Läks sõnumit viima, abi koguma,» arvas Vassili Oll. Mõtlesime vist kõik niimoodi, kuid valge sideme puudumine varrukal pani kahtlema, kas oli üks neist kahest. Vastasel juhul oleksime saanud seda takistada.

«Kaarmale võib neid koguneda kuipalju tahes. Me keerame Anijalalt Eikla peale,» heitis Kuul hooletult.

Anijala küla polnud enam kaugel. Ajuti vabanes kuu pilvekattest ja me võisime aedadest kõrguvatest puusiluettidest juba märgata külale lähenemist.

Risttee kohale jõudes lõigati aga tee «omakaitsemeeste» poolt läbi. Jalgrattur osutus siiski teate viijaks «omakaitselaseks».

«Kes te olete?» nõuti tigedalt.

Taas rääkisime, et töömehed, ehitasime Kihelkonna pool baase. Nüüd, kui elu rahulikumaks läinud, liigume Leisi, oma kodukohta, sest tööd enam pole.

«Me peame teid areteerima. Tuleb selgitada, mis töömehed te niisugused olete. Mis teil kaasas on?»

Juba soris üks Kuuli taskutes. Ta leidis vaevata käsigranaadi ja hüüdega «mis see on, ah?» tahtis selle Aleksandril taskust tõmmata.

Kuul jõudis ette. Tõugates rusikatega läbiotsijale rindu, keeras end ümber ja pani maanteedpidi jooksu. Ja kohe samas hakkasid kaikuma järskude raksatustena vintpüssi lasud.

Minust paari sammu kaugusel kiirustas tulistamisega ilmselt ähmis olev «omakaitselane». Tõstsin revolvri, sihtides talle pähe. Vajutus päästikule... veel kord... veel kord...

Mis see ometi on, mis see on?

Revolver ei reageerinud. Ja samas kerkis püssi ots minule.

Ellam ja Oll sööstsid vasakule. Takistasin neile tulis-

tamist. Kusagil eespool pidi jooksma Kuul, keda püüti tabada. Mina aga ... mina ...

Mul polnud muud teed, kui samuti jooksma pista. Las siis juba tabavad jooksul ...

Kogu aeg, kõikide teiste imekiirete mõttekatkendite sekka kerkis üks ja sama, tugevam kõigist: mis see on, mis see ometi on? Miks «ta» ei tulistanud?

Ja äkki, nagu öö oleks muutunud päevaks, leidis kobav pöial, milles seisis viga: revolvrit taskust tõmmates olin selle kaitsevinnastanud.

Pöörasin ümber, tulistasin üle vasaku õla. Kord, kaks, kolm ... Ma võisin kümne sammu pealt selle väikese 6,75-ga tabada eksimatult tikukarpi. Viskega, sihtimata. Siin pole vahekaugus aga viit-kuut sammu ja ma ei sihi tikukarpi.

Sama järsku, kui tulistamine algas, see ka lõppes.

Just siis, kui keerasin vastutulistamiseks, sellesama liigutuse sees, nägin, kuidas Aleksander Kuul kukkus.

Ta lendas hooga maantee äärde.

Jooksin ta juurde.

«Said sa pihta?»

Aga Kuul juba tõusis. Ta oli komistanud.

Kiirustasime edasi. Kusagil pimedas, ees- või tagapool pidid olema Ellam ja Oll. Aga me ei leidnud neid.

Teadsime, et sellele tulevahetusele järgneb alarm, fašistlike üksuste paiskamine siia, preisilikult täpne, peenike läbikammimine metsades ja külades. Meil tuli enne seda, tingimata enne uue päeva algust, oma koopasse jõuda. Külades hakkasid haukuma koerad, kostsid hõiked, lasud.

Me polnud eksinud.

Tegime ringe ümber asulate. Läbisime metsi, karjamaid, tee muutus pikemaks, hommik ähvardas peale tulla.

Enne seda kokkupõrget kannatasin isesuguse hirmutunde all. Ma ei tahtnud endale tunnistada, et see oli kartus, argus. See tunne oli komplitseeritum, kuid seda visam, õelam, järeleandmatum. Kujutlesin endale, et teised jätkavad illegaalset tööd, võitlevad edasi. Mina aga kukun äkki kuulide alla, langen. Ma ei näe ega ela läbi põrandaaluse töö ohte ja rõõme, ei taju mõne õnnestunud ettevõttega seotud kujutlematut võidutunnet, ei saa kas või nälgida, enda füüsilist vastupanu viimasena proovile panna, midagi väga kasulikku ja üliväga tarvi-

likku jääb äkki tegemata. Midagi, mida oleksin siiski pidanud enne seda veel ära tegema.

See öö vabastas mind sellest painajalikust mõttest. Just samal momendil, kui avastasin, miks revolver ei tulistanud ja kui kostis minu relva esimese lasu kaja. Nüüd tekkis selle asemele teine tunne. Võisin seda sõnastada lühidalt — vaatame veel, kes keda ja kui kallilt!

Mul oli kaks revolvrit. Teine neist suurekaliibriline, üheksa-millimeetriline. Viimasega ei tabanud ma kahjuks kuigi hästi. Jätsin selle riistapuu vasaku käe hooleks. Paremas hoidsin oma brauningut, mille peale olin kindel. Padrunid rauas, kaitsevinnad eest lükatud (kontrollisin seda nüüd alateadlikult), nii kiskusin revolvrid mantlikäistesse.

Meil oli eelis. Juhtub, et satume «omakaitse» või sakslaste otsa, peavad nad meid isikute selgitamiseks kinni pidama. Nii on meil võimalus varem tegevusse astuda. Sellele mängisimegi. Anijala küla kogemus andis mõndagi juurde.

Paistis, nagu trummeldataks kogu Saaremaa jalule. Me ei teadnud siis veel, et Anijala külas sai üks «omakaitsemees» surma. Lugesin seda «Meie Maast» alles pärast okupatsiooniaega.

Valgenes. Meil tuli kiirustada, et koopani jõuda. Aga olime juba väga väsinud. Näljased. Heitsime nimelt seljakotid ära, et säästa jõudu edasiliikumiseks. Kõigega, mis seal leidus, ka kuivikutega.

«Niipea kui jõuame koopasse, paneme teemasina keema, saame sooja teed,» unistas Kuul.

«Keedame kartuleid. Koorega, tervelt ja sööme soojalt, kuivatatud kalaga,» lisasin samas vaimus.

Eelmisel päeval me polnud õieti söönud. Võtsime vaid mõne kuiviku ja rüüpasime vett peale. Õieti meil polnudki muud söögipoolist. Nädala sees käisid Mets ja Lääts kord viimase õe kartulipõllul. Keetsime metsas ja sõime isuga.

Külmus. Me kahlasime taas metsi mööda, maanteele ilmusid valvepostid. Ja muutus üha valgemaks. Näis, et päeval võetakse kõik siinsed metsad kammimisele. Jõuaks vaid rutemini, koobas pole enam kaugel, veel vaid mõni kilomeeter! Kartsin, et minu jalg võib taas üles ütelda.

Koos päikesetõusuga jõudsime koopa juurde. Ometi viimaks! Ja viimasel momendil. Eikla pool metsas muutus

korrapäraseks kammimistulistamiseks. Haarangu paigast lahutasid meid vaid mõned kilomeetrid. Pole kahtlust, et tullakse siiapoole. Siin algavad sood, nende piirdeni kiputaksegi välja.

Meid lahutas koopast paarkümmend meetrit.

«Sina jää siia, valvele. Ma lähen koopa juurde, annan märku, kui kõik on korras,» tegi Aleksander ettepaneku.

Ta läks. Aga äraoleku aeg näis venivat pikaks.

Ootasin, vaatasin ahastusega päikesetõusu. Lasud hakkasid meile kiiresti lähenema. Miks Kuul ei tule juba? Läks ta koopasse, sattus Mui ja Feodor Metsaga jutu peale? Ei, see ei või olla.

Lõpuks nägin Kuuli tagasi pööravat. Ta ilme ütles, et midagi pole korras, õigem, et midagi on päris korrast ära.

«Koobas on miini läinud!»

«Miini läinud» tähendas vangi žargoonis «tonksude» panipaiga avastamist administratsiooni poolt.

Tähendab, koobast meil enam polnud. Midagi hullemat meie jaoks ei saanud olla. Asi ei seisnud soojas tees, kuumades koorega kartulites kuivatatud kalaga, ka mitte meie kahe varjupaigas nüüd, kus meid kõikjal taga aeti. Koopaga kaotas kogu meie põrandaalune liikumine selle hästivarustatud tugipunkti, keskuse, mis oli ristitud konspiratsiooni mõttes «peaks». Meil polnud enam midagi: ei varustust, varjupaika, ühtset tegutsemiskeskust.

Koos sellega kerkis momentaanselt küsimus, mis on saanud Muist ja Metsast? Kas nad pääsesid, kuidas, kuhu? Kuidas leida side Muiga? Niisugust juhust polnud me ette näinud.

Ometi ei tohtinud me siia norutama jääda. Laiarinnaline fašistlike hurtade rivi üha lähenes. Mida ette võtta?

«Lähme soo peale,» tegin ettepaneku. «Heidame sinna maha. Vaevalt nad soosse tulevad, haarang käib metsades.»

Pöörasime soosse. Kuid, kui selle veerel jää mõnelpool talus, siis, mis samm edasi, seda pehmemaks jalgealune muutus. Sumpasime juba põlvist saadik sees. Maha heita niisugusesse mülkasse ei saanud, oleksime varsti kangeks külmunud. Pöörasime tagasi. Nüüd lahutas meid lähenevast haarangulainest vaevalt kilomeeter.

«Metsa ei tohi jääda,» kinnitas Aleksander. «Parem katsume kuskile küila sisse hiilida.»

Päeval polnud raskemat ülesannet, kui peita end kus-

kile külla, pealegi külla, mis oli tundmatu. Kuid teist teed meile ei jäänud.

Hakkasime kahlama Purtsa küla suunas. Läbi lompide, metsadest otse. Paremal laiusid heinamaad. Just siis, kui juba otsustasime keerata sinna ja jätta küllatungimise mõte, alustas sellest küljest kammimist mingi sootuks uus rinne. Tuli kiirustada, et ei lõigataks ära meie teed küljelt.

Kuid külla me tungida ei saanud. Liikumine oli seal liiga elav, koeri näis aga igas majapidamises olevat mitu.

Heitsime pikali küla alla heinamaa äärde.

Kui pikk tundus see päev! Kuid ta möödus, nagu ikka. Hämardudes tõusime, külmast poolkangestunud ja hakkasime metsi mööda sombates astuma Pärsamaa suunas.

Väsimus ja nälg andsid nüüd veelgi teravamalt tunda. Sõime metsas kibuvitsa- ja pihlakamarju. Meil tuli jalul olla ja käia veel vähemalt eelolev öö. Kavatsesime jõuda Põidesse. Panin lootusi onu Mihklile. Kui mitte tema juures, siis tema vahendusel leiame ehk konspiratiivkorteri. Nõukogude korra ajal polnud juba aastates onu millegist niisugusest osa võtnud, mille pärast teda võidaks kimbutada. Ta põrandaalune töö kodanliku korra ajal ei olnud loomulikult kellelegi teada. Enne plaanisin veel kodukülast läbi pöörata, et selgitada, kas isa on varjupaiga leidnud.

Teel meenus «propagandakeskus». Kui väsinud me ka olime, otsustasime teha viimase proovi, keerata sinna. Koobas asetses Pamma Kooljamägedes.

Olin taas valvel ja taas nägin Aleksandrit tagasi pööramas sama ilmega, mis ütles sõnadeta kõik.

Niisiis polnud meil enam midagi. Koopad olid avastatud. Meie ise aga meenutasime pesadest väljakihutatud linde. Tekkis uusi vastamata küsimusi. Milline saatus on tabanud Ksenja Ellamit, Verner Vaga, Julius Pead?

Tähendab, olime ilma ka põrandaalusest trükikojast... Kogu varustusest, mis kuulus sinna koopasse. Olime kaotanud need väärtuslikud niidid, mis koondusid Ksenja Ellami ja Verner Vaga kätte tööks naiste ja noorte hulgas. Kui neid naisi ja noori vaid veel vabaduses viibis, kellega neil oli sidepidamine ette nähtud?

Aga võib-olla leiame me Põides Ksenja ning Verneriga

taas kontakti, samuti ka Muiga. Nüüd on vaja kiirustada. Kiirustada Pöide poole.

Leisi—Kuressaare maantee ületamisega tuli oodata, kuni saabub pimedus. Ka siin liikusid valvepostid.

Peatusime ühe küüni juures. Väsimus sundis istuma. Kui umbes poole tunni möödudes taas tõusime, selgus, et Aleksandril olid varbad ära külmunud. Tõepoolest, külm aina tugevneb.

Veel ühes kohas pidime maantee ületama. Kuid samal ajal voorisid seal Saksa sõjaväeüksused. See oli väga pikk, kisarikas ja väljavenitatud lint hobustest, meestest, vankritest. Kasutasime üht pikemat intervalli teest ülelippamiseks.

Siinseid metsi tundsin ma pimesi. Rändasimegi otse. Lõpuks olime Ratlas, minu kodukülas.

Keerasime tuttavasse tallu sisse.

«Sina siin!» ehmatati. «Arvasime, et pääsesid ometi minema!»

Ei, ma ei otsinudki niisuguseid võimalusi. Ei otsi neid ka nüüd. Otsin vaid peavarju, et pisut puhata, nälga kustutada ja siis ringi vaadata, mida ette võtta.

Perenaine pakkis toidupoolist. Peremees istus meie vastu, ta ruttas uudistega: «Sinu isa? Isa sul enam pole...»

Olin magamata, äärmiselt väsinud, näljane, mis nürisid vastuvõtumeelte erksust. Kuid need lihtsad sõnad — «isa sul enam pole», tabasid elektrilöögina.

«Kuidas?» kogelesin.

«Ei tea. Ta varjas end metsas Põdraallika mäel. Sealt heinaküünist ta leitigi, õieti küüni platsilt, põlenult.»

Imeselgesti kerkis silme ette vana kühmutõmbunud, kuid sõbralik maja ja isa, kelle leidsin istumas lukustatud uksega lävel... Meile jooksis Külapajusse järele kass... Ma vist oleksin ta siis maha lasknud... «Tal on pojad,» ärkasin, nagu oleks isa siinsamas minu kõrval ja ütleks need sõnad. Ei, ta ütles seda siis, kui me viimati päris juhuslikult kodus kohtusime.

«...Kõik on areteeritud, jah, umbes üheksa-kümme inimest Ratlast... läbiotsimised...»

...Kuhu jäid isa kladed? Mitu neid oli? Kaks! Kaks kladet oli tema luuletustega. Jah, isa luuletas. See oli August Hansen, kellele neid lapseeas kord näitasin. Salaja, sest isa ise varjas neid kõrvaliste pilkude eest.

«Need on Möldri luuletused?» küsis Hansen. Möldri luuletused? Kuhu need jäid, need Möldri...

Ei, mis ma nüüd ometi!

«...Riisi otsitakse siin igalt poolt, kõigi ta tuttavate ja sugulaste...»

Mulle on millegipärast kole tähtsad need kladed. Las Aleksander vestleb. Ma pean ometi need kladed... Need olid revolutsioonilised luuletused... ei need polnud tõesti halvemad Möldri omadest. Seal olid veel, olid mustandid... kaastööst töölislehtedele, mida isa saatis.

«Hakkame minema, Vass! Või oled väsinud?»

See oli Aleksander Kuul, kes mind raputas.

Kuidas? Väsinud? Ei, ma pole kunagi olnud väsinud. Miks me ei peaks minema hakkama? Muidugi hakkame minema!

Aga mul oleks siiski vaja teada, kuhu jäid need kladed, need kaks kladet...

«Istume, sööme!» teeb Kuul ettepaneku, kui oleme teelt kadakate vahele keeranud. Ta ei püüa minuga rääkida, mind trööstida. Olen talle selle eest tänulik. Meile pole seda vaja. On haavu, mida ei saa ravida.

Liigume taas edasi. Aga kuhu? Ja milleks? Jah, milleks me läheme?

Mind haarab järsku tohutu ükskõiksusetunne.

«Puhkame!» ütleb Kuul.

Istume metsa aia äärde. Kui saaks siia jääda! Kui hea on niimoodi istuda, selg vastu kivi toetatud, jalad välja sirutatud. Kusagil heideti taas granaat. «Ratlas,» ütles Aleksander Kuul. Kuid Ratla on jäänud juba seljataha ja mis läheb mulle praegu korda see küla?

«Liigume jälle!» tungis minuni kusagilt kaugelt Aleksandri hääl.

Aga ma ei saanud end enam üles. Olin nagu kangestunud asendisse, milles istusin.

Roomasin. Ühe kase juurde jõudes ajasin end selle najal jalgadele. Kuul hakkas käealt kinni, astusin tema najal. Lõpuks hakkasid liikmed sõna kuulma.

«Kas läheme Põidesse, või mida ette võtame?»

Pikkamööda sain tagasi tajumisvõime.

Jah, mida nüüd ette võtta?

«Lähme Koiki. Üle Väljaküla. Võimalik, et peatume seal päeva paar.»

Kuul märkas, et hakkasin taas end koguma.

«Sa kuulsid, et Ratla on tühjaks tehtud? Paistab, et siin on jõutud veelgi puhtamaks kammida kui Kärlas.»

«Näis, me veel vaatame!»

Jah, see hetkeline kohutav tühjus ja ükskõiksus näis hajuvat. Taas hakkas minusse tulema see teine. Vaatame veel!

«Loodame, et Pöides pole asi nii hull. Põrandaaluse aparaadi seame korda nagu kellavärgi,» surusin läbi hammaste kogu selle viha ja vihkamise tormiga, mis minus üha tõusis.

«Miks sa seda? Kes seda ütles, et ei pane korda?»

Aleksandrile tundus vist, et ma riivasin teda.

«Sina mitte. Ka mina mitte. Kuid alles nüüdsama poleks minust olnud mingit panijat.»

«Jäta!» ta astus minuga kõrvuti. «Me käime praegu läbi karastustulest, mida võib-olla vähesed suudavad ette kujutadagi. Siiamaani oleme saanud löögi löögi peale. Võib-olla pole need veel viimased. Kuid meil pole õigust nõrkeda!»

Selge! Niisugust õigust meile ei jää. Tuleb olla tugev, niisama karm ja tige, nagu on need päevad, mida üle elame.

Väljaküla lähistele jõudes peatus äkki Kuul: «Kas sa nägid?»

«Ei. Ma pole midagi näinud. Norutasin vist jälle omaette.»

«Rakett tõusis. Just meie eest, külast.»

Meid lahutas talumajadest umbes nelisada meetrit.

«Selge. Külas on sakslased, kui rakett...»

Pidime siia kuhugi sisse keerama. Mitte minu onu Antoni juurde, teda kahtlemata juba valvati. Aga Arstile, kust on pärit Johan Velviste (Velsveebel). Vähemalt, et olukorrast informatsiooni saada.

Ees küla veerel seisis väike vabadikumaja. Kopli. Peremees Anton oli pime, ta õde Leena ei kuulnud hästi. Kahekesi nad siin elasidki.

«Pöörame siiasamasse sisse. Kuulame, mis külas lahti on,» astusin vabadikumaja õue.

Koputasin aknale. Keegi liigutas end, voodi nagises. Siis ilmus aknale Anton.

Ütlesin, kes olen. Küsisin, kas on võimalik korraks sisse tulla.

«Noh, häälest tundsin kohe, et sina!» avas Anton ukse. Ta äratas õe.

«Otsi midagi suupoolist. Teab, kas olete mõnel ajalgi kehakinnitust saanud... Sind nad ju otsivad nagu hullupööra taga,» pöördus ta minu poole.

Rääkisime, et tahtsime Arstilt läbi keerata.

«Küla on sakslasi täis. Ärge te sinna mõtelgegi. Igas talus oma paarkümmend meest. Kui te mõtlesite aga kusagil välja puhata, siis on meie elupealgi põhku niipalju küll. Mis nad siis siia ikka kohe otsima tulevad.»

Mul olid taas jalad katki. Õieti polnud need jõudnudki päris terveneda. Olime pealegi surmani väsinud. Kaks ööpäeva magamata, peaaegu kogu aeg jalul olnud, kord selle aja jooksul söönud.

Varjualuse leidmine osutus meile pääsemiseks.

Jäime Koplile. Jäime koguni mitmeks heaks päevaks.

Nagu mujaltki, nii sadas siitki aina ühtesid ja samu teateid. Kogu meie aktiiv oli tabatud. Haarangud toimusid iga päev. Seda kinnitasid ka alalised paugutamised ümbruskonna metsades. Koiki polnud mõtet minna, minu sugulaste ja tuttavate pool pidid kõikjal toimuma läbiotsimised, varitsemised, ülekuulamised. Rida isikuid oli areteeritud, süüdistatuna minu «abistamises».

Talv oli peale tulemas. Meil tuli mõelda, kus see vastu võtta. Metsades polnud midagi peale hakata. Kortereid tuli otsida inimeste juures. Nüüd kammiti vähegi kahtlasi kohti läbi koertega. Maasse kaevatud viimased koopakesed avastati üksteise järel. Päris kergesti, kui hästi ja oskuslikult need ka maskeeritud ei olnud.

Meid, illegaale, oli järele jäänud veel vaid näputäis.

«Kuidagi peaks katsuma talve üle elada,» arvas Kuul. «Suvel võime ehk siiski midagi ette võtta. Ega nad kõiki ometi maha tapa, areteerituid on ju sadade kaupa. Neid peab hakkama vanglatest tagasi tulema.»

Ta valmistus Pöidesse, oma kodukohta minekuks. Järgmisel ööl asuski teele.

Jätsime hüvasti. Enne aga leppisime kokku sidemevõtmiseks. Lootsime suvel hakata omi jõude üle lugema.

Kuid juba järgmisel ööl tuli ta tagasi.

«Mui on tapetud. Ellamit, Olli ja mind otsitakse seal sama pööraselt taga, nagu sind siin. Liikuvat koguni jutud, et me olevat koos ja varjavat end Pöides. Sind

nähtavasti jätkub igale poole.» Ta vaikis viivu, siis aga lisas vaikselt: «Minu ema on samuti tapetud.»

«Ema? Ka tapetud?» Ei suutnud uskuda niisugust teadet.

Kerkis silmi ette tolle raskest tööst ja elust vaevatud inimese mure- ja valukortsudest küntud heasüdamlik nägu. Ta hoolitsev toimekus. Milles oli ta «süü»? Ainult selles, et ta poeg osutus kommunistiks.

Kuul jutustas tolle mõrvamisloo. Katkendlikult, raskelt. Ja ega seal palju jutustada olnudki.

Ema oli raskesti haige. Seepärast ei saanud ta evakueeruda. «Omakaitselased» tirinud ta voodist välja, sundinud Orissaare poole astuma. Teel ei jaksanud haige, vana inimene enam jalul püsida. Kukkunud maha. Teda pekstud. Vemmaldega, püssipäradega, mis kätte sattunud. Siis lohistatud metsa ja tapetud seal püssilaadide ja tääkidega. Et neid metsikusi varjata, peidetud laip.

«Teda ei leita, otsitagu või tikutulega taga,» hoobelnud «omakaitselaste» jõugu peamees Mäe Mihkel. Melanie Kuuli laip jäi tõepoolest leidmata.

Vaikisime.

Imetlesin Aleksandri jõudu. Teadsin, kuidas ta armastas oma ema ja kuidas see oli kiindunud oma poega. Ainult tema raske hingamine reetis erutust ja valu.

«Aga kuidas see Muiga juhtus?»

«Reedeti. Inimene, kelle juures ta end varjas, läks andis ära. Mui oli lakas olnud. Alt avati talle tuli, läbi lae. Jällegi «omakaitse» koos sakslastega.»

«Omakaitse» koos sakslastega!

Ükskõik missugusest metsikusest, missugusest veretööst, tapmisest, areteerimisest, metsade kammimisest ka juttu polnud, ikka need kolm sõna: «omakaitse» koos sakslastega. Küllap tulevased põlvedki mäletavad needuse ja tülgastusega neid inimpalge kaotanud jätiseid, kes reetmisest ja mõrvatööst endale kangelasoreooli otsisid.

Kuid kõigist neist rasketest sõnumitest oli veel vähe.

«Ksenja Ellam ja Verner Vaga on samuti mõrvatud,» jätkas Kuul. «Tabatud Väina sillal. «Omakaitselased» sattunud peale, kui nad olid Muhusse minekul.»

«Kui suureks ometi kasvab see verine arve «omakaitsele», saksa fašistidele? Neile inimese näo taha peidetud tõbrastele?»

Kuul ajas end heintel istukile.

«Pidalitõbised korjatakse ära. Kui ka meid enam pole, küllap on teised, kes rahva sellest rämpsust vabastavad.»

Meil tuli mõelda, kuidas edaspidi toimida.

«Leppisime kokku, et kui üks meist langeb, koopteerivad ülejäänud parteikomitee taas kolmeliikmeliseks. Ma arvan, et peame Johannes Metsa võtma kolmandaks,» laususin pikkamööda.

«Nii mõtlesin minagi, kui sain Mui surmateate.»

Too uus parteikomitee koosseis, ilma Muita ja teda asendava Johannes Metsaga kokku tulla ei saanud.

Nagu mujal, nii oli ka Põides jõutud juba teha puhas töö. Aktiiv osutus areteerituks, paljud olid maha lastud.

Inimesed olid ärahirmutatud. Ähvardati igaühte kohapeal maha lasta, kes abistab kommuniste, kes ei anna kohe üles, kui juhtub kedagi tagaotsitavat nägema. Lugematud mõrvamised, millest nüüd kõikjal jutustati, kinnitasid, et need polnud ainult tühised ähvardused.

Meil tuli talvele mõelda. Siia ei saanud jääda, kuigi pererahvas oli rahulik ja kinnitas, et «kuhu te siis ikka hingega lähete, need lihunikud ju kütivad teid igalt poolt».

Vanakestel oli endalgi toidust nappus, pealegi elas minu onu lähedal, kes tõmbas kogu külale kahtlusevarju.

Kuul lahkus üks õhtu varem.

«Lähen Kärlasse, Metsa poole. Sa tule suvel järele. Ellam tuleb samuti kindlasti sinna. Siis loeme oma jõud üle, otsustame, mis ette võtta.»

Saatsin ta teele.

«Sa siis kavatsed siin proovida? Kuid kas leiad üksinda Metsa koopa üles, kui peaksid «lagedale» jääma?»

«Usun, et leian. Kuid mõtlen, et siin on parem. Tunnen ümbrust, inimesi. Kui ei õnnestu, pole midagi parata.»

Ja juba ta sirutas käe: «Nägemiseni!»

«Nägemiseni, Sass!»

Viimane tugev käepigistus, siis varjas pimedus ta rühika kuju.

Päev läbi kaalusin, kuhu minna. Tuli leida niisuguseid tuttavaid, kes juba omalgi kippusid unuma, nende juures ei teata otsida.

Meenus üks kaaslane 1929. aasta sügisest, Kuressaare haiglast, kui viibisin seal jalaga.

Ta toodi sisse öösel, poolhingetu, korisev. Pulmas oli kopsud läbi lastud. Kuid toibus peagi, oli äärmiselt elu-

rõõmus, humoorikas, teravmeelne. Ta suur tugev kuju kerkis korraga väga selgesti silmi ette.

Teadsin, kus ta elab, kuigi me pärast polnud enam kohtunud. Talu asus üksikult metsa all ja ma kujutlesin, et paremat peatuspaika pole vist kusagilt leida.

Ümber külade ringe tehes jõudsin hilisteks hommikutundideks kohale.

Mind tunti ära, kuid hämmeldus, mille tekitasin, muutus mulle endalegi talumatuks. Küsisin, kas oleks võimalik veeta päeva siin?

Ei, kus sa sellega! Iga päev kammitakse metsi, toimuvad läbiotsimised. «Sind nad ju just taga ajavadki! Mul on aga lapsed... mõistad?»

Ma mõistsin.

Oli juba nii valge, et polnud võimalik enam liikuda. Tuli jääda siiasamasse metsa.

Seadsin end ühe tiheda kadakapõõsa alla.

Keskpäeval hakkas lund sadama. See polnud hea, jäid järele jäljed. Kuid sadu õnneks lakkas.

Umbes kella 2—3 ajal hakkasid maantee poolt kostma tollele sügisele nii iseloomulikud lasud. Tegin kindlaks, et need lähenevad laial rindel, poolkaares. Mind võis sellest haarangulainest lahutada vaevalt poolekilomeetriline maa.

Kohale jääda ei võinud. Vastu liikuda neile polnud samuti mõtet. Eespool oli aga lage Haeska soo. Kuid valikut ei olnud. Mul tuli sinna minna.

Kaotasin istumisjäljed põõsa all, korjasin üles plotskiotsad. Kontrollisin käsigranaatide ja revolvrite korrasolekut, mis oli nüüd tavaks saanud. Siis hakkasin liikuma soo suunas. Leidsin siin kohe kraavi, mis suundus vastu maanteed. Hüppasin sinna ja liikusin edasi kraavi mööda. Ikka sammu paar jääl, siis kaks-kolm vees. Jääkate osutus veel nõrgaks.

Mul tuli lipsata üle maantee. Paremal kulges see mäkke. Olin suutnud metsakammijatega distantsi hoida. Need polnud veel soo äärde jõudnud. Kuid siinsamas kõrval, otse tolle mäenuki taga, kõlasid lasud. Nüüd rippus kõik sellest, kas õnnestub mul enne maantee ületada kui n e e d mäkke tõusevad.

Tegin hüppe ja peitusin samas tugevakasvuliste tihedate kasepõõsaste varju. Põõsastik algas maantee äärest madalalt, taamal aga muutus veelgi tugevamaks, tiheda-

maks. Kui mul õnnestuks edasi roomata, maanteest kaugemale, oleksin haarangusõlmest väljas!

Maantee ületamiseks oli olnud viimane aeg. Kohe kerkisid kaks kogu mäekühmule. Need olid valgete käesidemetega, rässakad säärsaabastes kujud. Vaadati hoolega sinna, kust ma äsja tulin, püssid laskevalmilt käes.

Pidasin kumbagi teraselt silmas. Olin valmis tulistama, kui ükski peaks pöörama minu poole, sest siis poleks ma märkamatuks jäänud. Olgu neile õnneks, et nad ei satu ühele neist, kelle jahile on välja tuldud!

Kauaks ei võinud ma siia jääda. Paistis, et nüüdsama jõuti teisalt soo äärde välja. Üks valgesideme-meestest tõstis püssi ja tulistas märguandeks mingi huilgamise saatel.

Hakkasin tagurpidi roomates, revolvreid laskevalmis hoides maantee äärest kaugenema, põõsa tagant põõsa taha. Distantsil, kus ma ei olnud enam kindel revolvrite tabavusele, vahetasin need granaatide vastu.

Jõudsin tihedasse võssa. Nüüd võisin püsti tõusta. Kahlasin läbi Haeska peamagistraali, kus vesi tõusis kaugelt üle põlve. Läbisin taas metsi ja peatusin alles Tutkumäel.

Päike oli välja tulnud, õhtu ei olnud enam kaugel. Seadsin end sisse heinamaa mahalangenud aia ääres ja jäin pimenemist ootama.

Enne päikese loojangut nägin metsa poole ruttamas naist. Lehmad olid heinamaale jalutuskäigule lastud. Selgus, et värav polnud siit kaugel. Ja korraga, mulle täiesti ootamatult, olin oma peidikus avastatud: mulle tungis kallale naisega kaasasolev koer.

Tõusin rahulikult ja hakkasin maantee suunas liikuma. Kuid samal ajal kuulsin, kuidas minu selja taga lõid lehmade kellad hoogsalt trallama. Mulle kiirustati järele. Ja just siis, kui hakkasin maanteele välja jõudma, tormas Leisi poolt vastu sõiduauto. Selle aknad läiklesid allaveerevas päikeses.

Tegin ringi ja pöörasin taas metsa. Nähku too naine, mul polnud teist teed.

Auto möödus. Nägin, kuidas lehmade ajaja kiirustas lähemate majade poole, volksates hoolega minu suunas vaadata.

Jäin tollele inimesele muidugi tundmatuks. Meid lahutas selleks liiga kauge vahemaa. Kuid polnud kahtlust, et ta

minus tegi kindlaks «metsavenna». Tema pime agarus loomade küla poole kihutamisel ei tõotanud midagi head.

Neil katsumusrikkail päevil elati maskideta. Võis kohata häid, julgeid, tugevaid, oma maailmavaatelistes veendumustes murdumatuid koos argade ja kõhklejatega. Koos reetmiseks valmisolevate, salakavalate ja päris lihtsate inimtimukatega, kellele tapmine oli muutunud lõbuasjaks. Viimased hooplesid papagoidena saksa fašistide poolt suhupandud sõnadega, et hävitavad bolševismi. Ja tingimata igaveseks. Piiratud aruga, hakkasid nad uskuma seda, mida neile räägiti ja mida nad ise kordasid. Sellest jätkus neile inimolenditele inspiratsiooni üha uute kuritegude sooritamisel.

Mul tuli valmis olla teiseks haaranguks samal päeval.

Seisin maantee ääres. Vasakul heinamaamets, paremal lage karjamaa. Kuid siinsamas karjamaa äärel seisid raudkivihiiglased.

Otsustada tuli kiiresti. Kaalusin: haarangu puhul pööratakse tingimata metsa poole. Mul on võimalus peituda samasse, kivide vahele. Juhul, kui mind siit peakski avastatama, pakuksid kivid lahingu korral kahelt poolt kaitset. Nii langes otsus kivide kasuks.

Poole tunni pärast algaski haarang.

Maanteele ilmusid saksa sõjaväemundrikandjad koos jopedes ja mantlites «omakaitselastega».

Olin neile nii lähedal, et pidin taas granaadi paksust kestast vabastama. Kui tuleb heita külge, kus puudub kivi kaitse, väldib see endatapmise. Viimase eest polnud vaja muretseda. Niikuinii polnud karta, et mind selle lahingu korral elusalt tabatakse.

Kuid oht möödus kiiremini kui arvasin. Haarangulaine pööras metsa. Neile ei tulnud pähe, et võisin varjuda lagedal karjamaapoolel.

Kuulsin laske kaugenevat. Loojuv päike punetas veel pilvedes, hakkas lähenema hämarus. Ootasin pimenemist. Siis hakkasin liikuma. Polnud valikut, tuli taas pöörata Koplile, vanakeste juurde.

Peatus, puhkus. Uued otsingud, uued ohud ...

Lõpuks olin teel inimese poole, kes olevat öelnud: «Las tuleb minu juurde.»

Ma ei tundnud seda inimest, ka tema ei tundnud mind. Mõtles ta tõesti mind varjata?

Võib-olla ...

Olin rabelnud siia ja sinna. Kui mind midagi päästis, siis vaid minu aeglasem «kompamine» fašistidest. Alati, kui mõtlesin kuhugi sisse pöörata mõne enda või abikaasa kauge sugulase poole, oli minust ette jõutud. Otsitud, ähvardatud, üle kuulatud, ahvatletud. Tehtud, mida osati ja suudeti.

Nii polnud mulle enam midagi muud üle jäänud.

Ma ei teadnud, kus asub tolle inimese maja. Lasksin endale rääkida, joonistasin plaani, mis öeldi õige olevat. Läksin nüüd selle pähe vajutatud plaani järgi, sest paberi hävitasin kohe. Tegin pika tuuri ümber Valjala veski, kiriku. Marssisin taas hommikuga võidu.

Taamal paistis Kiriku küla. Lugesin maju, võrdlesin, vaatlesin. Päris minu tundmatu abipakkuja vastas pidid elunema kaks «omakaitselast». Veidi edasi asuvat valla «omakaitse» ülema korter. Külas oli rida teisigi agaraid «omakaitse» tegelasi. Kirikumõisa hoonetes elunes pealegi politseinik. Niisugune nägi välja minu tulevase asukoha lähim ümbrus. Juhtus maja leidmisega midagi viltu minema, tekivad loomulikult ohtlikud komplikatsioonid...

Uskusin siiski, et leidsin õige koha. Kell oli viis hommikul. Ümbruses osutus vaikseks. Majakeses põles juba tuli, kriipisin aknale.

«Kes seal on?» lükati kardin eest.

«Kass.» Nii oli kästud öelda, et poleks eksimist.

Uksel ütlesin tere, püüdes tunnistada, missugune too inimene välja näeb, kes nii lihtsalt surma trotsib.

«Katsu, et sisse saad, mis siin veel teretada!»

Vastuvõtt ei näinud just südamlik olevat. Kuid õppisin peagi tundma oma korteriperenaise iseloomu ja siis mind taolised väljaastumised enam ei üllatanud.

Koht, kus leidsin peavarju, oli Valjala valla Kiriku küla vabadikumaja Mäe. Tema perenaine Marie Peet oli seljataha jätnud juba töörikkad elupäevad. Nüüd maadles ta haigusega ja elas päevast päeva põhimõtte järgi, et küllap homne päev hoolitseb enda eest!

Mind juhatati põhkudest üsna lagedasse lakka, toodi süüa: kartulid pannil hautatud kõrvitsalõikudega. Tuli hakata sobitama end vegetaristliku köögiga.

Kui õhtu jõudis hilistele tundidele, kutsuti mind lakast alla. Einetasime, selle juures hakkas hargnema vestlus. Ja, nagu selgus, kerkis meie vahele taas usuküsimus. Läksime mõlemad ägedaks. Kumbki pool järeleandmist ei tundnud.

Marie Peet

See lõppes sellega, et üks polnud huvitatud teise argumentidest. Muidugi toimus meie vaidlus, samuti nagu kõik kõnelused edaspidigi, ainult sosinal.

Mulle meenus endairooniaga kauge juhtum varjupaiga otsimisel, mis lõppes väljaviskamisega. Küllap vist siingi olen jõudnud niikaugele. Vahest selle vahega, et nüüd puudus abistaja vanaemake!

«Katsu, et sa elupeale magama saad!» anti mulle komando. See üllatas, sest ootasin, et ust näidatakse.

Vaevalt jõudsin end lakas sisse seada, kui perenaine kuuldi väljuvat, ust enda järel lukustades.

Vaat kuidas! «Omakaitse» ülem polnud siit kaugel, vallamaja asus samas ja ma ei suutnud vabaneda mõttest, et minu järjekordne ateistlik väljaastumine tähendas selget arvet.

Kaalusin, mida teha. Minna polnud kuhugi. Kui saab teatavaks, et olin siin, lüüakse kogu Saaremaa kohevile.

Mul jääb siis üle lõppeda kuskil kadakapõõsa all, kui olen oma padrunid välja tulistanud. Parem siis juba siinsamas lakas too viimane lahing vastu võtta.

Jäin kohale.

Kestis vist tunde, kui kuulsin perenaise tagasi tulevat. Kambris jäi varsti kõik vaikseks. Mina aga püüdsin asjatult selgusele jõuda, kas toimisin antud olukorras õigesti. Ma ei leidnudki selles lahendust. Õigesti või ebaõigesti, teisiti toimijat minust ei olnud.

Lähemad päevad näitasid, et olin oma korteriperenaise vastu olnud väga ülekohtune. Ma ei tundnud siis veel seda küllaltki isekat, uhket ja enesekindlat loomust. Vaidlesime pärast veel sageli. Kui niisugused jutuajamised liiga tulisteks muutusid, läks Marie naabrite juurde meelt lahutama. Nagu selgus, oli ta seda vahendit kasutanud ka tollel ööl.

Vahepeal jõudsin oma uue asupaigaga põhjalikumalt tutvuda.

Majapidamises loomi ei olnud. Priske ning hellitatud kõuts jagas tohutu suure punase kukega peremeheõigusi. Viimase järelevaatuse alla kuulusid tosin kanahinge. Need täitsid majapidamises ekspordivahendite soetajate ülesandeid: munad vahetati piima, või ja muude taoliste hädatarvilike produktide, teinekord ka Saksa markade vastu. Kartuli sai oma põllult, samuti herned ja oad, kurgid hapendamiseks. Seened korjati metsast.

«Kui juba põõsa all kevadel haljendama hakkab, siis pole meil enam häda midagi,» trööstis perenaine talvekuudel. Ja ta kokatarkus oskas niinimetatud puunaatidest, nõgestest ja muudest haljastest kasvudest ikka midagi maitsvat valmistada.

Ligi kolm aastat elasin selles väikeses majakeses. Vallamaja asetses samas ja, kui kohalikud «omakaitse» kangelased pärast sinna kogunemist Valja maalinnusele laskeharjutustele marssisid, siis ikka lauluga:

«See mäeotsa talu, ti-rall-all-laa,
see teeb mul peavalu, ti-rall-all-laa.»

«Kuuled!» ütles siis perenaine, «aru saavad, mis neile peavalu teeb. Polegi teised nii lollid, nagu välja näevad!»

Jaht meile vähestele, keda võis sõrmedel üles lugeda, muutus erakordselt intensiivseks ja kestis okupatsiooniaja viimaste päevadeni.

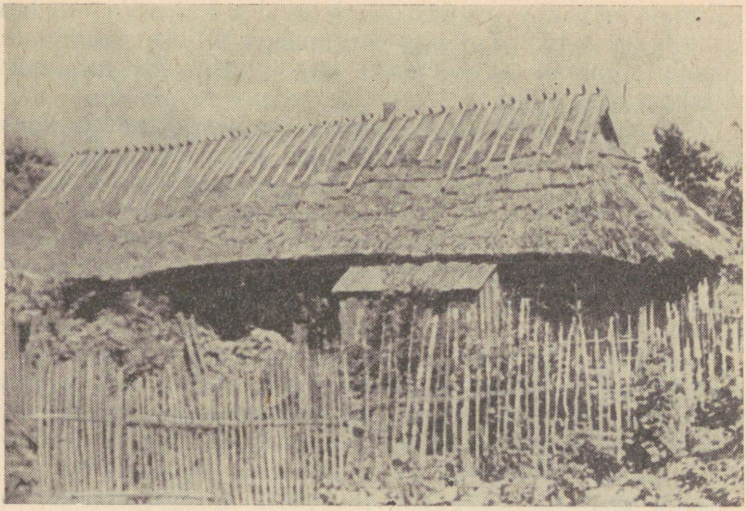

Marie Peedile kuuluv Mäe vabadikumaja

Otsiti kõikjalt. Ulatuslikud haarangud vaheldusid vahetpidamatult kohalikega. Juhtus, et minu kodukülas ja ümbruses, kokku oma kümmekonnas külas korraga toimusid ühel ja samal ajal läbiotsimised. Saksa fašistlikke grupeeringuid täiendati siis meie rahva reeturitest koosneva rannakaitse, politsei ja «omakaitse» üksustega. Pöörati pahupidi Kuressaare kalmistul leiduvad kabelid. Karja surnuaial kangutati lahti parunite kirstud ja veeretati ringi vanu muumiaid. Läbiotsimiste ja tuhnimiste maania kasvas selle määrani, et isegi kõige agaramad ja jultunumad «omakaitselased» kaotasid vastastikku usalduse. Nad kaebasid salaja üksteise peale ja kutsusid niimoodi enda juures läbiotsimisi esile.

Haaranguid ergutasid omakorda üliagarusest põhjustatud «nägemused». Tekkisid jutud, nagu oleks Riis kord naisterahva riides, kord mingis mundris või tsiviilis ringi liikunud. Igale «nägemisele» järgnesid ulatuslikud ja korduvad haarangud.

Mida rohkem aega läks ja mida tagajärjetumaks tuhnimised muutusid, seda enam kasvas minu «pearaha»: peale kümnetesse tuhandetesse ulatuvate Saksa markade tõusis ka suhkrukottide ja muude tööstustoodete hulk.

Enda varjamine osutub mõistetavaks, kui seda saadab põrandaalune töö. Kui aga tingimused selleks puuduvad, hakkab piinama enesetunne, mis ajuti võib muutuda väljakannatamatuks.

1942. aastasse läksin veendumusega, et kevadega koos saame siiski illegaalsele tööle jalad alla. Näis, et liikumise baasiks pidi jääma Kärla oma metsadega. Kuuliga leppisime lahkudes kokku, kuidas Põide kaudu Ellamiga side võtta. Ellami abil võis kontakti luua Metsaga, kui tema koobas oleks vahepeal «miini» läinud. Pealegi oli Mets nüüd arvesse võetud illegaalse parteikomitee liikmena.

Kuid umbes jaanuari lõpus sain masendava teate: Kärlas on tabatud Johannes Mets. Maja, kus ta end varjas, tulistatud läbi. Mets oli saanud surmavalt haavata. Teda tahetud gestapopunkrite jaoks elus hoida, viidud Kuressaare. Haigla esikus heitnud hinge.

Mulle meenusid seda rasket teadet saades Johannese sõnad: «Lumi on reetlik.»

Johannes Mets avastati lumele jäänud jälgedest, mis juhatasid kohale fašistliku jõugu. Tapjateks olid sakslased koos «omakaitsega».

Pidasime vastu veel Kuul, Ellam ja mina. Arvestasin tol ajal ka Karl Tomingat, Sergei Läätsa ja Vassili Olli. Kuid, nagu pärast okupatsiooniaega selgus, oli Toming tapetud, Lääts ja Oll aga juba gestapo küüsis.

Lootsin, et suvekuudel suudame Kuuli ja Ellamiga midagi ette võtta.

Kuid lähenev kevad tõi uue ränga sõnumi: maikuu esimestel päevadel avastanud keegi Kuuli ja Ellami asukoha rabas ja reetnud nad. Varastel hommikutundidel piiratud see sisse ja võetud tule alla. Kuul oli otsekohe surma saanud, Ellam toodud surmavalt haavatuna välja. Kohalik politseinik asunud teda üle kuulama, kuid viimast jõudu kokku võttes oli Ellam sellele vastuseks näkku sülitanud. Mõrtsukateks olid sakslased ja «omakaitse».

Jäin üksinda nendest, kes pidid juhtima okupatsiooniajal põrandaalust tööd Saaremaal. Mõistsin selle vastutuse suurust, mis lasus siitpeale ainuüksi minul. Kuid sellest polnud abi, peale piina.

Aktiiv oli hävitatud, põrandaaluses töös pikkade aastate kestel ja vanglates omandatud rikkalike kogemustega varustatud seltsimehed tapetud või tabatud, kõik meie

varud ja baasid illegaalseks tööks rüüstatud, inimesed ärahirmutatud. Pidevad passimised, läbiotsimised, haarangud, gestapo agentide tihe võrk muutis liikumise võimatuks. Tundsin, et olin nagu kätest ja jalgadest köidetud, võitlesin mõnigi kord meeleoludega, mis sundisid välja minema ja revolvrid tühjaks tulistama (mul oli varuks tervelt viisteistkümmend lasku!) sinna, kuhu see tol ajal kõige enam vajalikuks osutus...

Sundisin end paigale jääma. Et niisuguste meeleolude küüsist pääseda, hakkasin end täiendama juba ununema kippuvais võõrkeeltes. Õppisin kindla päevarežiimi järgi.

Juba 1942. aasta talvel hakkasin koguma materjale ja kirjutama pikemat tööd fašistlike propagandavalede vastu. Puudus paber. Õnneks leidis korteriperenaine kusagilt tarvitatud tšekiraamatu. Selle lehekülgedele valmiski esialgne variant. Pärast kirjutasin selle ümber ja mulle sai too töökene nii tähtsaks, et nägin öösel uneski, kuidas ma haarangu korral ainult selle eest hoolitsesin, et toda päästa. Töö ilmus hiljem pealkirja all «Fašismi lõust» «Saarte Hääle» joonealustes.

Aastad möödusid raskelt. Sündmustest rinnetelt jutustasid ainult fašistlikud ajalehed. Sealt võis teatud oskusega välja lugeda siiski ka midagi rõõmustavat. Kuid alates lahingutega Stalingradi all ei mõistnud Goebbelsi propagandaaparaat enam sündmuste käiku varjata.

Minu korteriperenaine suhtus fašistidesse loomulikult täiesti vaenulikult. See ei takistanud teda aga mõningate rindeprobleemide ja olukordade üle minuga vaidlust alustamast. Ta vaidles alati suure sisemise kindlusega, tigetsemise piiril püsides. Hiljem aga õppisin tundma, et nende sõnalahingute taga peitus tõsine riugas: vaidlustega võttis ta oponendilt, mis sellel anda oli, hiljem nähtavasti töötas ise sõnalahingu tulemused oma mõttes läbi ja, mille leidis kõlbavat, selle kasutas kõhklematult ära. Temast sai suurepärane agitaator.

Kord rääkis naabrinaine, hääles haletsusnoot:

«Sakslased ajavad kasukaid ja kasukveste kokku. Külm võtvat neid lihtsalt ära. Inimestest hale, kuidas nad selle pakasega hakkama saavad!»

«Aga mis neil hakkama saada! Kes neid käskis sinna külma kätte minna? Kui on külm, vadigu tagasi ja tapmisel oleks lõpp peal.» Ta tegi hoolimata fašistlikust propagandavalest selgeks, kes on sõjas süüdi, ja selle töö

tulemustega võis rahule jääda. Külas jäi nii mõnigi kasukas ja kasukvest, kindapaar või villane sall andmata.

Teinekord kurtis noor naine, kellel mees Punaarmees: «Tea, mis peab tegema? Käivad uksekäehakatisi kokku korjamas — meil need vasest!»

«Mõtled ära anda või? Milleks? Et fašistid saaksid püssikuulisid valada! Aga kui sinu uksekäepidemest tehtud kuul tabab su enda meest, mis siis?»

Lihtne loogiline kõne pani ümbruskonna naised värvilist metalli hoidma ja peitma. Hakati varjama igasuguste «Eesti rahva ühisabide» eest vilja ja kõike, mida väga hoolega kerjati.

Tavaliselt kogunes Mäele naisi laiemastki ümbruskonnast. Seda kasutas Marie ära välispoliitilistest ja sõjasündmustest ülevaadete tegemiseks.

Kui okupandid jõudsid 1942. aasta sügisel juba Kaukaasia mäestiku jalamile, räägiti, et nüüd on kommunismiga läbi.

«Kuidas?» küsis Marie.

«Noh, kõik ütlevad, et Kaukaasia nafta läheb ära ja siis on Venemaal hing kinni.»

Marie hakkas naerma: «Pange mu sõnu tähele ja pidage meeles: mida kaugemale fašistid lähevad, seda raskem on neil kord tagasitulek.»

Varsti järgnes ajalooline Stalingradi lahing. Marie jutt oli kõigil värskelt meeles. Ja nüüd pöörduti sõjaküsimustes igal võimalikul juhul tema kui suure autoriteedi poole.

Ma õppisin küll oma korteriperenaise meelekindlust tundma, kuid kord tekkis ometi tarvidus sellel teemal lähemalt peatuda. Nimelt ilmus kohalikus ajalehes teade, et gestapo «tugevdavat» oma tööd veelgi, milleks on vastavast koolist välja lastud sajad uued «spetsialistid». Ajalehe läbi vaadanud, ulatas perenaine selle mulle. Ta tundus tavalisest tõsisem ja mõtlikum. Ega ta ometi nende noorte «gestapomeistrite» rüütliks löömise pärast kõhklema löönud?

«Lugesid?» küsisin nagu muuseas.

«Ikka lugesin. Mis siis?»

«Kas hakkame alla vanduma?»

Mulle heideti tõsist põlgtust väljendav pilk.

«Mina küll mitte! Tee sina mis tahes!»

Niisugune reageering muutis edasise jutuajamise selles küsimuses tarbetuks.

Aastate vältel kogunes aga palju niisugust, mis kestvamalt viibimise ühes ja samas paigas pingeliseks muutis. See oli Johannes Mets, kes kord ütles: «Konspiratiivkortereid peab olema mitu. Ühe koha peal ei pea närvid vastu ja kestvama aja jooksul juhtub ikka midagi, mis põhjustab sissekukkumise.»

Juhtus tõesti mõndagi.

Talvel pakasega ei viibinud ma lakas, vaid koos kanadega vanas toas. Vana reheahju peal osutus ohutuks, see oli eestpoolt varjatud korstnajalast, küljelt kõrgest suitsutorust. Seal ma end peitsingi.

Mäe kanade ja kanamunade tarvitajaks olid ka kohalik konstaabel ja «omakaitse» ülem. Selles, et konstaabel käis toast läbi rehalas kanu tapmas ajal, mil viibisin ahju peal, polnud midagi erilist. Kuid kord hakkas perenaine «võmmile» oma kanu tutvustama toa uksel seistes, kui mul oli kange köha. Vestlus läks pikale. Tundsin, et ma enam köhimisest hoiduda ei suuda.

Kobasin tasakesi revolvri järele. Kontrollisin, et see on laskevalmis. Pea surusin patja. Niipea kui köhatan, hüppan ahju pealt ja kasutan relva! tegin endas otsuse.

Surusin suu tugevasti patja, hoidsin hingamist. Kuid köha vallandus ikkagi. See sündis imelikul kokkusattumisel momendil, kui perenaine tõmbas kinni toa ukse. Summutatud köhimist aitasid segada kanad, kes võõra juuresolekul tegid põrgulärmi.

Jutuajamine kambris jätkus. Selle rahulik iseloom hajutas minu kahtluse, et «võmm» midagi võis märgata.

Teinekord leidis lakka läinud naabrinaine, kes Mäe rehealuse peal oma jalgratast varjas, heintest minu joogiveepudeli ja raamatud. Ta ei mõistnud sellest mingit järeldust teha ... Heinu lakas vastu võttes nägi mind ootamatult rehealuse uksele ilmunud tütarlaps. Ta oli aga selle seiga unustanud ...

Niimoodi korjus tõesti näilisi pisiasju, millest ometi olenes kõik. Sageli sundisid need tõepoolest mõtlema võimalikule uuele konspiratiivkorterile.

Kuid mul see puudus. Lootus, et jälitamine koos aastate möödumisega vaibuma hakkab, ei pidanud paika. Haarangud ja luuramised kestsid okupatsiooniaja viimaste päevadeni.

Ajal, mil Punaarmee üksused asusid Muhu- ja Saaremaa vabastamislahingutele, tuli taas minna metsa, sest

okupandid võtsid külad endi valdustesse. Kuid siis ei kestnud need päevad enam pikalt, pealegi oli tunda elanikkonnas okupatsiooniaastatel kasvanud protesti ja ühtekuuluvuse vaimu suurt tuge.

Saabusime Kuressaarde, kui okupantide poolt süüdatud hoonete varemetelt kerkis alles suitsu.

Algas nõukogulik taastamis- ja ülesehitustöö.

Nüüd on Kingissepa peaaegu tundmatuseni muutunud oma jõudsalt kasvanud individuaalelamutega äärelinnas ja linnasiseste uushoonetega. Linn muutub iga aastaga veelgi, nooreneb, ehib ennast ja kasvab. See on meie elule loomupärane nähe. Kuid midagi on tulnud linnale juurde ka niisugust, mis raskesti meenutab minevikku.

Pargis kõrgub ühishaud, kus puhkavad ligi paarsada fašismi ohvrit. See on ainult osa nõukogude aktiivist, kes hävitati Saaremaal okupatsiooniajal.

Mõrvati esimene vabastatud Kuressaare linnapea Hermann Sannik. Ta poeg Felix, kes töötas miilitsaorganites. Vladimir Nellis, nõukogude organite töötaja mitmesugustel postidel. «Nellis peksti gestapos peaaegu puruks, kuid ta ei rääkinud sõnagi,» iseloomustab teda Aleksander Teen, kes elas üle kõik vanglakoledused. Mõrvati poliittöötaja, andekas Herbert Maripuu, noor viiuldaja Viktor Üksti ja sajad teised.

Okupatsiooniajal mõrvatute hulgas olid minu onud Arseeni ja Mihkel. Arseeni mõrvamiseks andis põhjust kahe saksa sõjaväelase provokatsiooniline kaklus Kuressaares. Pärast selle lavastamist kleebiti linna tänavaile järgmisesisuline saksa- ja eestikeelne teadaanne:

«14. novembri õhtul on ühe saksa sõduri vastu Kuressaares korda saadetud mõrvakatse.

Mina teen teatavaks, et kõik poliitilised vangid loetakse pantvangideks ja vastutasuks kordasaadetud kuriteole lasti täna maha 10 poliitilist vangi.

Kuressaares, 15. novembril 1941. a.

Kolonel Mylo,
Balti saarte komandant.»

Nende kümne hulgas oli ka Arseeni Riis.

Mihkel vaevles vanglas. Ta käitus sealgi julgelt ja väljakutsuvalt. Üks tema kaaslasi, Artur Tamm jutustab:

«Mihkel Riisi hüüdsime «Vanaks». «Vana» oli sirgerinnaline, ta käitus mehiselt. Kord aeti meid 1941. aastal rivisse. Rivi ees kemples üks noor poisinolk, vangivalvur. Talle hakkas meist kõige pikem ja tüsedam habemessekasvanud «Vana» silma.

«Noh, vanamees! Mis sina tegid? Palju sa inimesi ära küüditasid?» jäi ta Mihkli ette seisma.

Mihklile polnud fašistidel korda läinud mingit süüd leida. Ta oli juba aastates, parteitu, nõukogude korra ajal kusagile ei kuulunud. Tegeles ainult oma pisikese asunikukohaga. Mingisugusest küüditamisest ei teadnud ta midagi.

«Vana» läks niisugusest toorest käitumisest tigedaks. Ta vaatas seda äbarikku ülevalt alla ja pahvatas siis: «Neid sai küüditatud ja sai ka siia jäetud. Mul on kahju, et sind, tattnina, sai just siia jäetud.» Imestasime, kuidas teda juba siis maha ei lastud.

1944. aasta sügisel viidi meid Roomassaare lennuvälja ehitustöödele. Seni kangekaelne ja tõrges «Vana» kukkus siin meile peale käima: «Poisid, pange tööle juurde! Mis me teeme, teeme endale!» Ta oli veendunud, et Punaarmee varsti saabub. Kuid seda päeva ta ise näha ei saanud.»

Mõrvatute hulgas olid veel minu tädi Elisaveta ja ta poeg Arseeni Kungla, noor hävituspataljoni võitleja minu naabrusest Hermann Kiviraiuja ja paljud teised, keda loetleda ei jõua.

Mõrvamised leidsid aset peamiselt Loode ja Järve metsas. Saksa fašistlike roimaritega konkureerisid tapmistöös eesti kodanlikud natsionalistid. Üks agaramaid ja ilgemaid mõrvareid oli Kuressaare metodistikoguduse jutlustaja Grabbi. Nagu teisigi, nii ergutas ka teda iga tapetu pealt saadav pearaha — 50 Saksa marka. Grabbi mõrvas mitukümmend nõukogude inimest, tehes oma töö kõige sadistlikumal kombel. Fašistid ei saanud kasutada Grabbi teeneid ainult neil juhtudel, kui tal olid palvetunnid eestlugemistega. Grabbi parimaks paarimeheks osutus keegi Härmassoo, sama julm, metsik sadist, kes töötas gestapo liinis.

Mälestus sellest manitseb valvsusele.

Pole saladuseks, et ikka veel leidub maailmas jõude, kes on huvitatud miljonite inimelude hävitamisest, et verest kulda teha. Need inimolendid leiavad endale alati ka ustavaid teenreid.

Imperialistliku külma sõja posijate köögis püütakse aja-

loo prügikastist koukida heidiseid eesti kodanliku natsionalismi räpase etiketi all. Suupärasemaks muutmiseks topitakse neid maguslääge «rahvusliku» sousti sisse. Kuid Hannibali märki see maha ei pese. Igasugused reid, lareteid, kõpud ja latikud on oma hinge, vere ja mõttesugulust mäede, angeluste, pitkade ja teiste taolistega tõestanud lugematute mõrvade, reetmiste, rahva riisumise ja röövimisega. Liialt selgesti selleks, et nende krooksumist hakata pidama lõokeste liiri-lõõritamiseks.

Rahvas mõistab seda. Teel, mille ta on valinud läbi aastakümneid kestnud ränkade võitluste ja katsumuste, on ta halastamatu olnud enda vastu. Ta tunneb loobumuste hinna täit kõrgust. Pole siis ime, et ta on lepitamatu ka nende soolaulikutega, kellele vananemishirm kitsal laukamättal manab üha uusi pettepilte, sundides meeleheite kisale.

On kaks teed, üks — mis viib inimsoo edasi uute avaruste ja kõrguste poole — kommunismile, ja teine, mis viiks ta tagasi — ajaloos seljataha jäetud soolaugastesse.

Valik on langenud. Oleme uhked, et meie võitlustes karastunud rahvas liitus nii otsustavalt ja astub nii kindlasammuliselt inimsoo avangardiga — Nõukogude vennasrahvastega, rahvademokraatiamaade rahvastega — kommunismi teed.

SISUKORD

Autorilt 3

Lindpriiuse paradiisis

See juhtus 1924. aasta lõpul 9
Esimesed ülesanded 12
«Kurat, kommunistide lendlehed!» 17
Nähtamatuid niite sõlmimas 24
Kommunistide «jõulukink» 39
Mööda teid ja rajakesi 51
Kui vaid kalkunid tohtisid mõtelda 71

Kolmandat teed ei ole

Silm silma vastu 81
Kaks maailma — kaks moraali 103
Niisugune ta oli — proletariaadi «ülikool» 108
Taas postil 149
«Tõsi, me sõlmisime lepingu, aga...» 170
Sündmusrikkad päevad 179
Ei, sõna väsimus on tundmatu 194
Nii ta algas — sõda 210
Mitte jalatäitki maad võitluseta 217
Vallutamine pole alistamine 240

Рийс Василий Александрович

ТРЕТЬЕГО ПУТИ НЕТ

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja H. Seping
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid A. Kalberg ja E. Toots

Ladumisele antud 13. VI 1960. Trükkimisele antud 7. VII 1960. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 17,75. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 14,55. Arvutuspoognaid 16,39. Trükiarv 5000. MB 05316. Tellimise nr. 6092. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III.

Hind rbl. 5.30 (53 kop.)

1—6

Rbl. 5.30
1961. a. — 53 kop.

A-23213

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00225477 1